

Zbornik radova

ANTROPOLOGIJA SPORTA, IGARA I DETINJSTVA

u čast

**dr Aleksandra Krela
(1968-2021)**

uredili

**Bojan Žikić
Ivan Đorđević
Vladeta Petrović**

Одељење за етнологију
и антропологију
Филозофски факултет
Универзитет у Београду

1838

Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu | 2022

1838

Antropologija
sporta, igara i detinjstva

*Zbornik radova u čast
dr Aleksandra Krela (1968–2021)*

*Bojan Žikić,
Ivan Đorđević,
Vladeta Petrović (uredili)*

Antropologija sporta, igara i detinjstva
Zbornik radova u čast dr Aleksandra Krela (1968–2021)
Bojan Žikić, Ivan Đorđević, Vladeta Petrović (uredili)
Beograd 2022.

Izdavač

Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet
Čika Ljubina 18–20, Beograd 11000, Srbija
www.f.bg.ac.rs

Za izdavača

Prof. dr Danijel Sinani
dekan Filozofskog fakulteta

Recenzenti

Prof. dr Saša Nedeljković,
Odeljenje za etnologiju i antropologiju
Filozofskog fakulteta u Beogradu
Dr Ivana Bašić,
naučni savetnik Etnografskog instituta SANU, Beograd
Dr Dragana Amedoski,
viši naučni saradnik Istorijskog instituta, Beograd

Lektura i korektura

Ivana Bašić

Prevod na engleski

Tatjana Čosović

Dizajn korica

Vladimira Ilić

Priprema za štampu

Dosije studio, Beograd

Štampa

JP Službeni glasnik, Beograd

Tiraž

200

ISBN 978-86-6427-241-4

SADRŽAJ

- 7 | *Bojan Žikić, Ivan Đorđević, Vladeta Petrović*
Predgovor
- 11 | *Biljana Milenković-Vuković*
Bibliografija dr Aleksandra Krela
- Antropolog Aleksandar Krel**
- 31 | *Катџарина Радисављевић*
Антрополог у музеју или све што нисте знали
о музеологији, а мислите да знате
- 43 | *Miloš Milenković*
Kolektivni identitet u delu Aleksandra Krela:
Nedestruktivni konstruktivizam
- 55 | *Goran-Pavel Šantek*
Igra i transcendencija
- Detinjstvo**
- 71 | *Владејџа Пејџровић*
Прилог историји детињства: деца у одабраним српским
средњовековним наративним изворима и правним
споменицима (XIII–XV век)
- 87 | *Гордана Гарић Пејџровић*
Статистички подаци о деци у Србији
на крају 19. и почетку 20. века
- 111 | *Бранко Бановић*
„Џамија!\": антрополошка анализа
контроверзне дечије игре „џамије“
- 131 | *Milan Tomašević*
Predstave daleke budućnosti kod dece: studija slučaja

Igre

- 153 | *Bojan Žikić*
Koliko stvarnosti staje na tablu? Kulturni kognitivni model sveta u ratu na primeru društvene igre „Axis & Allies“
- 173 | *Ђорђина Трубарац Мајић*
Френина стопала у ципелама београдских основаца (или ти о једном примеру хибридности савременог дечијег фолклора)
- 191 | *Данило Трбојевић*
Дечије ратне игре као арена промишљања друштвено-политичке стварности, кризе и конфликта

Sport

- 217 | *Иван Ђорђевић*
Против модерног фудбала?
Европска Супер Лига и будућност 'народне игре'
- 233 | *Јадранка Ђорђевић Црнобрња*
„Vorbe pelivana“ – primer takmičenja u rvanju u Gori
- 249 | *Бојдан Д. Дражеџа*
Да ли су навијачи чувари границе у Мостару:
етнолошко-антрополошка анализа навијачког идентитета присталица „Вележа“ и „Зрињског“
- 265 | **Abstracts**

PREDGOVOR

*„Nema reči da objasne, ni dela da odrede
Samo pogled u drveće i lišće što pada“*

(Ian Curtis, „Večiti“,

Svetla u podrumu duše, uredili Goran Stanković
i Predrag Cvetičanin)

Aleksandar Krel bio je doktor nauka etnologije i antropologije, viši naučni saradnik Etnografskog instituta SANU u Beogradu, vazda radoznali i zainteresovani istraživač, kao i zanimljiv pripovedač, nekada još i muzejski saradnik i kustos, a uvek ljubitelj sporta, društvenih igara i druženja uopšte – i uostalom mnogo toga, onako kako je to slučaj sa polivalentnim kulturnim ličnostima, ali je pre svega bio naš prijatelj i kolega, kao i kolega i prijatelj svih ljudi koji su učesćem u ovom zborniku, o prvoj godišnjici njegove prerane smrti, želeli da mu odaju počast i proslave njegov život. I ne samo njihov, naravno.

Saša je rođen u Beogradu, u avgustu 1968. godine i najveći deo života proveo je na Čuburi, u nekadašnjoj Ulici Dragana Pavlovića. Pohađao je OŠ „Milica Pavlović“ u svom kraju, a zatim Jedanaestu beogradsku gimnaziju na Lekinom brdu, što ga je odredilo nedvosmisleno i kao zemljaka jednog od tužnih urednika ovog zbornika, a što je veza za koju znamo, ne samo na osnovu etnološko-antropološkog iskustva, da predstavlja ponekad jači sociokulturni siže od bilo kojeg drugog dela nečijeg životopisa, pošto omogućava određeni kulturni kognitivni okvir – ili barem njegovu osnovu – za mentalno i intelektualno razvrstavanje i tumačenje proživljenog.

Sa Sašom smo se upoznali na različite načine – na studijama etnologije i antropologije na Filozofskom fakultetu Beogradskog univerziteta – koje je pohađao 1988–1993. godine – na terenima za rekreativni mali fudbal i košarku glavnog grada, po naročitim mestima u centru tog grada na kojima su se okupljali i još uvek to čine ljudi iz srodnih nam, društveno-humanističkih struka. Širina njegovog opšteg obrazovanja – opšte kulture, kako se to govorilo nekada – mogla se meriti jedino sa širinom njegovog duha i dobrotom koja je proizlazila odatle, pa ne čudi to što je svako – i praktično svačije, ne samo naše – poznanstvo sa njim prerastalo u odnose istinskog poštovanja, saradnje, duboke privrženosti i dugotrajne posvećenosti.

Ko ga nije poznao – ne možemo mu ga približiti na odgovarajući način – iako će u zborniku biti reči i o onim aspektima njegovog profesionalnog rada koje tema zbornika ne uključuje inicijalno – pošto čovek ne može da se sagleda u potpunosti ni samo ličnim dodirom, niti poznavanjem njegove radne biografije, već je u pitanju neuhvatljiva i neopisiva potpunost svega toga, kao i svedočenja onim situacijama u kojima nečiji um ili emocije pronalaze originalna rešenja ili daju sebi oduška, iskazujući unutrašnje biće odajući informacije o sopstvu na kontrolisan ili spontan način. Sašinu duhovitost i duhovnost, sinkretičku zagledanost u prošlost i uvid u budućnost, ne možemo prikazati, a u punoj meri ni njegov raznovrsni istraživački rad. Zbog toga smo se opredelili da u ovom zborniku obradimo širu tematiku onoga čemu je sistematskim radom počeo da ustanovljava temelje u našoj entologiji i antropologiji, odnosno društveno-humanističkim naukama uopšte, a za šta se zanimao izuzetno i u svom privatnom životu – prepletenoj problematici sporta, igre i detinjstva.

Saša je magistrirao 2003. godine, a doktorirao 2014. godine, baveći se u svojoj profesionalnoj karijeri i izučavanjem kulturnih identiteta – pre svega etničkog, kao i muzejskim radom, s obzirom na to da je, pre nego što će se zaposliti na EI SANU, u periodu 1998–2003. godine radio u dve značajne muzejske ustanove, Muzeju grada Novog Sada i beogradskom Etnografskom muzeju, no posebnu pažnju je usmeravao ka malopre spomenutim istraživačkim oblastima, trudeći se da poveže brojna iskustva i znanja iz svakodnevnog života sa disciplinarnim teorijsko-metodološkim kompendijumom. Da je bilo sreće, ovog zbornika ne bi bilo, već Sašinih naučnih radova i monografija, tako da postojanje tekstova koji su pred vama treba shvatiti i kao mali doprinos njegovoj želji za ustanovljavanjem osobitog istraživačkog polja u našoj nauci koje bi uzelo u obzir detinjstvo, igru i sport.

Autorke i autori, čiji su radovi prisutni u zborniku, pošli su od svojih istraživačkih interesovanja i iskustava, pokušavši da ih usklade sa onim za šta su znali da bi zanimalo Sašu naročito, odakle su se na istom mestu našli dijahronijski i sinhronijski pristupi, poznate i sasvim nove dečije igre, fudbalski navijači, tradicionalni sportovi, društvene igre, pojmovne analize i mnogo toga što je malo, zapravo, u poređenju sa njegovim interesovanjima i znanjima vezanim za život, Vaseljenu, i sve ostalo, da se poslužimo tom adamsovskom formulacijom, koja odgovara onoj crti Sašine ličnosti koja je plenila ljude koji su dolazili u dodir s njim i prožimala njegov istraživački rad – lucidnosti i velikodušnoj širini pogleda na svet, i proishodećih im dela, razume se.

Tekstovi u zborniku nastali su rukovođeni idejom Sašinih etnološko-antropoloških zanimanja, te imajući u vidu da su njihovi autori i autorke bili/e njegovi prijatelji/ce, saradnici/e i kolege/nice, predstavljaju – svaki na svoj način – i emotivni izraz ljubavi i poštovanja koji prevazilazi puku kolegijalnost. To ih ne čini manje naučnim, već se nadamo da ih čini bliskim nauci koju je zastupao Saša, o ljudima, a od ljudi.

U Beogradu, 02. 09. 2022. godine,

Urednici Zbornika

Biljana Milenković-Vuković, bibliotekar savetnik
Etnografski institut SANU

BIBLIOGRAFIJA DR ALEKSANDRA KRELA (Beograd, 26. VII 1968. – Beograd, 02. X 2021)

Pre uvoda

Obično se obradujem kada mi neko predloži da sastavim bibliografiju – tematsku, personalnu, ili dopunu neke ranije urađene, svejedno. Međutim, ovoga puta bilo je drugačije. Kada me je kolega upitao da li bih uradila bibliografiju Aleksandra Saleta Krela, za zbornik koji će biti objavljen njemu u spomen, preplavila su me pomešana osećanja. S jedne strane, bilo je to osećanje ponosa što mi je povereno da je sastavim – znala sam da ću nastojati da ona bude što sveobuhvatnija da bi čitaoci mogli, na jednom mestu, da se upoznaju sa njegovim stvaralačkim radom. S druge strane, mnogo intenzivnije bilo je osećanje beskrajne tuge što Sale nije više sa nama i što će se njegov dvadesetpetogodišnji stručni i naučnoistraživački rad okončati sa godinom 2021.

Sale Krel bio je ne samo moj kolega nego i moj drug. Naše drugovanje počelo je od prvog dana njegovog dolaska u Etnografski institut SANU, 2003. godine. Bilo je toplo i srdačno – nekako smo odmah osetili da delimo isti odnos prema mnogim stvarima. Naša druženja bila su ispunjena smehom, radovali smo se istim dešavanjima i detaljima, i uživali smo u bezazlenim institutskim pričicama. Mogli smo da se razumemo pogledom ili pokretom ruke, u prolazu, u hodniku Instituta, bez reči. Ohrabivali smo se u nastojanjima da prebrodimo nevolje i prevaziđemo nepravdu – znao je da ću imati razumevanje za trenutke kada ga savladaju negativne misli i cinizam. I da će mi se dopasti kada, kicoški, nakrivi bere... i odemo na pivo u „Galeriju“.

Sticajem okolnosti, болоvali smo u isto vreme. On od korona virusa, a ja od nečega što to nije bilo, ali su simptomi bili slični. Svakodnevni telefonski razgovori ili kuckanje SMS poruka upotpunjavali su nam dane i skraćivali vreme provedeno u krevetu. Jadali smo se jedno drugom na povišenu temperaturu, razmenjivali terapije i recepte za raznovrsne lekovite, narodne

čajeve i kuražili jedno drugo. Bio je veoma zabrinut da svojim roditeljima i „uji“ – sa kojima je bio na ručku, dan pre nego što je dobio pozitivan rezultat, povodom Kajine i njegove godišnjice braka – nije preneo koronu i strepeo je za njihovo zdravlje. I sažaljevao je svoju Kajju, koja i sama zaražena korona virusom, stalno obigrava oko njega. Nastavili smo sa dopisivanjem i kada su ga smestili – nadao se na kratko – u bolnicu. I pored temperature, njegove poruke zračile su optimizmom: „Biće bolje, mora nam biti bolje!“, „Biljo, ne damo sel“, „Biljo, glavu gore, ne daj se, uskoro ćeš biti ona stara!“, a posebno me je obradovala poruka: „Ide na bolje!“. I odjednom tajac. Na moje pitanje: „Kako si, drugar?“, odgovor nikada nije stigao. Ostavio me je Sale tada bez odgovora, ali nije me ostavio bez dragih i vedrih uspomena, one su sa mnom.

Uvodna beleška

Po predmetu svog popisa bibliografija dr Aleksandra Krela spada u red personalnih bibliografija, primarnog karaktera – građa je obrađena *de visu*. Zapisi su obrađeni na jeziku i pismu rada. Bibliografija je anotirana, sadrži 66 bibliografskih jedinica, klasifikovanih u pet celina, hronološki sređenih, a u okviru iste godine – abecedno: I Monografije; II Prilozi u publikacijama; III Literatura; IV U štampi i V Registar imena. Popis monografskih publikacija obuhvata završne radove sa kojima je Aleksandar Krel stekao akademsko, kao i naučna zvanja, objavljene naučne monografije i katalog izložbe, koje su obrađene prema Međunarodnom standardu za bibliografski opis knjiga – ISBD (M), po skraćenom bibliografskom opisu. Anotacije monografskih publikacija pružaju podatke o sadržaju dela, napomene o odbranjenom radu, dostupnost na internetu i na pismu su publikacije u kojoj se rad objavljuje, osim ako ne predstavljaju nastavak bibliografskog opisa odrednice. Prilozi u publikacijama obuhvataju: A. Stručne i naučne članke u časopisima, zbornicima, posebnim izdanjima; B. Odrednice u leksikonima; C. Naučnu kritiku i polemiku, prikaze. Prilozi objavljeni u serijskim i monografskim publikacijama (zbornici radova i posebna izdanja) obrađeni su prema Međunarodnom standardu za bibliografski opis sastavnih delova serijskih publikacija – ISBD (CP), takođe sa skraćenim bibliografskim opisom. Za zbornike radova navedeni su i njihovi urednici, izdavači i nazivi zbirki kojima pripadaju. Elementat povezivanja između opisa sastavnog dela i matične jedinice je simbol // (razmak, dvostruka kosa crta, razmak). U anotacijama, za publikacije ili članke koji su elektronski dostupni, navedena je internet adresa (pristupljeno 02. 10. 2022.), odnosno DOI broj (DOI – Digital Object Identifier), koji čitaocem upućuje direktno na članak. Treća

celina, koju bibliografi nazivaju – Literatura, predstavlja popisane radove o A. Krelu, odnosno prikaz njegove publikacije i, na žalost, nekoliko tekstova i publikacija objavljenih radi uspomene na preminulog kolegu. Rad, koji je prema informacijama urednice zbornika u pripremi za štampu, dat je u okviru četvrte celine. Na kraju je Registar imena autora, koautora, urednika, priređivača, prevodioca i ilustratora, s uputnim brojevima bibliografskih jedinica. Radovi u bibliografskim jedinicama broj deset i osamnaest potpisani su sa Alexander Krel, a u broju dvadeset šest sa – Alexandar Krel.

I Monografije

1993.

1. **Košer : ritualni sistem čistoće u ishrani i životu jevrejskog naroda : diplomski rad / Aleksandar Krel. – Beograd : [A. Krel], 1993. – 86 listova ; 30 cm.**

Sadržaj: I Uvodna napomena, str. 1; II Geneza i pojam Košer pravila ishrane kao integralnog dela sistema ritualne čistoće kod Jevreja, str. 5; III Teorijske pretpostavke o funkciji „Zakona ishrane“ kod Jevreja („Košer“ sistem ishrane – kao polifunkcionalni kulturno-religijski fenomen), str. 33; IV „Košer“ sistem ishrane – faktor integrisanja jevrejske društvene zajednice i simbol etničkog identiteta kod Jevreja, str. 49; V Jevrejska trpeza – „Zakoni ishrane“ u praksi, str. 57; VI Zaključak, str. 71; VII Napomene, str. 73; VIII Literatura, str. 85. – Diplomski rad odbranjen na Odeljenju za etnologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, 27. novembra 1993. godine, mentor prof. dr Srebrica Knežević.

2002.

2. **Једанаести међународни фестивал етнолошког филма, Београд, 12–15. децембар 2002. = The Eleventh International Festival of Ethnological Films, Belgrade, Dec. 12th–15th, 2002 / [уредник Божидар Зечевић ; сарадници на каталогу Александар Крел, Милош Матић ; превод Ђорђе Томић]. – Београд : Етнографски музеј Србије, 2002. – 49 стр. : илустр. ; 21x21 cm.**

COBISS.SR-ID 184281095

2003.

3. **Tradicionalne dečije igre Srba u Továriševu u 20. veku : magistarski rad / Aleksandar G. Krel. – Beograd : [A. Krel], 2003. – 226 listova : ilustr. ; 30 cm.**

Rezime na srpskom i engleskom jeziku. – Bibliografija: listovi 221–226. – Magistarski rad odbranjen na Odeljenju za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, 23. maja 2003. godine pred komisijom u sastavu prof. dr Branko Ćupurdija, mentor, prof. dr Dušan Bandić i dr Dušan Drljača, članovi komisije.

COBISS.SR-ID 26557455

2005.

4. **Дечије игре : традиционалне српске такмичарске дечије игре у Товаришеву (Бачка) /** Александар Крел ; [цртежи Катарина Танасковић Крел]. – Београд : Српски генеалогски центар, 2005. – 304 стр. : илустр. ; 17 cm. – (Етнологска библиотека ; књ. 13).

Садржај: Предговор, стр. 5. *Први гео*: ТЕОРИЈСКО МЕТОДОЛОШКИ ОКВИРИ ИСТРАЖИВАЊА ДЕЧИЈИХ ИГАРА: Увод, стр. 9; Одређење појма дечије игре, стр. 17; Дечија игра као социо-културни феномен, стр. 31; Истраживање дечијих игара у Србији, стр. 57; Одређење појма и типологија традиционалних дечијих игара, стр. 65. *Други гео*: ТРАДИЦИОНАЛНЕ СРПСКЕ ТАКМИЧАРСКЕ ДЕЧИЈЕ ИГРЕ У ТОВАРИШЕВУ: Социо-економски и културни живот Срба у Товаришеву у првој половини 20. века, стр. 93; Опис и систематизација, стр. 113; Анализа, стр. 215. Закључак, стр. 291. Литература, стр. 297. ISBN 86-83679-23-3

COBISS.SR-ID 12249729

2010

5. **Етнички идентитет Немаца у Војводини : докторска дисертација /** Александар Г. Крел. – Београд : [А. Крел], 2010. – 270 листова ; 30 cm.

Резиме на српском и енглеском језику. – Библиографија: листови 261–270. – Докторска дисертација одбрањена на Одељењу за етнологију и антропологију Филозофског факултета Универзитета у Београду, јуна 2011. године пред комисијом у саставу проф. др Бранко Ђупурдија, ментор, проф. др Саша Недељковић и др Младена Прелић, чланови комисије.

COBISS.SR-ID 520798871

2014.

6. **Ми смо Немци : етнички идентитет припадника немачке националне мањине у Војводини на почетку 21. века /** Александар Крел. – Summary (We are Germans : the ethnic identity of members of the German national minority in Vojvodina at the beginning of the twenty-first century). – Београд : Етнографски институт САНУ, 2014. – 341 стр. ; 20 cm. – (Посебна издања / Етнографски институт САНУ : књ. 80).

Садржај: Предговор, стр. 11. Увод, стр. 13. Одређење основних појмова: етнички идентитет и национална мањина, стр. 21; 1. ИСТОРИЈСКИ И ДРУШТВЕНИ КОНТЕКСТ ПРОБЛЕМА ЕТНИЧКОГ ИДЕНТИТЕТА ПРИПАДНИКА НЕМАЧКЕ НАЦИОНАЛНЕ МАЊИНЕ У ВОЈВОДИНИ, стр. 35; 2. ПРОЦЕС РЕКОНСТРУКЦИЈЕ И РЕВИТАЛИЗАЦИЈЕ ЕТНИЧКОГ ИДЕНТИТЕТА НЕМАЦА У ВОЈВОДИНИ, стр. 153; 3. МИ СМО НЕМЦИ: ЕТНИЧКИ ИДЕНТИТЕТ ПРИПАДНИКА НЕМАЧКЕ НАЦИОНАЛНЕ МАЊИНЕ У ВОЈВОДИНИ, стр. 227. Закључак, стр. 311. Литература, стр. 319. We are Germans (Summary), стр. 333. О аутору, стр. 341.

ISBN 978-86-7587-073-9

https://etno-institut.co.rs/storage/38/5e5a7dbe1d16f_80.pdf

COBISS.SR-ID 205233932

II Prilozi u publikacijama

A. Stručni i naučni članci u časopisima, zbornicima, posebnim izdanjima

2004.

7. **Путеви трансформације традиционалних дечијих игара Срба у Товаришеву.** – Summary (Changes in traditional children's games among Serbs in Tovariševo) // *Гласник Етнографској институцији САНУ.* – ISSN 0350-0861 ; eISSN 2334-8259. – Књ. 52 (2004), стр. 91–108 : граф. прилози.
<https://doi.org/10.2298/GEI0452091K>
<https://dais.sanu.ac.rs/handle/123456789/8780>
8. **Развој ћурчијског заната у оквиру цеховске организације у Новом Саду.** – Summary (The development of furrier craft within guild organization in Novi Sad) // *Раг Музеја Војводине.* – ISSN 1450-6696. – Бр. 46 (2004), стр. 185–193.
https://muzejvojvodine.org.rs/wp-content/uploads/2013/RMV46/Prilozi/Etn_Krel.pdf
 Текст је прерађени стручни рад „Развој ћурчијског заната у Новом Саду“, са којим је А. Крел стекао звање kustosa-etnologa.

2005.

9. **Од етнографског ка антрополошком приступу проучавању дечјих игара у Србији : антропологија дечјих игара у Србији.** – Summary (From ethnographic to anthropological research of children's games in Serbia : anthropology of children's games in Serbia) // *Етнологија и антропологија : сјање и перспективе / уредник Љиљана Гавриловић.* – Београд : Етнографски институт САНУ, 2005. Стр. 273–279. – (Зборник / САНУ, Етнографски институт ; књ. 21).
 ISBN 86-7587-032-9
<https://dais.sanu.ac.rs/handle/123456789/8754>
10. **The German National Minority in Subotica : Symbols of Ethnic Identity** / Alexander Krel // *TRANS. Internet-Zeitschrift für Kulturwissenschaften : Internet journal for cultural studies : Revue électronique de recherches sur la culture.* – ISSN 1560-182X. – No. 16 (2005).
http://www.inst.at/trans/16Nr/14_4/krel16.htm
11. **Традиционалне такмичарске дечје игре као инструмент социјализације деце у Товаришеву.** – Summary (Traditional competitive children's games as an instrument of socialization in Tovariševo) // *Гласник Етнографској институцији САНУ.* – ISSN 0350-0861 ; eISSN 2334-8259. – Књ. 53 (2005), стр. 351–365 : граф. прилози.
<https://doi.org/10.2298/GEI0553349K>
<https://dais.sanu.ac.rs/handle/123456789/8808>

2006.

12. **Формалне и функционалне карактеристике традиционалне дечје игре „пинцике“.** – Summary (Formal and functional characteristics of traditional children's game called *pincika*) // *Раг Музеја Војводине*. – ISSN 1450-6696. – Бр. 47/48 (2006), стр. 183–196.
13. **Промене стратегије етничког идентитета Немаца у Суботици у другој половини 20. века.** – Summary (The change in ethnic identity strategy of Germans in Subotica in the second half of the 20th century) // *Гласник Етнографској институту САНУ*. – ISSN 0350-0861 ; eISSN 2334-8259. – Књ. 54 (2006), стр. 319–332.
<https://doi.org/10.2298/GEI0654319K>
<https://dais.sanu.ac.rs/handle/123456789/8833>

2007.

14. **Александар Крел = Aleksandar Krel / Александар Крел** // *Гласник Етнографској институту САНУ*. – ISSN 0350-0861 ; eISSN 2334-8259. – Књ. 55, св. 2 (2007), стр. 124–126.
 Биографски подаци и извод из библиографије А. Крела.
15. **Две традиционалне дечје игре из Војводине : ћушкање и чилегање.** – Summary (Two traditional children's games from Vojvodina : *ćuškanje* i *čileganje*) // *Раг Музеја Војводине : годишњак војвођанских музеја*. – ISSN 1450-6696. – Бр. 49 (2007), стр. 191–200.
<https://muzejvojvodine.org.rs/wp-content/uploads/2013/09/RMV49.pdf>
16. **Положај немачке националне мањине у Војводини на примеру Немаца у Суботици.** – Summary (Situation of the Germans in Vojvodina : case example of Germans in Subotica // *Положај националних мањина у Србији : зборник радова са научној скупи одржаног 24–26. новембра 2005. / уредник Војслав Становчић*. – Београд : Српска академија наука и уметности, 2007. Стр. 435–445. – (Научни скупови / Српска академија наука и уметности ; књ. 120. Одељење друштвених наука, Међуодељенски одбор за проучавање националних мањина и људских права ; књ. 30, ISSN 0354-4850). ISBN 978-86-7025-449-7.
17. **Слике културе некад и сад : немачка национална мањина у Сомбору** // *Слике културе – некад и сад : 60 година Етнографској институту САНУ : књига апстраката : Крушевац 16–19. октобар 2007. / главни и одговорни уредник Драгана Радојичић*. – Београд : Етнографски институт САНУ, 2007. Стр. 39.
 ISBN 978-86-7587-044-9

2008

18. **Minoritatea națională germană din Voivodina în perioada tranziției.** – Summary (The German minority in Voivodina in the period of transition) / Alexander Krel // *Europa identităților : Lucrările Simpozionului*

Internațional de Antropologie Culturală din 23–25 mai 2007 / red. Elena Rodica Kolta. – Arad : Complexul Muzeal, 2008. Str. 376–397. – (Colecția minorități ; 9).

ISBN 978-973-0-05705-8

<https://biblioteca-digitala.ro/?tip-publicatie=periodic&volum=3578-europa-identitatilor-complexul-muzeal-arad--9-2008>

19. **Улога удружења „Герхард“ у ревитализацији етничког идентитета сомборских Немаца.** – Summary (The role of the “Gerhard” Association : a revitalization of the ethnic identity of Sombor’ Germans) // *Слике културе некад и сад* / уредник Зорица Дивац. – Београд : Етнографски институт САНУ, 2008. Стр. 155–168. – (Зборник / САНУ, Етнографски институт ; књ. 24).

ISBN 978-86-7587-045-6

<https://dais.sanu.ac.rs/handle/123456789/8694>

2009.

20. **Били бисмо и Кинези, само да нас оставе на миру : (ре)конструкција етничког идентитета Немаца у Војводини.** – Summary (We would even become Chinese, if only they would let us be : (re)construction of ethnic identity of Germans in Vojvodina) // *Антропологија : часопис Центра за етнологику и антропологику истраживања (ЦЕАИ) Филозофског факултета Универзитета у Београду.* – ISSN 1452-7243 ; eISSN 2334-881X. – Бр. 9 (2009), стр. 131–146.

<http://www.anthroserbia.org/Journals/Article/445>

21. **Die ethnische Identität und die Lage der deutschen nationalen Minderheit in der Vojvodina vom Zweiten Weltkrieg bis heute** // *Daheim an der Donau : Zusammenleben von Deutschen und Serben in der Vojvodina = Zavičaj na Dunavu : suživot Srba i Nemaca u Vojvodini.* – Novi Sad : Muzej Vojvodine ; Ulm : Stiftung Donauschwäbisches Zentralmuseum, 2009. Str. 224–231.

ISBN 978-86-82077-97-8

22. **Етнички идентитет и положај немачке националне мањине у Војводини од Другог светског рата до данас** // *Zavičaj na Dunavu : suživot Nemaca i Srba u Vojvodini = Daheim an der Donau : Zusammenleben von Deutschen und Serben in der Vojvodina.* – Novi Sad : Muzej Vojvodine ; Ulm : Stiftung Donauschwäbisches Zentralmuseum, 2009. Str. 224–231.

Katalog izložbe održane u Muzeju Vojvodine u Novom Sadu (15. maj – 23. avgust 2009.), u Centralnom muzeju Podunavskih Švaba u Ulmu (12. septembar 2009. – 10. januar 2010.) i u Kancelariji pokrajine Baden-Virtemberg u Briselu (februar – april 2010.).

ISBN 978-86-82077-92-3

23. **Ревитализација етничког идентитета Немаца у Сремским Карловцима.** – Summary (Revitalization of ethnic identity among the Germans

in Sremski Karlovci) // *Гласник Етнoграфскої инстiтyтyи САНУ*. – ISSN 0350-0861 ; eISSN 2334-8259. – Къ. 57, св. 1 (2009), стр. 71–92.

<https://doi.org/10.2298/GEI0901071K>

<https://dais.sanu.ac.rs/handle/123456789/8870>

24. Rolul „Asociației germane pentru relații de bună vecinătate Karlowitz“ in reconstruirea identității etnice a germanilor din Sremski Karlovci.

– Summary (The role of “Karlowitz German association for friendly neighborhood” in the reconstruction of ethnic identity of the Germans in Sremski Karlovci) // *Integrare, autonomie, dialog intercultural* : Lucrările Simpozionului Internațional de Antropologie Culturală din 21–23 mai 2008 de la Arad / red. Elena Rodica Kolta. – Arad : Complexul Muzeal, 2009. Str. 316–336. – (Colecția minorități ; 10).

<https://biblioteca-digitala.ro/?tip-publicatie=periodic&volum=3587-integrare-autonomie-si-dialog-intercultural-lucrurile-simpozionului-international-de-antropologie-culturala-din-21-23-mai-2008-de-la-arad-complexul-muzeal-arad--2009>
ISBN 978-973-0-07336-2

2010.

25. „Немачко удружење Адам Беренц“ и ревитализација етничког идентитета Немаца у Апатину.

– Summary (The Adam Berenz German Society and the revitalization of the ethnic identity of Germans in Apatin). – Résumé // *Етнoанiрoйoлoшкu ирoблeмu = Issues in ethnology and anthropology = Problèmes d'ethnologie et d'anthropologie*. – ISSN 0353-1589 ; eISSN 2334-8801. – Год. 5, св 3 (н.с) (2010), стр. 165–180.

<http://www.eap-iea.org/index.php/eap/article/view/795/768>

2011.

26. Немџи дин Апатин : ревитализация идентитџи етнице ла iнцeпyтyл сeцoлyлyи XXI.

– Summary (Germans from Apatin : revitalizing the ethnic identity at the turn of the XXI-st Century) / Alexandar Krel // *Minoritar in Europa : memorie, istorie, destin* : Lucrările Colocviului internațional de antropologie culturală din 27–28 mai 2010 / Coordonator Elena Rodica Colta. Arad : Complexul Muzeal, 2011. Str. 128–149.

ISBN 978-973-0-11457-7

<https://biblioteca-digitala.ro/?volum=3598-minoritar-in-europa-memorie-istorie-destin--2011>

2012.

27. Етничка дистанца / везаност (блискост) вoјвођанских Немаца према Србима и Мађарима у Војводини и Немцима у СР Немачкој на почетку 21. века.

– Summary (Ethnic distance/connection (closeness) of Germans in Vojvodina according to the Serb and Hungarians in Vojvodina and Germans in Germany at the beginning of 21th century) // *Зборник Мајице српске за друштвене науке*. – ISSN 0352-5732. – eISSN 2406-0836. – Год. 63, бр. 139, св. 2 (2012), стр. [197]–207.

Štampano i kao poseban otisak.

<https://doi.org/10.2298/ZMSDN1239197K>

https://www.maticarspska.org.rs/stariSajt/casopisi/drustvene_nauke_139.pdf

28. **Sprechen Sie Deutsch? German Language and Revitalization of Ethnic Identity of the Germans in Bačka.** – Сажетак (Sprechen sie Deutsch? Немачки језик и ревитализација етничког идентитета Немаца у Бачкој) // *Гласник Етнoгpафској инститиутиа САНУ.* – ISSN 0350-0861 ; eISSN 2334-8259. – Књ. 60, св. 2 (2012), стр. 171–185.
<https://doi.org/10.2298/GEI1202171K>
<https://dais.sanu.ac.rs/handle/123456789/8406>

2013.

29. **Немачко удружење Кикинда : ревитализација немства у Кикинди** // *Раd Музеја Војводине.* – ISSN 1450-6696. – Бр. 55 (2013), стр. 199–209.
https://muzejvojvodine.org.rs/wp-content/uploads/2013/09/rad-mv-55_ref.pdf

2014.

30. **Име и знак : лично име као симбол етничког идентитета војвођанских Немаца.** – Summary (Name and sign : first name as a symbol of ethnic identity of Vojvodina Germans) / Александар Крел, Јадранка Ђорђевић-Црнобрња // *Гласник Етнoгpафској инститиутиа САНУ.* – ISSN 0350-0861 ; eISSN 2334-8259. – Књ. 62, св. 2 (2014), стр. 113–123.
<https://doi.org/10.2298/GEI1402113K>
<https://dais.sanu.ac.rs/handle/123456789/8219>
31. **„Internacionalizacija“ ličnih imena : Goranci u Beogradu i Nemci u Vojvodini.** – Summary (The “internationalization” of first names : Gorani people in Belgrade and Germans in Vojvodina). – Résumé («Internationalisation» des prénoms : les Gorans à Belgrade et les Allemands en Voïvodine) / Jadranka Đorđević Crnobrnja, Aleksandar Krel // *Етнoантpојолошки прoблеми = Issues in ethnology and anthropology = Problèmes d'ethnologie et d'anthropologie.* – ISSN 0353-1589 ; eISSN 2334-8801. – Год. 9, св. 3 (н.с) (2014), стр. [765]–778.
<https://www.eap-iea.org/index.php/eap/article/view/520/499>
32. **Немачко удружење Велики Бечкерек : генератор ревитализације немства у Зрењанину.** – Summary (Veliki Bečkerek German Association : initiator of Germandom renewal in Zrenjanin) // *Етнoлошко-антpојолошке свеске : часопис Етнoлошко-антpојолошкој друштва Србије.* – ISSN 1821-3723. – Бр. 24 (н.с.) 13 (2014), стр. [25]–44.
<http://www.anthroserbia.org/Journals/Article/1879>
33. **[Удружења националних мањина у Србији] : реч уредника / Александар Крел** // *Етнoлошко-антpојолошке свеске : часопис Етнoлошко-антpојолошкој друштва Србије.* – ISSN 1821-3723. – Бр. 24 (н.с.) 13 (2014), стр. [9–13].
<http://www.anthroserbia.org/Journals/Toc/108>

34. **Време прикривања : идентитетска стратегија свесног трајног одбацивања и/или привременог прикривања етничког идентитета Немаца у Банату у другој половини 20. века.** – Summary (Times of disguise : identity strategy of conscious permanent renunciation and/or temporary disguise of ethnic identity by Germans in Banat in second half of 20th century) // *Антропологија : часопис Института за етнологију и антропологију (ИЕА) Филозофској факултету Универзитета у Београду.* – ISSN 1452-7243 ; eISSN 2334-881X. – Бр. 14, св 2 (2014), стр. 89–100.
<http://www.anthroserbia.org/Content/PDF/Articles/e0781a042e834f468976f52db85da018.pdf>

2015.

35. **Конфликти и нужност њиховог разрешавања у савременом свету.** – Summary (The necessity of conflict resolving in the contemporary world) // *Гласник Етнографској институту САНУ.* – ISSN 0350-0861 ; eISSN 2334-8259. – Књ. 63, св. 2 (2015), стр. 249–254.
<https://doi.org/10.2298/GEI1502249K>
<https://dais.sanu.ac.rs/handle/123456789/7362>
36. **Културна партиципација и културно наслеђе.** – Summary (Cultural participation and cultural heritage) / Љубица Бељански-Ристић, Маша Вукановић, Александар Крел // *Култура : часопис за теорију и социологију културе и културну политику.* – ISSN 0023-5164. – Бр. 146 (2015), стр. 297–313.
DOI 10.5937/kultura1546297B
<https://www.casopiskultura.rs/wp-content/uploads/2021/09/Kultura%20broj%20146.pdf>
37. **Немци поново у Гакову : сусрети, сарадња и помирење некадашњег и садашњег локалног становништва.** – Summary (The Germans revisiting Gakovo : encounters, cooperation and reconciliation of the former and present local populations) // *Гласник Етнографској институту САНУ.* – ISSN 0350-0861 ; eISSN 2334-8259. – Књ. 63, св. 2 (2015), стр. 283–301.
<https://doi.org/10.2298/GEI1502283K>
<https://dais.sanu.ac.rs/handle/123456789/7886>

2016.

38. **Дискурс о језичким праксама банатских Немаца : савремена теренска истраживања.** – Summary (Discourse on language practices among the Banat Germans : contemporary fieldwork) / Александар Крел, Марија Мандић // *Антропологија : часопис Института за етнологију и антропологију (ИЕА) Филозофској факултету Универзитета у Београду.* – ISSN 1452-7243 ; eISSN 2334-881X. – Бр. 16, св 1 (2016), стр. 33–52.
<http://www.anthroserbia.org/Content/PDF/Articles/ffa54195dd474871a5bbbe8458aab6b1.pdf>

39. **Etnička mimikrija nemačke nacionalne manjine u socijalističkoj Jugoslaviji** // *O „nestanku“ nemačkih nacionalnih manjina : jedno teško poglavlje u istoriji Jugoslavije 1941–1955. godine* / [redakcija Kristian Glas ... [et al.] ; prevod [nemačkih radova] na srpski Zoran Janjetović]. – 1. izd. – Berlin : Fondacija Beg, proterivanje, pomirenje ; Ulm : Centralni podunavskošvapski muzej, 2016. Str. 141–150 : ilustr.
ISBN 978-3-946867-01-2
40. **Etnische Mimikry der deutschen Minderheit im sozialistischen Jugoslawien** // *Vom „Verschwinden“ der deutschsprachigen Minderheiten : ein schwieriges Kapitel in der Geschichte Jugoslawiens 1941–1955* / [redaktion Christian Glass ... et al. ; Übersetzungen in Deutsche Wolfgang Kessler, ins Serbische Zoran Janjetović]. – 1. aufl. – Berlin : Stiftung Flucht, Vertreibung, Versöhnung ; Ulm : Donauschwäbisches Zentralmuseum, 2016. Str. 141–150 : ilustr.
ISBN 978-3-946867-00-5
41. **Легендарно досељавање у усменој предаји војвођанских Немаца.** – Summary (Legendary settling in oral transmission among Vojvodina Germans) / Александар Крел, Марија Мандић // *Књижевна историја : часопис за науку о књижевности*. – ISSN 0350-6428. – Год. 48, бр. 158 (2016), стр. 249–265.
http://arhiva.knjizevnaistorija.rs/editions/158/12_krel_mandic.pdf
42. **Вишејезичност као хабитус : дискурс банатских Немаца о периоду између два светска рата.** – Summary (Multilingualism as habitus : discourse of the Banat Germans on the period between the World Wars). – Résumé (Plurilinguisme comme habitus : le discours des Allemands du Banat sur la période d'entre deux guerres mondiales) / Александар Крел, Марија Мандић // *Етнологија и антропологија = Issues in ethnology and anthropology = Problèmes d'ethnologie et d'anthropologie*. – ISSN 0353-1589 ; eISSN 2334-8801. – Год. 11, св. 2 (н.с) (2016), стр. [583]–600.
<https://doi.org/10.21301/eap.v11i2.13>
<https://www.eap-iaa.org/index.php/eap/article/view/329/316>
- 2017.**
43. **“Happy birthday to you...” : прослављање деčјих рођендана у Београду (данашњи тренутак)** / Александар Крел, Јадранка Ђорђевић Црнобрња = **“Happy birthday to you...” : the celebration of children birthdays in Belgrade in post-socialist period** / Aleksandar Krel, Jadranka Đorđević Crnobrnja // *Репросјективне и њерсјективне етнологије и антропологије* / главни и одговорни уредник Драгана Радојичић, уредник Ђорђина Трубарац Матић. – Београд : Етнографски институт САНУ ; Сирогојно : Музеј на отвореном „Старо село“, 2017. Стр. 76–78.
ISBN 978-86-7587-090-6
44. **Proslava dečјih рођендана у Београду : nekada i sada : rezultati preliminarnih истраживања.** – Summary (Children's birthday celebrations

in Belgrade : then and now : results of preliminary research) / Aleksandar Krel, Jadranka Đorđević Crnobrnja // *Традиција и савременост во Македонија и Србија* : зборник на трудови / главни и одговорни уредник Катерина Петровска-Кузманова. Скопје : Институт за фолклор „Марко Цепенков“, 2017. Стр. [61]–70.

ISBN 978-9989-642-87-6

2018.

45. **Историјски и друштвени контекст проблема етничког идентитета припадника немачке националне мањине у Војводини : насељавање Немаца на простору данашње Војводине : колонизација јужне Угарске** // *БАНАТ – заоставиштина за будућности : кашалот изложбе* / [аутори Мирча Маран, Александра Ђурић Миловановић, Александар Крел, Невен Даничић]. – Вршац : Центар за Банатске студије ; Банатско Ново Село : Дом културе „3. Октобар“, 2018. Стр. [7]–16 : илустр. ISBN 978-86-900728-0-4

2019.

46. **The Celebration of Children’s Birthdays in Belgrade and Consumer Society** / Aleksandar Krel, Jadranka Đorđević Crnobrnja // *Prospects for Anthropological Research in South-East Europe* / eds. Marina Martynova & Ivana Bašić. – Moscow : IEA RAS ; Belgrade : EI SASA, 2019. Стр. 135–152. ISBN 978-542-110-238 0
DOI: 10.33876/978-542-110-238-0/135–152
<https://dais.sanu.ac.rs/handle/123456789/7466>

2020.

47. **Društvene promene i upotreba jezika u porodici Banatskih Švaba između dva svetska rata.** – Summary (Social changes and language use in the families of Banat Swabians between the two world wars). – Résumé (Les changements sociaux et l’usage de la langue dans la famille des Souabes du Banat entre les deux guerres mondiales) / Aleksandar Krel, Marija Mandić // *Етнологијски проблеми = Issues in ethnology and anthropology = Problèmes d’ethnologie et d’anthropologie.* – ISSN 0353-1589 ; eISSN 2334-8801. – Год. 15, св. 4 (н.с) (2020), стр. [1187]–1209.
<https://doi.org/10.21301/eap.v15i4.10>
<https://www.iea-ia.org/index.php/eap/article/view/40/39>
48. **Socialisation of boys and traditional children’s competitive games : case study Tovariševo** / Aleksandar Krel, Jadranka Đorđević Crnobrnja // *Sociocultural dimensions of childhood : international scientific conference, 26–28 October 2018, [Sofia]* / ed. by Petya Bankova ... [et al.]. – Sofia : Prof. Marin Drinov Publishing House of Bulgarian Academy of Sciences, 2020. Стр. [183]–193. ISBN 978-619-245-029-8
https://www.unesco-centerbg.org/wp-new/wp-content/uploads/2020/03/Sociocultural-Dimensions-of-Childhood_pechat.pdf

2021.

49. **Celebrating children's birthdays in public spaces in Belgrade in the first decades of the 21st century** / Jadranka Đorđević Crnobrnja i Aleksandar Krel // *Different Identities and Functions of Urban Space : a Comparative Study of the Circumstances in Belgrade and Athens : the Second Serbian-Greek Conference, 29th–30th November 2021. : book of abstract.* – Belgrade : Institute of Ethnography SASA, 2021. Str. 16–18.
ISBN 978-86-7587-108-8
<https://dais.sanu.ac.rs/handle/123456789/12952>
50. **Sendviči sa šunkom i narendanim kačkavaljem, Vita sok i muzika sa gramofonskih ploča : proslave dečijih rođendana u Beogradu u vreme socijalizma.** – Summary (Sandwiches with ham and cheese, Vita juice and music from gramophone records : celebrations of children's birthdays in Belgrade during the period of socialism). – Résumé (Sandwichs au jambon et au gruyère râpé, jus de fruits «Vita» et musique des disques vinyles : célébrations des anniversaires d'enfants à Belgrade au temps du socialism) / Aleksandar Krel, Jadranka Đorđević Crnobrnja // *Етноантрополошки проблеми = Issues in ethnology and anthropology = Problèmes d'ethnologie et d'anthropologie.* – ISSN 0353-1589 ; eISSN 2334-8801. – Год. 16, св. 2 (н.с) (2021), стр. [491]–507.
<https://doi.org/10.21301/eap.v16i2.7>
<https://eap-iea.org/index.php/eap/article/view/7/11>

2022

51. **Korona u školskom dvorištu : dečija igra korona kao sociokulturni konstrukt u vreme pandemije kovida-19.** – Summary (Corona in the schoolyard : children's game "Corona" as a sociocultural construct during the Covid-19 pandemic). – Résumé (Le coronavirus dans la cour de l'école : le jeu d'enfants corona comme un concept socioculturel au temps de la pandémie du covid-19) / Aleksandar Krel, Đorđina Trubarac Matić // *Етноантрополошки проблеми = Issues in ethnology and anthropology = Problèmes d'ethnologie et d'anthropologie.* – ISSN 0353-1589 ; eISSN 2334-8801. – Год. 17, св. 1 (н.с) (2022), стр. [259]–283 : граф. прилози.
<https://doi.org/10.21301/eap.v17i1.9>
<https://www.eap-iea.org/index.php/eap/article/view/1054/1019>
52. **Korona u školskom dvorištu : dečija igra korona kao oblik folklorne komunikacije.** – Summary (Corona in the schoolyard : children's game Corona as a form of folklore communication). – Résumé (Le covid dans la cour d'école : le jeu d'enfants covid comme forme de communication folklorique / Đorđina Trubarac Matić, Aleksandar Krel) // *Етноантрополошки проблеми = Issues in ethnology and anthropology = Problèmes d'ethnologie et d'anthropologie.* – ISSN 0353-1589 ; eISSN 2334-8801. – Год. 17, св. 2 (н.с) (2022), стр. [697]–715.
<https://doi.org/10.21301/eap.v17i2.10>
<https://www.eap-iea.org/index.php/eap/article/view/1089/1042>

B. Odrednice u leksikonu

2017.

53. **Детињство** / Александар Крел // *Етнологија и антропологија : 70 изабраних њојмова* / уредник тома Љиљана Гавриловић. – Београд : Службени гласник : Етнографски институт САНУ, 2017. – Стр. 46–53 : илустр. – (Библиотека LEXIS. Едиција Мали лексикони српске културе).
Труле кобиле, стр. 52.
ISBN 978-86-519-2080-9 (СГ)
54. **Друштво** / Јадранка Ђорђевић Црнобрња, Александар Крел // *Етнологија и антропологија : 70 изабраних њојмова* / уредник тома Љиљана Гавриловић. – Београд : Службени гласник : Етнографски институт САНУ, 2017. – Стр. 60–63 : илустр. – (Библиотека LEXIS. Едиција Мали лексикони српске културе).
ISBN 978-86-519-2080-9 (СГ)
55. **Празник** / Милина Ивановић Баришић, Александар Крел, Младена Прелић // *Етнологија и антропологија : 70 изабраних њојмова* / уредник тома Љиљана Гавриловић. – Београд : Службени гласник : Етнографски институт САНУ, 2017. – Стр. 324–331 : илустр. – (Библиотека LEXIS. Едиција Мали лексикони српске културе).
ISBN 978-86-519-2080-9 (СГ)

C. Научна критика и polemika, prikazi

2018.

56. **Goran Pavel Šantek: Dinamo – to smo mi! Antropološki ogledi o Dinamu i njegovim navijačima.** Zagreb : FF press [i. e.] Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2017., 101 str. // *Studia ethnologica Croatica*. – ISSN 1330-3627 ; eISSN 1848-9532. – Vol. 30, no 1 (2018), str. 396–402.
Prikaz knjige.
<https://hrcak.srce.hr/file/313428>

2020.

57. **О односу културе и закона у Републици Србији** // *Гласник Етнографској институцији САНУ*. – ISSN 0350-0861 ; eISSN 2334-8259. – Књ. 68, св. 3 (2020), стр. 773–778.
Поводом књиге *Култура и закони : о актерима управљања и културном наслеђу* ауторки Маше Вукановић и Ане Стојановић. Београд : Завод за проучавање културног развитка, 2018.
<https://dais.sanu.ac.rs/handle/123456789/10416>

2021.

58. **Да ли су Горанци (мигранти) прекинули са Гором?** // *Гласник Етнографској институцији САНУ*. – ISSN 0350-0861 ; eISSN 2334-8259. – Књ. 69, св. 1 (2021), стр. 239–244.

Поводом књиге *Нисмо њрекидали са Гором : етничкијетей, заједница и тѳранс-миѳрације Горанаца у Беоѳраду* ауторке Јадранке Ђорђевић Црнобрње. Београд : Етнографски институт САНУ, 2020.

<https://dais.sanu.ac.rs/handle/123456789/12179>

59. **Модалитети и контексти етничке идентификације : случај Мостара и Сарајева** // *Гласник Етнноѳрафској инстѳијиуѳа САНУ*. – ISSN 0350-0861 ; eISSN 2334-8259. – Књ. 69, св. 3 (2021), стр. 696–701.

Поводом књиге *Етничка иденѳификација и тѳранице у Босни и Херцеѳовини : ѳримери Мосѳара и Сарајева* аутора Богдана Дражете. Београд : Филозофски факултет – Одељење за етнологију и антропологију, 2021.

<https://www.ei.sanu.ac.rs/index.php/gei/article/view/1000/880>

III Literatura

2007.

60. **Александар Крел : Дечије игре, традиционалне српске такмичарске дечије игре у Товаришеву**. Београд 2005 = Aleksandar Krel : Children' games : traditional competitive children' games in Tovariševo. Belgrade 2005 / Лада Стевановић = Lada Stevanović // *Гласник Етнноѳрафској инстѳијиуѳа САНУ*. – ISSN 0350-0861 ; eISSN 2334-8259. – Књ. 55, св. 2 (2007), стр. 212–214.

<https://www.ei.sanu.ac.rs/index.php/gei/article/view/623/557>

2021.

61. **Сећање : др Александар Крел (1968 – 2021)** / Марија Мандић // *Полѳиѳика* (Београд). – ISSN 0350-4395. – Год. 118, бр. 38808 (понедељак, 06. 12. 2021), стр. 13 : слика А. Крела.

2022.

62. **Александар Крел** / Катарина Радисављевић // *Раѳ Музеја Војводине*. – ISSN 1450-6696. – Бр. 64 (2022), стр. 212–213 : слика А. Крела.

63. **Antropologija sporta, igara i detinjstva : zbornik radova u čast dr Aleksandra Krela (1968–2021)** / uredili Bojan Žikić, Ivan Đorđević, Vladeta Petrović. – Beograd: Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet. – 272 str. : ilustr.

Sadržaj: **Predgovor** / Bojan Žikić, Ivan Đorđević, Vladeta Petrović, str. 7; Bibliografija dr Aleksandra Krela / Biljana Milenković-Vuković, str. 11; **Antropolog Aleksandar Krel**: Антрополог у музеју или све што нисте знали о музеологији, а мислите да знате / Катарина Радисављевић, стр. 31: илустр.; Kolektivni identitet u delu Aleksandra Krela: nedestruktivni konstruktivizam / Miloš Milenković, str. 43; Igra i transcencencija / Goran-Pavel Šantek, str. 55; **Detinjstvo**: Прилог историји дечијства: деца у одабраним српским средњовековним наративним изворима и правним споменицима (XIII–XV век) / Владета Петровић, стр. 71; Статистички подаци о деци у Србији на крају 19. и почетку 20. века / Гордана Гарић Петро-

вић, стр. 87: граф. прикази; „Џамија“: антрополошка анализа контроверзне дечије игре „џамије“ / Бранко Бановић, стр. 111; *Predstave daleke budućnosti kod dece: studija slučaja* / Milan Tomašević, str. 131; **Igre**: Koliko stvarnosti staje na tablu? Kulturni kognitivni model sveta u ratu na primeru društvene igre „Axis & Allies“ / Војан Џикић, str. 153; Френина стопала у ципелама београдских основаца (или о једном примеру хибридности савременог дечијег фолклора) / Ђорђина Трубарац Матић, стр. 173; Дечије ратне игре као арена промишљања друштвено-политичке стварности, кризе и конфликта / Данило Трбојевић, стр. 191; **Sport**: Против модерног фудбала? Европска Супер Лига и будућност 'народне игре' / Иван Ђорђевић, стр. 217; „Borbe pelivana“ – primer takmičenja u gvanju u Gori / Jadranka Đorđević Crnobrnja, str. 233; Да ли су навијачи чувари границе у Мостару: етнолошко-антрополошка анализа навијачког идентитета присталица „Вележа“ и „Зрињског“ / Богдан Д. Дражета, стр. 249; **Abstracts**, стр. 265.

ISBN 978-86-6427-241-4

64. **Др Александар Крел (1968–2021)** / Јадранка Ђорђевић Црнобрња // *Гласник Етнографског института САНУ*. – ISSN 0350-0861 ; eISSN 2334-8259. – Књ. 70, св. 1 (2022), стр. 303–307 : слика А. Крела.

<https://dais.sanu.ac.rs/handle/123456789/13001>

65. **Одрастање из антрополошке перспективе – примери из Софије и Београда : увод у темат** / Јадранка Ђорђевић Црнобрња // *Гласник Етнографског института САНУ*. – ISSN 0350-0861 ; eISSN 2334-8259. – Књ. 70, св. 2 (2022), стр. 13–18.

DOI: <https://doi.org/10.2298/GEI2202013D>

Темат *Glasnika Etnografskog instituta SANU* 70 (2) „Odrastanje iz antropološke perspektive“ посвећен је др Александру Крелу. Уредница темата, др Јадранка Ђорђевић Црнобрња, у свом уводном тексту осврнула се на рад А. Крела на истраживањима антропологије детинства.

<https://www.ei.sanu.ac.rs/index.php/gei>

IV У štampi

66. **Друштвене промене и употреба језика у банатској немачкој породици** / Александар Крел, Марија Мандић // *Нематеријално културно наслеђе у мултиетничким заједницама Баната* : зборник радова / уредник Младена Прелић. – Београд: Етнографски институт САНУ. У припреми.

V Registar imena

- Bandić, Dušan 3
 Bankova, Petja (Bankova, Petya) 48
 Banović, Branko 63
 Bašić, Ivana 46
 Beljanski-Ristić, Ljubica 36

 Čupurdija, Branko 3, 5

 Daničić, Neven 45
 Divac, Zorica 19
 Dražeta, Bogdan D. 59, 63
 Drljača, Dušan 3

 Đorđević-Crnobrnja, Jadranka 30–31,
 43–44, 46, 48–50, 54, 58, 63–65
 Đorđević, Ivan 63
 Đurić-Milovanović, Aleksandra 45

 Garić-Petrović, Gordana 63
 Gavrilović, Ljiljana 9, 53–55
 Glas, Kristian (Glass, Christian) 39–40

 Ivanović-Barišić, Milina 55

 Janjetović, Zoran 39–40

 Knežević, Srebrica 1

 Mandić, Marija 38, 41–42, 47, 61, 66
 Maran, Mirča 45
 Martinova, Marina (Marina Martynova) 46

 Matić, Miloš 2
 Milenković, Miloš 63
 Milenković-Vuković, Biljana 63

 Nedeljković, Saša 5

 Petrović, Vladeta 63
 Petrovska-Kuzmanova, Katerina 44
 Prelič, Mladena 5, 55, 66

 Radisavljević, Katarina 62, 63
 Radojičić, Dragana 17, 43
 Rodika Kolta, Elena (Rodica Colta, Elena)
 18, 24, 26

 Stanovčić, Vojislav 16
 Stevanović, Lada 60
 Stojanović, Ana 57

 Šantek, Goran-Pavel 63

 Tanasković-Krel, Katarina 4
 Tomašević, Milan 63
 Tomić, Đorđe 2
 Trbojević, Danilo 63
 Trubarac-Matić, Đorđina 43, 51–52, 63

 Vukanović, Maša 36, 57

 Zečević, Božidar 2

 Žikić, Bojan 63

ANTROPOLOG
ALEKSANDAR KREL

Катарина Радисављевић, музејски саветник
Музеј Војводине, Нови Сад

АНТРОПОЛОГ У МУЗЕЈУ ИЛИ СВЕ ШТО НИСТЕ ЗНАЛИ О МУЗЕОЛОГИЈИ, А МИСЛИТЕ ДА ЗНАТЕ

Апстракт: Александар Крел започео је своју етнолошко-антрополошку каријеру бавећи се музеологијом. Његов кратки рад у Музеју града Новог Сада, а затим и Етнографском музеју ће бити почетна смерница у покушају да покажем да музеј не чине искључиво погаче и прегаче. Полазна поставка овог текста је да се иза музејских предмета налазе људи који су их направили или купили и користили. Етнолошки музејски предмети у себи носе, осим духа епохе из које потичу и личне приче њихових власника и стваралаца. У том погледу је антропологија као и музеологија, ако се примењује на прави начин, у својој крајњој инстанци, прича о људима и њиховим животним причама које су одређене друштвом датим могућностима, али и личним изборима. Такође, музејски предмет је носилац различитих врста идентитета, који су понекад потпуно јасни, а понекад се крију испод слојева заборавља. Текст ће се бавити начинима на који је могуће тумачити музејске предмете као материјализацију неколико елемената, а то су: дух времена у коме су настали, времена у коме су сакупљани, те идентитета које крију у себи.

Кључне речи: музеологија, стереотипи о традицијском одевању, ћурчијски занат, одећа и идентитет, мода.

Александар Крел започео је своју етнолошко-антрополошку каријеру бавећи се музеологијом. Његов кратки рад у Музеју града Новог Сада, а затим и Етнографском музеју ће бити почетна инспирација за овај текст.

Етнолошки музејски предмети у себи носе, осим духа епохе из које потичу, и личне приче њихових власника и стваралаца. Биће

речи о стереотипизацији неких музејских наратива, и како их превазићи. Такође ће бити речи о могућностима да се музејски предмет посматра као носилац различитих врста идентитета, који су понекад потпуно јасни, а понекад се крију испод слојева заборавља. У неким случајевима је могуће да један предмет обухвати различите врсте идентитета, од личног до етничког/националног као најимагинарнијег идентитета. Из тог разлога, музеологија, као и антропологија, ако се примењује на прави начин, у својој крајњој инстанци, прича о људима и њиховим животним причама које су одређене друштвом датим могућностима, али и личним изборима. Завршна поставка текста је да се иза музејских предмета налазе људи који су их направили или купили и користили.

* * *

С обзиром на то да сам, иако је моја професија етнолог/антрополог, по занимању кустос, пожелела сам да, као омаж Салету, у овом тексту на неки начин пронађем спој ове две гранчице, по мом мишљењу, исте гране на стаблу друштвених наука. Наиме, Саша је на почетку своје каријере, ни крив ни дужан, на неко време, запловио водама музеологије. Релативно кратко је радио у Музеју града Новог Сада, а затим и у Етнографском музеју у Београду, стекавши и звање кустоса. Он је отишао, како би наши у музејима рекли, у науку, а ја остала кустос.

Чудно је то како посао који обавља одређује човека. Моје виђење стварности, за 26 година рада са музејским предметима потпуно се материјализовало, док је Саша од текста о ћурчијском занату у Раду музеја Војводине, прешао велики теренски пут кроз дечје игре, до Немаца у Војводини, дечијих рођендана и ко зна још којих тема у које нисам упућена.

Етнолошки музејски предмети у себи носе дух епохе из које потичу – што је често занемарено у њиховом тумачењу, јер једну ствар сам радећи у музеју научила – етнолошки музејски предмет није безвремен. Личне приче њихових власника и стваралаца су елемент који је неопходан, али често неухватљив (Зарић 2017, 19). Такође, музејски предмет је носилац различитих врста идентитета, који су понекад потпуно јасни, а понекад се крију испод слојева заборавља.

Без намере да критикујем постигнућа претходних генерација кустоса, који су радили свој посао и формирали збирке на најбољи могући начин у датим условима, желим да се осврнем на могућ-

ности које је Сашина и моја генерација добила изласком са студија етнологије. Тих раних 90-их година 20. века, са садашње тачке гледишта, студенти су се нашли у једној врсти унакрсне ватре. На једној страни је Одељење још увек функционисало на принципима социјалистичке етнологије и етнографије, док је, са друге стране, антропологија ушла на велика врата у наш свет. Оно што је данас видљиво је да нам је то превирање омогућило да имамо више различитог оруђа за рад. Ова врста оспособљености дала нам је могућност да из музејских предмета извучемо најбољу информацију коју он може да нам да.

Када као наивни млади етнолог, наоружан шипком соли и кулинарским троуглом, уђеш у збирку све ти се заврти у глави. Систем рада је такав да си суочен са збирком од неколико хиљада предмета који носе информацију, али ти, у ствари, не умеш да је прочиташ. Запала ми је за уво недавно једна реченица у емисији Тајне музеја Дискавери канала: „Треба научити древне тајне пре него што нестану“. То је оно што је неопходно етнологу/антропологу када се лати музејске збирке. Наиме, све што сам научила до сада о технологији израде, намени, идентитету у вези са музејским предметом сазнала сам повратком на терен, у разговору са преживелим носиоцима знања – људима који су још увек везани за прошлост, зналцима којима су предмети уврштени у етнологску збирку били део свакодневног живота. У музејским условима „бабологија“ није за потцењивање, наравно ако под „бабе“ сврстамо све врсте корисних информатора о недавној прошлости. У етнологској музеологији су бабе од изузетне важности јер, осим што добијеш податак из прве руке, као антрополог мораш развити осећај да те информације повежеш на прави начин са предметом или предметима који те занимају као кустоса. Други значајан извор података повезаних са реконструкцијом узрока настанка музејских предмета у прошлости јесте архивска грађа. У неколико случајева архивско истраживање ми је помогло да у потпуности реконструишем друштвени конструкт који стоји иза настанка неке ношње или делова одеће (Радисављевић 2015; 2021; 2022).

С обзиром на то да је моја ужа специјалност у Музеју Војводине руковођење Збирком народних ношњи и одевања, овде ћу постављени проблем посматрати из перспективе свог знања о традиционалним одевању.¹

1 О томе на који начин посматрам музејску збирку у којој се чувају „народне ношње“ те терминологско одређење овог појма у односу на традицијско одевање видети у Радисављевић 2022.

Неки стереотипи о ношњама

Стална поставка Музеја Војводине

У *Раду музеја Војводине* број 46 објављен је рад „Развој ћурчијског заната у оквиру цеховске организације у Новом Саду“ (Крел 2004, 185–193), који је Александар Крел, највероватније, писао за стицање звања кустоса. Оно што овај рад чини значајним за моје сагледавање одевне културе у Војводини јесте повезивање два, углавном одвојена наратива о ношњама – саму одећу са оним ко је и на који начин израђује. Осим овакве повезнице, још је можда значајнија историјска димензија наратива – прича о цеховским удружењима у оквиру којих се развијао ћурчијски занат.

Стандардни наративи о тзв. војвођанској ношњи углавном почињу са данас помало застарелом типологијом која овдашњу одећу смешта у панонски тип ношње, коју по правилу чине основни делови одеће од белог платна² и различити одевни предмети начињени од овчијег крзна. Богато украшени разнобојним везом и апликацијама

2 Ради се о широким одевним предметима као што су мушке гаће и кошуље, широке женске блузе – оплећци и више набраних подсукњи и сукња. Бело платно и прича о лалинским гаћама је још један стереотип коме би посебно требало посветити пажњу. Наиме, бело платно подразумева памучни или памучно-кудељни материјал који је настао у домаћој радиности жена у Војводини. Међутим, реалност је да су ова платна настајала у полузанатској делатности поједних жена, да је израда платна била подстицана од стране Угарске државе и да су ткачи понекад били и мушкарци. Памук као материјал улази у употребу од друге половине 19. века, када је његова прерада постала механизована.

од коже предмети овог типа носе називе кожух, опаклија, грудњак, пршњак итд. Често су музејске збирке у којима се чувају народне ношње својим саставом доприносиле стереотипизацији појединих наратива о сеоском одевању. Осим капа златара, које су преживеле епоху захваљујући изузетности материјала од којег су настале, а не општеприхваћености (видети: Новаковић 2005, 27– 28), у ову категорију спадају и крзнени одевни предмети украшени везом.

Као нека врста потврде стереотипизације може се посматрати део Сталне поставке Музеја Војводине на којем су изложене народне ношње свих „народа и народности“ наше Покрајине. Овде су, као посебан сегмент изложени, насупрот једне другој, крзнена одећа и избор капа златара. Ова два сегмента изазивају посебну пажњу посетилаца, јер се изложени предмети, иако производи занатске делатности, доживљавају као израз највиших естетских вредности сеоског друштва Војводине. Управо ови сегменти поставке увлаче посетиоца у ону врсту доживљаја које Љиљана Гавриловић описује као осећај поноса у којем се гледалац „осећа као наследник читавог тока“ времена, „поносан на своје место које је, по претпоставци на самом врху линије успона“ (Гавриловић 2009, 89).

Међутим, већина жена није имала скупоцено крзно. Чешћа је употреба дебеле вунене мараме за огртање, које су поседовале све жене, а у већини случајева је купљена код штрикера (занатлија специјализованих за израду механички плетених вунених одевних предмета). Међутим, број марама и осталих штриканих одевних предмета у музејским збиркама је дијаметрално супротан броју крзених предмета. Ово није последица селективног прикупљања, већ последица односа саме заједнице према изузетном предмету, који се чува и преноси са генерације на генерацију.

Други, мање видљив разлог стереотипизације се налази у даљој прошлости. Наиме, у последњим деценијама 19. века развија се културни покрет који се бави редизајнирањем и употребом традиционалног сеоског уметничког стваралаштва. Уметнички правци као што су сецесија и арт деко окренути су уметничком дизајну употребних предмета. Дизајн је захтевао орнамент. Уметници бечке сецесије га траже у природи али и прошлим епохама. У Угарској (у чијем је саставу била и Војводина), државна управа и уметнички естаблишмент налазе да се производи кућне радиности жена могу искористити у дизајнерске сврхе, али и у сврху стварања националне кохезије (Радисављевић 2017, 23). Деловање државе је имало, у том смислу, неку врсту повратног утицаја на традиционално стваралаштво. Како је крај 19. века био велика прекретница за све аграрне државе, па и Угарску, осим кохезије, држава је покушала да обезбеди

приходе најугроженијим друштвеним слојевима – женама са села, локалним занатлијам итд. Организовање тзв. кућне индустрије, где је сеоско становништво производило редизајниране производе домаће радиности намењене тржишту, променило је и однос према према самим производима. Упарво из тог периода потичу најукрашенији примерци ћурчијског заната. Орнаментiku примењену на њима налазимо и на производима кућне индустрије. Истовремено се дешава да занатлије, усавршавајући се (*вандровања*, као калфе) обилазе значајне индустријске и трговачке центре где почињу да набављају украсе за апликације на кожусима, вуну итд. Ћурчије су украсе за своје производе куповале како у локалним продавницама колонијалне робе, тако и путем наруџбина из великих индустријских и трговинских центара у Пешти, Лајпцигу, Београду (Крел 2004, 188). У литератури је забележено име ћурчије мајстора Игњата Јовановића Тате, који је имао радњу у доњосремском селу Војка. Причало се да је он правио најлепше кожухе. Тата је умро 1904. године, обучивши пре тога мноштво калфи који су посатли мајстори у Шимановцима и Војки. Ауторка текста наводи да је Тата био по Мађарској у вандровању, те се на његовим производима препознаје утицај мађарске орнаментике: „С обзиром да се из података види да су наши старији мајстори одлазили као калфе и мајстори у „френт“, могли су донети са собом нову моду, тј. кожухе са пешевима украшаване лалама (тулипанима)“ (Бошковић 1957, 108).

Ово је само један мали пример начина на који су настајали највреднији делови одеће која је у нашем времену познатија као народна ношња. Слична прича може да се исприча и о чувеним српским капама златарама, које, у ствари, трају веома кратко, од последњих деценија 19. века, када се појављују као производи специјализованих везиља, до Првог светског рата, када нестају из репертоара сеоске одеће, али се појављују у ношњама које носе чланице Кола српских сестара. (Новаковић 2005, 29).

Овакве реминисценције прошлости можемо наћи у готово сваком одевном предмету у збиркама народних ношњи. Антрополошки научни апарат нам омогућава да проширимо своја схватања о музејским предметима тако што ћемо ставити у фокус њихова значења у традиционалној сеоској заједници. Ипак, стереотипи су неизбежни када су у питању народне ношње, јер од потребе културно-уметничких друштава за стереотипима не можемо избећи.

Да не бих остала на позицији критике Сталне поставке Музеја Војодине, морам да додам да је изложбени концепт дела поставке посвећен народним ношњама, за време у којем је настао доста напредан. Поставка настала почетком 1990-их и приказује две типичне

војвођанске одевне културе – одећу намењену свакодневним активностима која је прављена у кућној радиности од домаћих материјала и тзв. средњоевропски тип одевања, настао не само упливом утицаја досељеника из средње Европе, већ и утицајем модних трендова и понуде тржишта који мењају традиционалну одећу Војводине на прелазу из 19. у 20. век. Овај приступ разбија стереотипе о бојама и етничким одликама сеоске одеће у мултинационалној Војводини, указујући на интеркултурне промене, настале упливом масовне производње.³ Наиме, развој препознатљивих етничких особености у традицијском одевању у Војводини је појава која се развија током половине 20. века, где тенденцију промене начина одевања у свакодневним и свечаним приликама, прати развој националног костима (Радисављевић 2009, 160, 161).

Какве идентитете крије етнолошка музејска збирка

Идентитети су једна од доминантнијих сфера анализе у антропологији. Можемо закључити да их има много, али на неки начин се чини да је свака прича о идентитету зачета из нашег савременог схватања овог феномена. Према Вудворду, идентитет се односи на осећај индивидуалности сваког појединца у односу на друштво којем припада (Woodward 2007, 134). Међутим, индивидуални идентитет данас и идентитет појединаца у друштву пре сто, па и нешто мање година, нису иста ствар. Ово се нарочито односи на традиционална друштва чији материјални објекти улазе данас у збирке наших музеја.

На неки начин, одевање у сеоском традицијском друштву има везе са доменом приватности у оквиру јавне сфере (Зарић 2017, 19). Наиме, у традиционалном сеоском друштву, лични идентитет исказан одевањем није толико изражавао јединственост особе, јер индивидуа више припада колективу него себи. Стога је појединац одећом, односно ношењем или неношењем одређених одевних предмета или украса на симболичан начин исказивао свој пол, узраст, друштвени статус (неудата/удата, ожењен/неожењен, девојчица, дечак, девојка за удају, момак за женидбу итд.) и материјално стање. С обзиром на то да је одећа у традиционалној заједници имала значајну улогу у невербалној комуникацији, колектив је прописивао шта појединац сме или никако не сме носити (Радисављевић 2009, 153).

3 Аутор овог дела поставке је била Др Мирјана Малуцков (1930 – 2014), дугогодишњи истраживач и утемељивач Збирке народних ношњи у Музеју Војводине.

Вудворд лепо објашњава да је лични идентитет одређен не само оним што мислимо и говоримо, већ и стварима које поседујемо. Те ствари су помоћна средства, медијатори помоћу којих успостављамо личне и друштвене идентитете (Woodward 2007, 133, 134). Лични идентитет у украшеној крзненој одећи требало би да се односи на сваки појединачни одевни предмет у збирци, што је донекле немогуће без директне информације. Међутим, познато нам је да је однос према овим изузетним предметима у традицијским заједницама Војводине варијабилан. Наиме, једноставни кожуси, без украса били су део свакодневице дуго времена у селу, док украшену крзнену одећу није имао било ко. Украшена крзнена одећа се носила у изузетним приликама, зими, али и лети (Босић 1969–1970, 111). Ова одећа је била у домену високе занатске производње током 19. и почетком 20. века, те је поседовање било којег одевног предмета од крзна са украсима указивало на имовински статус носиоца – његов материјални идентитет у микротаједници села. „По количини веза на кожуцу це-

Српски сватови у Павлишу код Вршца, 1902. година. Репродукција из Народног музеја Вршац. Фототека Етнолошког одељења Музеја Војводине.

нило се богатство власника кожуха“ (Босић 1969–1970, 112). Сасвим је сигурно, дакле, да је поседовање украшеног крзног одевног предмета указивало на имовно стање власника, док би се његов (власников) избор украса и њихово богатство донекле могао тумачити као лични укус, те би то био израз његове индивидуалности⁴.

Мушки кожух (кожун, кожув, ћурче), украшен везом и апликацијама носили су млади мушкарци крајем 19. и почетком 20. века, исказујући своју прелазну друштвену улогу – момак/ожењен човек. Како су кожуси били веома скупи, један кожух у селу се позајмљивао и другим младићима за свадбу. Такав обичај довео је до тога да постоји мноштво фото материјала са прелаза 19. у 20. век, који нам даје искривљену представу о томе да је кожух био приступачан свим мушким члановима друштва. Међутим, „...ова врста одеће је завештавана и тестаментом у наследство...“ (Исто, 112).

Пршњаци, такође мушки одевни предмети, без рукава, који се закопчавају на рамену и испод пазуха су половином 20. века имали значајну улогу у исказивању момачког статуса носиоца. Млађи момци, носили су их у приликама које су подразумевале истицање статуса носиоца – најчешће приликом зимских забава чији је главни циљ био упознавање младих. Украшени пршњаци су често на предњој страни имали везену грану рузмарина тзв. момачку грану.

Женски кратки кожух – капутић са рукавима и крзнени прслук, почетком 20. века носиле су удате жене. То је био је поклон који су добијале од својих очева, али су га носиле тек у познијим годинама, те је у симболичком смислу, кожух означавао њихову друштвену улогу зреле, друштвено афирмисане особе. (Радисављевић 2017а, 220–221).

Сличну улогу у мушкој сфери је имала је опаклија, један од репрезентативнијих ћурчијских производа, Ова пелерина великих димензија је била одевни предмет резервисан за ожењене мушкарце, који су их носили само у посебним, обредним приликама. Момци су је носили изузетно, у зимским условима, приликом војње санки.

Дуцин или бундаш је други одевни предмет великих димензија, врста капута која је од 20. века била чешће у употреби. Дуцин без украса коришћен је зими за свакодневне изласке у село. Дуцин су носили и чобани, јер је био функционалан – рукави су зашивени, те је

4 Као што се Николас Кејд сликовито изразио Линчовом филму Дивљи у срцу: “Ово је јакна од змијске коже, за мене је то симбол моје индивидуалности и вере у личну слободу.” Наравно, до које мере је „газдачки“ момак с почетка 20. века могао да верује у личну слободу данас је можда питање за когнитивну антропологију.

њихова унутрашњост служила за чување потрештина као што су дуван, лула, тиквица са ракијом, ножић итд.

Посматрање традиционалног одевања, не као статичне појаве у безвременом друштву, већ као значајног елемента испољавања промена кроз које друштво пролази у свом културном и економском напретку или назадовању, даје нам слику о томе на који начин се одређена друштвена групација бори против промена, прихвата их без интервенција или их прилагођава. Технолошке промене у материјалној култури су у великој мери допринеле променама у одевању свих друштвених слојева. Ово је, уједно, и начин на који можемо посматрати елементе материјалне културе у етнографским музејима и збиркама, који су се слили у њих током прошлог века (Радисављевић 2022).

Уместо завршетка

Волела бих да ових дана, уместо писања текста за Зборник посвећен др Александру Крелу седим са њим у нашем омиљеном кафићу, где бисмо дебатовали о овим темама. Он би се свакако сетио више од једне своје догдодовштине везане за музејске дане. Можда бисмо причали о скандалу који је настао 2017. године када је позната модна кућа Dior промовисала у својој јесењој колекцији женски кратки крзнени прслук украшен апликацијама као креацију својих дизајнера.⁵ Истог момента су Румуни подигли свој глас, указујући на то да је овај прслук производ румунске народне културе, у чему их је подржао велики број модних посленика како у Европи, тако и код нас. Са тачке гледишта кустоса који се бави традицијским одевањем, ово је интересантан феномен, у смислу етничког/националног својатања одевног предмета какав је био распрострањен по читавом јужном ободу Аустроугарске монархије на прелазу у 20. век, али је наставио да егзистира и у тада новоформираним националним државама (након Првог светског рата).

Више веома сличних одевних предмета се чува у Збирци народних ношњи и одевања Музеја Војводине, који су припадали различитим етничким заједницама у Војводини – Словацима, Мађарима⁶,

5 Наводно је прслук коштао 30.000 евра. <https://www.fashionroundtable.co.uk/news/bihor-not-dior>

6 На сталној поставци Музеја Војводине, која потиче из мађарске породице из јужнобанатског села Војловица. Према подацима из инвентарног картона

Кратки женски прслук - грудњак (derék bunda, мађ.), Војловица (околина Панчева), око 1903. Мађари. Инв. бр. ЕОМБ 6419.

Шокцима, па и Румунима (видети у Босић 1969–1970, 153). Због тога је прича о занатима и начину преношења мотива, кројева, веома битна у нашем савременом сагледавању музејске збирке. Као што је друга индустријска револуција у 19. веку у потпуности променила начин живота свих људи, тако и технолошко-дигитална револуција којој смо данас сведоци мења сваки сегмент друштва. Паралелно са сваком технолошком револуцијом долази до покрета који желе да се прошлост врати, веома често посредством својих материјалних манифестација. Оно што засигурно могу да потврдим из данашње перспективе кустоса јесте то да је традиција којом се бавимо у збирци врло често још жива, али је попримила другачији облик или форму.

грудњака (derék bunda) сазнајемо да је мађарско становништво насељено у Војловицу из Ердеља, данашње Трансилваније у Румунији, након великих поплава у другој половини 19. века. Ова група Мађара је позната под називом Секуљци. Пршњак је набављен за удату жену око 1903. године из Ердеља, са којим су очигледно још увек одржавали везе. Грудњак, инвентарни број 6419, предмет набављен откупом 1970. године, за тадашњих 50.000 динара.

Литература и извори

- Босић, Мила, 1969–1970. „Збирка крзнене одеће у Војвођанском музеју“. Рад војвођанских музеја 18–19: Нови Сад.
- Бошковић, Милица. 1956. „Ђурчијски занат у Срему“. Рад војвођанских музеја 6: Нови Сад.
- Гавриловић, Љиљана. 2009. О политикама, идентитетима и друге музејске приче. Етнографски институт САНУ, Београд.
- Зарић, Милош. 2017. „Културна биографија ствари у музеолошкој перспективи: прича о гулама од војничког шлема“ Гласник етнографског музеја 81: Београд.
- Крел, Александар. 2004. „Развој ђурчијског заната у оквиру цеховске организације у Новом Саду“, Рад Музеја Војводине бр. 46: Нови Сад.
- Музеј Војводине: стална поставка. 1997. уредници: Младенко Кумовић, Милутин Смиљанић. Музеј Војводине: Нови Сад.
- Новаковић, Катарина, 2005. Свечана женска оглавља у Војводини. Музеј Војводине: Нови Сад.
- Radisavljević, Katarina, 2009. „Narodne nošnje kao izraz identiteta u selima Vojvodine“ *Zavičajna Dunavu –suživot Nemaca i Srba u Vojvodini*. MuzejVojvodine: Novi Sad.
- Радисављевић, Катарина, 2015. „Српска сремска ношња“, Гласник етнографског музеја у Београду 79: Београд.
- Радисављевић, Катарина, 2017. *Сиварање народне уметности, случај њокреџа за исцртавање народних текстилних рукојворина код Јужних Словена (1870–1914)*, Музеј Војводине – Етнографски музеј у Београду, Нови Сад, Београд.
- Радисављевић, Катарина, 2017а. „Карактеристике народне ношње Словака у Војводини“. *Иза гора и долина/Za horami, za dolami, Три века Словака у Војводини*. Музеј Војводине: Нови Сад.
- Радисављевић, Катарина, 2021. „О кошуљи с предком – од настанка до елемента визуелног идентитета војвођанских Словака“/“ О кошељи с предком – од vzniku po prvok vizuálnej identity vojvodinských Slovákov“ У: *Predok – symbol etnickej identity vojvodinských Slovákov/ Предок – симбол етничког идентитета војвођанских Словака*. Музеј војвођанских Словака: Бачки Петровац.
- Радисављевић, Катарина, 2022. „Чурушка мода 1907–1937. године или извештај једног музејског инсајдера.“ Гласник Етнографског института САНУ, 70 (1)
- Woodward, Ian 2007. *Understanding Material Culture*. London: Sage
- <https://www.fashionroundtable.co.uk/news/bihor-not-dior> приступљено 16.09.2022.
- <https://www.trtworld.com/life/its-not-dior-its-romania-s-bihor-19537> приступљено 16.09.2022.

Miloš Milenković

Odeljenje za etnologiju i antropologiju
Filozofskog fakulteta u Beogradu

KOLEKTIVNI IDENTITET U DELU ALEKSANDRA KRELA: NEDESTRUKTIVNI KONSTRUKTIVIZAM*

Apstrakt: U radu se razmatraju pojam, teorijsko-metodološki okvir i implikacije istraživanja kolektivnog identiteta u delu Aleksandra Krela. Kao osnovne odlike njegovog dela ističu se: 1) nastojanje da se „nacionalna nauka“ pomiri sa savremenom antropološkom teorijom, 2) izrazito poštovanje prema proučavanima, njihovim znanjima, uverenjima, ciljevima, pogledima na svet i osećanjima kao i 3) uspešan mada, u skladu sa nenametljivim karakterom autora, neplasiran, model inkluzije stejkholdera, posebno važan za objašnjenje društvenog uticaja i smisla bavljenja etnologijom-antropologijom. Analiza dela pokazuje da se njegov pristup može okarakterisati kao nedestruktivni konstruktivizam. U pitanju je važno a retko rešenje koje stoji na raspolaganju politici etnologije-antropologije, i šire društveno-humanističkim naukama, u nastojanju da rezultate svog rada prilagode 21. veku. Krelovo delo preporučeno je kao uzor mlađim autorima i kao inspiracija savremenicima.

Ključne reči: Aleksandar Krel, istorija srpske etnologije, savremena srpska antropologija, kolektivni identitet, inkluzija stejkholdera, nedestruktivni konstruktivizam, poštovanje prema proučavanima.

Uvod: Između nauke o društvu i za njega

Tokom poslednje dve decenije, pojam „uticaja istraživanja“ dobio je veoma značajnu ulogu u sistemu nauke na globalnom planu i ugrađen je u

* Realizaciju ovog istraživanja finansijski je podržalo Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije u sklopu finansiranja naučnoistraživačkog rada na Univerzitetu u Beogradu – Filozofskom fakultetu (broj ugovora 451-03-68/2022-14/ 200163).

istraživačke politike, instrumente finansiranja i režime evaluacije brojnih nacionalnih i supranacionalnih tela (Pedersen, Grønvaad and Hvidtfeldt 2020, 4). Tako i naš Fond za nauku u svojim konkursima, u skladu s pravilima Svetske banke kao svog suosnivača i sufinansijera, predviđa procenu uticaja istraživanja na životnu sredinu i društvo, preuzimajući od Evropskog istraživačkog saveta model vrednovanja prijave projekata i njihovih rezultata koji čak više od trećine njihove „vrednosti“ pridaje vanakademskim aspektima istraživanja.¹ I dok se uticaj u drugim naučnim poljima po pravilu definiše pomoću uspešnog odnosa sa privredom, kao naručiocem, korisnikom i partnerom u proizvodnji primenljivog naučnog znanja, u našem naučnom polju se stvari komplikuju insistiranjem na uključivanju onih koje proučavamo i/ili onih na koje naši nalazi mogu da ostave posledice – državu, društvo, zajednice kolektivnog identiteta i pojedince. Ovo pitanje dodatno dobija na značaju u vremenu intenziviranja krize, koja ponovo otvara dileme o samim pojmovima „društva“ i „zajednice“.

Na globalnom planu, deluje kao da su se kreatori javnih politika u oblasti finansiranja, odnosno vrednovanja nauke i istraživanja, rukovodili kritičkom, feminističkom, refleksivnom i postmodernom etnografijom, odnosno antropološkim debatama o njima (Milenković, 2007; Kulenović, 2017).² Osnovne poruke postmoderne u metodologiji i etici društveno-humanističkih nauka kao da su ugrađene u samu srž projektnog menadžmenta – odgovornost prema proučavanima, svest o uticaju istraživača

1 Videti, na primer, projektnu dokumentaciju za konkurs „Identiteti“, koja na ime uticaja opredeljuje 40% ocene projektne prijave, veoma slično strategiji evaluacije Evropskog istraživačkog saveta: https://ec.europa.eu/research/participants/data/ref/h2020/call_ptef/pt/2018-2020/h2020-call-pt-erc-cog-2020_en.pdf. Osim toga, projektni timovi su u obavezi da popune i upitnik o uticaju projekta na životnu sredinu i društvo, u skladu sa standardnom procedurom Svetske banke: <http://fondzanauku.gov.rs/poziv/2022/03/program-identiteti/>. Sve ovo nam govori da pitanja uticaja i uključivanja zainteresovanih strana, već od faze osmišljavanja projekta, nisu prolazna, niti relevantna samo za prirodne, tehničke i biomedicinske nauke, kao što su se mnogi nadali. Nisu prolazna moda, niti su uporedivi s hirom lokalnih moćnika, poput primitivne i kontraindikovane verzije scijentometrije s početka 21. veka (v. Milenković, 2020).

2 Čitaoci iz drugih disciplina ne mogu nužno da znaju da se od sredine 20. veka u antropologiji vodi debata o naučnom karakteru etnografije, koja naglašava neizbežnost refleksivnosti, pojam istraživanja kao društvenog odnosa i naučne istine kao konstrukta istraživača i učesnika istraživanja. Ta debata nosi mnoge epistemološke i etičke implikacije za istraživanje i razumevanje društvenog statusa znanja o društvu. Debata o refleksivnom, postmodernom uključivanju zainteresovanih strana u antropološka istraživanja ima svoje korene u mnogo starijim raspravama o pouzdanosti etnografije i naučnom karakteru antropologije, posebno za mlade kolege koje žele da se posvete proučavanju istorije, politike i etike društveno-humanističkih nauka. Videti: Rabinov (1992); Jarvie (2007); Milenković (2007) i Kulenović (2021).

na ono što proučava, konstitutivni karakter istraživanja društva po same društvene fenomene i sl. Međutim, ovakvi zahtevi srpsku etnologiju i antropologiju stavljaju pred izazove prilagođavanja proučavanima koje nije lako prevazići jednostavnom upotrebom postmodernog teorijskog arsenala. Ovo posebno imajući u vidu izraziti akademizam našeg kurikulumuma s jedne strane, i izrazitu orijentisanost na državne i društvene zahteve primene naše nauke u muzejskoj praksi, s druge.³

„Inkluzija stejkholdera predstavlja izazov za savremenu antropologiju i na epistemološkom i na etičkom planu. Potrošili smo decenije raspravljajući o tome da li treba, i na koji način, da uključimo svoje proučavane u proces kreiranja znanja o njima samima i došli do zavidinih rezultata koji su nam uglavnom poznati pod oznakom postmoderne refleksivnosti. Ipak, postmodernu uglavnom okrivljujemo za uspon negatorstva nauke i tekući kolaps civilizacije zasnovane na modernoj nauci i tehnologiji. Danas se nalazimo pred međusobno suprotstavljenim zahtevima – da obavezno vodimo računa o našim proučavanima kao o zainteresovanim stranama iz perspektive finansijera i regulatora nauke, ali i da se kao profesori i istraživači suprotstavimo zatucanosti, primitivizmu i poricanju nauke u sveprožimajućoj atmosferi post-istine. Kako se izboriti s tim konfliktnim zahtevima? Odgovor se možda nalazi tamo gde ga najmanje očekujemo – u prošlosti etnologije, u odnosu na koju se antropologija uglavnom negativno definisala u domaćoj intelektualnoj tradiciji.“ (Milenković 2022, 27)

Inkluzija stejkholdera sušta je suprotnost akademizmu. Naučna politika nas poziva da neprekidno inoviramo, osmišljavajući načine kako da rezultati naših istraživanja budu društveno korisni, pretvarajući – polako mada izvesno – univerzitete i druge istraživačke organizacije u pružaoce usluga za čije se vrednovanje metodologija tek osmišljava (Bölling and Eriksson 2016, 209). Istovremeno, funkcionišemo u atmosferi vanakademske verifikacije akademskog znanja, koja dovodi do toga da moramo da se dopadnemo, poput umetnika koji će opstati na tržištu samo ako bude prihvaćen od strane publike (strategija u nauci poznata i nacionalnim radnicima i kritičarima kulture, svakome u skladu s publikom kojoj nastoji da se približi). Mnogi su vidovi načina kojima se nosimo s ovim zahtevom, od gnušanja do saobražavanja. Aleksandar Krel je izabrao teži, srednji put. On je pokušavao, a po mom mišljenju često i uspevao, da naučni metod i društvenu korisnost pomiri, tako da rezultati njegovog

3 Analiza našeg kurikulumuma pokazuje zanemarivi procenat predmeta koji bi studentima preneli veštine i pružili primere neophodne za primenu znanja, što je pitanje za dalju odnosno ponovnu diskusiju. Opstanak, pa i pojačavanje javne predstave o etnologiji kao nacionalnoj nauci, već je proučeno (Milenković, 2014). Obe činjenice ukazuju na udaljavanje umesto na približavanje etnologije i antropologije, među kojima je neophodno da se decenijama postojeći kontinuum, koji bleđi, ponovo uspostavi.

rada budu i unutarakademski i izvanakademski legitimni. Negde tačno na polovini dve kod nas dominantne strategije – jedne koja nastoji da se što više izmesti i autoritet nauke očuva složenošću analitičkog aparata, udaljavajući je time potpuno od društva (a čiji je egzemplar Kovačević, 2010) i druge, koja svesno žrtvuje naučni aparat da bi komunicirala sa bilo kim ko želi da bude prosvetljen, udaljavajući je time potpuno od akademije (a čiji je egzemplar Čolović, 2008), Krellov stil, pristup, ili srednji put, nešto je što vredi razmotriti u smislu inspiracije savremenima, a uzora mlađim autorima.

Pojam, teorijsko-metodološki okvir i cilj Krellove analize

I kada analizira dečije igre kao sredstvo socijalizacije, i kada se naučno bavi sportom koji je privatno veoma voleo, a posebno kada eksplicitno piše o revitalizaciji etničkog identiteta nacionalnih manjina i etničkih grupa, on u stvari piše o zagonetki kolektivnog identiteta – jednom od nosećih pojmova antropološke teorije i istraživačke prakse. U nizu članaka nastalih tokom izrade njegove magistarske teze (Крел, 2005a; 2005b itd. videti bibliografiju), Krel proučava tradicionalne dečje igre kao sredstvo socijalizacije, demonstrirajući veštačku podelu teorija ličnosti na psihološke, s jedne, i sociološke i antropološke, s druge strane. Njegova analiza, osmišljavana tokom nekoliko godina, pokazuje da se tokom socijalizacije odnosno enkulturacije, funkcije i ciljevi dečjih igara mogu objasniti vrednostima (tradicijskog društva), odnosno zadovoljavanjem kolektivnih latentnih potreba zajednice kojih akteri nisu svesni. U tom smislu, njegova analiza predstavlja transformaciju klasične funkcionalne analize u etnologiji, koja nije naglašavala značaj vrednosti, a što je promena karakteristična za Trebješaninovo (1991) objedinjavanje etnologije i socijalne psihologije, koje Krel u ovoj fazi svog stvaralaštva rado koristi. Krel tu odlazi dalje od primene analize na etnografsku građu i nudi adaptivističko (ne teleološko) objašnjenje. On se ne zadržava na uobičajenom teleološkom objašnjenju prema kojem sve u kulturi ne samo da može imati svrhu već je nužno i ima (čime se, jasno, onda ništa ne objašnjava), već nastoji, a u tome i uspeva, da pokaže da konkretni običaji promovišu konkretne vrednosti, enkulturirajući decu u dominantni kulturni obrazac. Ono što proučava, dakle, nema svrhu po sebi, niti je deo nekakve umišljene funkcionalne celine društva kojoj bilo koji običaj ili verovanje služi (dok, u suprotnom, ne bi ni postojalo).

Jedna važna odlika njegovog dela postavlja Krela u mejnstrim antropoloških proučavanja identiteta – objedinjavanje simboličke i funkcionalne analize, dva prividno suprotstavljena, a zapravo sasvim komplementarna i široko korišćena pristupa. On uzroke društvene promene objašnjava analizom simboličke transformacije, a ne obrnuto (što je uobičajeno u kritikama uticaja etničke revitalizacije u medijima i obrazovanju fokusiranim na osiromašenje, ratnu devastaciju ili pad koeficijenta inteligencije u populaciji, na primer). Njegova analiza javnih simbola etničkog identiteta dakle ima funkcionalističke ciljeve dok koristi interpretativna sredstva. U tom smislu, Krelovo delo, onaj njegov segment koji se obrađuje u ovom radu, nesumnjivo pripada standardnoj, normalnoj nauci u antropologiji (najpoznatiji zahvaljujući širokoj popularnosti Gercovog dela). Iako u izlaganju svog pristupa referira na brojne autore, u njegovom delu primetan je uticaj Žikićevih otkrića o nepodudarnosti etničkog i kulturnog identiteta (1998) odn. otkrića Prelić (1995) usmerenih ne samo na ograničavajuće već i na osnažujuće faktore manjinske pozicije, koje je rado i privatno isticao kao uzore.

Kada objašnjava relativnu lakoću etničke mimikrije vojvođanskih Nemaca u kontekstu multireligijskog, multiligvalnog, multikulturnog i urbanog karaktera Vojvodine (Krel, 2006; Крел, 20146) on demonstrira stratešku – ne nužno intencionalnu već i iznuđenu – upotrebu simbola etničkog identiteta. Za njihovo strateško prikriivanje konstatuje da je, preko prelazne faze skrivene manjine, dovelo do gotovo potpunog nestanka zajednice (Krel 2006, 327). Retka su mesta u radovima, poput ovog, u kojima je iznosio emotivne i vrednosne sudove o proučavanoj problematici. Za sebe je inače, neretko ponosno mada šarmantno, isticao da je „stara škola“ i tih principa se pridržavao i u naćnom radu, negujući formalnu distancu istraživaća u odnosu na one koje proućava. Ipak, ispod stare škole krila se jedna stara-nova ideja – ta, da našim proućavanima treba pristupiti ne sa pozicije vaspitaća koji konstatuje prekršaj konstrukcije identiteta, već sa pozicije savetnika koji ublaćava posledice njegove upotrebe.

Neka nas ovo ne zavara – u svojim zaključcima napisanim za naućnu publiku Krel je standardni antropolog:

„...etnićki identitet/etnicitet – kao i svaki drugi oblik identiteta – (je) sociokulturna konstrukcija, koja simbolićkom afilijacijom postiće homogenizaciju svojih ćlanova, te da se, u skladu sa potrebama etnićke zajednice, moće mobilisati ili demobilisati.” Ipak, njegove analize ne zaključuju se još jednim u beskonaćnom nizu potvrđivanja konstrukcije, već odom antropoloćkom pristupu „...jer on podrazumeva kombinaciju posmatranja subjektivnog odnosa pojedinca prema pojmovima etnićka grupa i identitet, te njihovo

tumačenje u kontekstu društvenih, ekonomskih, političkih i istorijskih okolnosti u kojima se realizuju.”

Svest o konstruktivističkoj analizi kao činu kojim istraživač učestvuje u ko-konstrukciji identiteta ili – njegovim rečima – „rekonstrukciji“ (Krel 2009a, 131) retko je primetna. Umesto popularnog isticanja moći antropologije da kreira kulturu, Krel se fokusira na ulogu koju sami naši proučavani imaju u tom procesu. Oni se pojavljuju u njegovom delu ne samo kao pasivni primaoci već i kao akteri revitalizacije, odnosno rekonstrukcije, etničkog identiteta (Krel 2009b, 91):

„...etnički identitet predstavlja sociokulturnu konstrukciju, kojom se uz pomoć simboličke afilijacije postiže homogenizacija članova etničke zajednice, a koji se u skladu sa potrebama njenih članova može mobilisati ili demobilisati. Njegove manifestacije u različitim dijahronijskim presecima razlikuje se kako po simbolima tako i po intenzitetu delovanja, što zavisi od aktuelnog društvenog trenutka. Zbog toga je „čitanje“ etničkog identiteta neke zajednice neodvojivo od istorijskog, političkog, kulturnog i ekonomskog konteksta u kome se ona nalazi.“

Pojedinci, dakle, figuriraju u njegovoj analizi kao subjekti a ne samo objekti neminovnih procesa. Uloga pojedinaca posebno je naglašena u drugoj fazi njegovog naučnog rada, u kojoj glavno istraživačko pitanje postaje uloga manjinskih udruženja u transformaciji identitetskih strategija (npr. Krel, 2010). S fokusom na revitalizaciji nakon decenija etničke mimikrije, Krel kolektivnom identitetu nemačke manjine u Vojvodini, odnosno Srbiji, pristupa analizom intervjua, dokumentovanog ili posmatranog ponašanja rukovodilaca udruženja. U ovoj fazi transformacije njegove analize, apstraktni simboli i rituali, kao markeri identiteta, bivaju eksplicitno povezani s aktivnostima individualizovanih aktera (čiji identitet on, doduše, uglavnom ne otkriva u svojim radovima, pridržavajući se savremenih standarda etnografske etike koji anonimizaciju i pseudonimizaciju smatraju standardnom od kog se može odstupati isključivo na zahtev samih učesnika u istraživanju).

Iako se u najvećem broju radova pridržavao disciplinarnih i institucionalnih standarda, koji uključuju akademizam, nije mu bio stran ni eksplicitno instrumentalan pristup, svesno usklađen s javnopolitičkim zahtevima od istraživačkog rada. Tako je identitet sagledavao i u kontekstu postkonfliktnog pomirenja iniciranog od strane Vlade Republike Srbije, s nedvosmisleno političkim odnosno ekonomskim pobudama. (Krel 2015b) Umesto tipične kritike i zgražanja nad ekonomskim interesima aktera koji, vođeni javnom politikom, saraduju u okviru koji je eksterno „nametnut“, „neautentičan“ i „prolazan“, Krel u svemu nastoji da otkrije ono što je dobro i naglasi ono što je moguće, tragajući za balansom između empatije i razvoja.

Važna odlika njegovog rada je kontinuitet. Oslanjajući se na radove koleginica i kolega iz matične ustanove (Павловић, 1990; Лукић Крстановић 1992; Прелић, 1995; Благојевић, 2005, 2006; Прелић, 2008;), ali i sa Odeljenja za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu (Nedeljković 2007) ili iz obe institucije (Жиких, 1998), dakle svesno uspostavljajući vezu s njihovim istraživanjima, on u brojnim radovima naglašava tradiciju bavljenja našom naukom (npr. u Krel, 2012).

U okviru svojih interesovanja za konstrukciju etniciteta i politiku etničkog identiteta ostvario je i zapaženu regionalnu saradnju, posebno u domenu proučavanja instrumentalizacije sporta u polju identitetskih sukoba, iz kojih se vidi da njegovo interesovanje za sport kao istraživačku (a koje je imalo i privatnu motivaciju – nikada, ama baš nikada nije odustajao na terenu, iako fizičkom konstitucijom nije mogao da se nosi s mnogima) zapravo takođe proističe iz bazičnog interesovanja za kolektivni identitet. U tom njegovom istraživačkom interesovanju posebno se ističe saradnja s kolegama Šantekom, Komarom, Žikićem i Đorđevićem na razvijanju modela razumevanja posthuliganskog društvenog delovanja fudbalskih navijača kao kreativne, konstruktivne transformacije ranije tipično destruktivnog kolektivnog identiteta, koji se, po inerciji, isključivo dovodi u vezu s ekstremizmom. Ovo njegovo istraživačko usmerenje, ipak, detaljno je analizirano u drugim priložima u ovom zborniku i ovde je relevantno kao relativizujuće, dakle kontekstualizujuće, kada je o neminovnosti navijačkog pada u huliganizam reč.

Osnovna antropološka interesovanja su ga dalje vodila i u polje javnih politika, posebno kulturne politike, za koju se eksplicitno zainteresovao u poznoj fazi stvaralaštva. I kada doprinosi revitalizaciji urbanog kulturnog nasleđa poput „Školigrice“ (Beljanski-Ristić, Vukanović i Krel, 2015) i kada analizira status kulturnog nasleđa u Zakonu u kulturi, prikazujući knjigu Maše Vukanović i Ane Stojanović (Krel 2020), Krel daje na istraživanju zasnovane predloge, uvažavajući činjenicu da oni možda neće biti usvojeni, pa ni primećeni. Pri tome, on ne prelazi u polje društvene polemike niti na plan kulturnog rata, već zadržava uzdržanost i akademski dignitet, nikada destruktivno prema onome i onima što je i koji su predmet njegovih analiza. Šta više, on ovim primerima pruža ruku ka kolegini-cama koje se naučnom analizom kulture bave u okviru institucija kulture, a ne nužno akademskih institucija, čime Krel u ovoj fazi svog stvaralaštva pokazuje širinu i dalekovidost u prevazilaženju veštačke granice između nauke i ne-nauke, koja se u našoj sredini, umesto na metodološkom, često povlači na institucionalnom planu. Ovo me vodi trećoj ključnoj temi izlaganja – Krelom osećaju za ljude, ne samo one koje je proučavao, nego i one sa kojima je radio (ili nije).

Poštovanje prema proučavanima i prema kolegama

Apstrakt jednog od članaka počinje neuobičajeno, rečima „Poštovani čitaoci...“ (Krel 2009a, 131). Kao da izlaže na konferenciji, Krel svesno kreira atmosferu naučnog dijaloga, uglavnom izgubljenog u vremenima hiperprodukcije i pritiska na istraživače i profesore kojim je ostavljeno nedovoljno vremena da čitamo i razumemo jedni druge. I kada objašnjava razloge izbora teme istraživanja (koje će kasnije dovesti do njegove disertacije) Krel ne tvrdi prvenstvo, originalnost, posebnost (Krel 2009a, 133):

„.....na osnovu ovog kratkog pregleda dosadašnjih istraživanja etničkog identiteta sprovedenih od strane saradnika Etnografskog instituta SANU stiče se jasan zaključak da ispitivanja etniciteta zauzimaju značajno mesto u naučnom opusu ustanove u kojoj radim. Duga i plodonosna tradicija... u značajnoj meri opredelila me je da se i sam okušam u jednom takvom poduhvatu.“

Krelov pristup možemo uporediti s vaganjem u etici – uspeo je da primeni konstruktivistički teorijski aparat u disertaciji, i da njime analizira konstrukciju i instrumentalizaciju kolektivnog identiteta, tradicije, kulture – svega čemu konstruktivizam želi da doskoči – a da ne uvredi svoje proučavane.⁴ Njegovu disertaciju, objavljenu u matičnoj kući (Krel, 2014), odlikuju preciznost, sistematičnost, objektivna distanca i – ono što je bio njegov zaštitni znak, svaki put kada bismo igrali fudbal ili razgovarali o problemima međujudskih odnosa – istinski fer odnos prema okolnostima u kojima ljudi formiraju stavove, izriču mišljenja ili ispoljavaju osećanja.

Reči iz uvodnika u temat „Konflikt i pomirenje na Balkanu“ oslikavaju ideju suočavanja sa sobom kao preduslova pomirenja sa drugima u postkonfliktnim društvima, do koje je Krel držao i na čijoj promociji je radio u poznoj fazi svojih istraživanja.

„Da bi se čovečanstvo odmaklo od ponora na čijoj se ivici stoji i izbegne mogući pad u ambis, iz koga neće biti povratka, potrebno je, čini se više no ikada, suočavanje sa nagomilanim problemima i pronalaženje načina za njihovo rešavanje mirnim putem. Da bi se ovaj zadatak, koji nije nimalo jednostavan, ostvario neophodno je i da se svi akteri suoče sa sopstvenom ulogama koje igraju u opisanim situacijama i da se opredele za njihovo kompromisno rešavanje, što je najvažniji preduslov za početak procesa pomirenja.“ (Krel 2015, 249)

4 U ličnoj arhivi sam pronašao našu korespondenciju iz 2008. godine povodom izrade Krelove disertacije. Bio sam je, naravno, zaboravio, pa me je zapanjio broj razmišljanja u kojima ga, nametljivo, savetujem da ne napravi greške koje sam ja pravio u svojim gordim, strogim, postkulturnim analizama, iznoseći naučne istine kao da su zaista primenljive. Krel je, naravno, uradio onako kako je osenio da treba, i pronašao meru.

Poput trikstera, koji pameću i dovitljivošću kompenzuje neki nedostatak (telesni ili socijalno-politički), nastavio je da dosledno primenjuje nedestruktivni konstruktivizam, izbegavajući da provocira dok šalje važne poruke nosiocima moći. Ne da suočava, već da podstiče na samosuočavanje. Njegovu stidljivost pa i averziju prema politici u kojoj se i sam kratkotrajno okušao – onoj prljavoj, partijskoj, vojničkoj, koja život svodi u beskrajno usaglašavanje interesa – mnogi su videli kao nedostatak. To ne čudi, u kontekstu u kojem duže od već dva veka apsolutni primat u našem društvu ima kulturna politika etnografskog osvežavanja. Krelovo pisanje o identitetu kao strateškom izboru, koji se može dakle i promeniti, nesumnjivo ukazuje na njegov opšti konstruktivistički, sada već klasičan antropološki pristup. Međutim, ono što ga izdvaja i postavlja na mesto autora koji ne samo anticipira već i demonstrira zaokret – povratak etnologije stajholderima – jeste činjenica da se proučavanima u njegovim radovima konstruisani karakter identiteta nigde ne „natrljava na nos“, dok se on ipak jasno naznačava kao činjenica ustanovljena naučnom analizom.

Imajući sve ovo u vidu, ostaje mi da ponovim ono što sam puno puta izgovorio zajedničkim prijateljima koji su nam i kolege – Aleksandar Krel bio bi idealni predsednik Etnološko-antropološkog društva Srbije. Čovek koji bi svojim nežnim pristupom ružnim temama imao kapacitet da unese mir u našu profesionalnu zajednicu i okrene je kako od isprazne sitničave surevnjivosti tako i od pasivne samodovlnosti ka plodotvornoj budućnosti u realnom svetu, bez straha od gubitka našeg kolektivnog identiteta, ali uz svest o neminovnosti samourušavanja onih koji bi da se kao jež ili kornjača oslone na to da će ih slonovi možda mimoići.

U sva tri istraživačka usmerenja – proučavanju igara, sporta, etničkog identiteta – dao je doprinos, ostvarivši zapaženu citiranost i uticaj (ne samo) na mlađe kolege.⁵ Njegova divna ličnost, teme kojima se bavio i način na koji im je pristupao mogu da posluže kao uzor i nama, i našem naučnom, nastavnom i stručnom podmlatku. Upravo u analizama kolektivnog identiteta Aleksandra Krela i njegovom odnosu prema istraživanjima drugih autora, pronaći ćemo inspiraciju ali i sponu među našim ponekad nerazumljivo udaljenim institucijama. Možda time dobijemo priliku da

5 Nastavivši s pretragom lične arhive, pronašao sam referat za Krelov izbor u zvanje viši naučni saradnik koji sam imao čast da podnesem Matičnom naučnom odboru za istoriju, arheologiju i etnologiju 07.03.2017. godine, a iz kog se vidi da je – iako povučen i nenametljiv po svojoj prirodi – ostvario značajno više rezultata nego što propisi to zahtevaju, veliki broj heterocitata a posebno tzv. kvalitativnih rezultata, kojima se pokazuje uticaj pojedinačnog istraživača u naučnoj zajednici i izvan nje a koji prevazilazi puko brojanje i merenje našeg učinka. Bogati kvalitativni rezultati svedoče o tome da Krel nije bio ograničen pisanjem, već da se posvećivao i drugim, podjednako važnim aspektima života u akademskoj zajednici.

povratimo, ili produbimo, osećaj profesionalnog zajedništva etnologa i antropologa u Srbiji i širem regionu. Možda uspemo da i sami izvagamo pristup zahtevima za društvenim uticajem nauke koji ne bi predstavljao ni ulaganje ni služništvo. A možda uspemo i da potvrdimo evropski karakter naše disciplinarne tradicije u vremenima duboke društvene krize, kada deluje da nam pretilo uspostavljanje Novog Gileada.

Literatura

- Bölling, Matilda and Yvonne Eriksson. 2016. "Collaboration with sSociety: The Future Role of Universities? Identifying Challenges for Evaluation." *Research Evaluation* 25(2): 209–218.
- Čolović, Ivan. 2008. *Vesti iz kulture*. Beograd: Peščanik.
- Jarvie, Ian. 2007. "Relativism and Historicism." In: *Philosophy of Sociology and Anthropology*, eds. Turner, Stephen P. and Mark W. Risjord. Amsterdam: Elsevier, 553– 591.
- Kovačević, Ivan. 2010. *Antropologija između scijentizma i disolucije*. Beograd: Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu i Srpski genealoški centar.
- Kulenović, Nina. 2017. *Objašnjenje u antropologiji: Polemike*. Beograd: Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu i Dosije studio.
- Kulenović, Nina. 2021. *Koncept kulture između individualizma i holizma: pogled iz prosvetiteljsko-kontraprosvetiteljskog spora*. Beograd: Univerzitet, Filozofski fakultet, Odeljenje za etnologiju i antropologiju i Dosije studio.
- Milenković, Miloš. 2007. *Istorija postmoderne antropologije: Posle postmodernizma*. Beograd: Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu i Srpski genealoški centar.
- Milenković, Miloš. 2014. „Povratak „dvorskoj nauci“? – Ka konsekvencijalističkom promišljanju budućnosti etnologije / sociokulturne antropologije u Republici Srbiji i Republici Hrvatskoj.” *Studia ethnologica Croatica* 26(1): 5–23.
- Milenković, Miloš. 2020. „In the name of“ Europe: On the counterindications of social science and humanities research assessment criteria (in Serbia). Beograd: Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu i Dosije studio.
- Pedersen, David Budtz, Jonas Følsgaard Grønvald and Rolf Hvidtfeldt. 2020. "Methods for Mapping the Impact of Social Sciences and Humanities—A literature Review." *Research Evaluation* 29(1): 4–21.
- Rabinow, Paul. 1992. "Predodžbe su društvene činjenice: Modernost i postmodernost u antropologiji." *Dometi* 25, ¾: 119–135

- Бељански-Ристић, Љубица, Маша Вукановић и Александар Крел. 2015. Културна партиципација и културно наслеђе. *Култура* 146: 297–313.
- Благојевић, Гордана. 2005. *Срби у Калифорнији. Обредно-религијска њракса и еџниџијетџи верџика срџских њравославџих њарохија у Калифорнији*. Посебна издања, 54. Београд: Етнографски институт САНУ.
- Благојевић, Гордана. 2006. *Срби у Грчкој у 20. веку: њтрансформација иџенџијетџи*. Докторска дисертација. Београд: Одељење за етнологију и антропологију Филозофског факултета у Београду.
- Жикић, Бојан. 1998. О разлици између етничког и културног идентитета Мађара у источној Бачкој. У: Пантелић, Никола (ур.) *Еџнички односи Срба са друџим народима и еџничким заједџницама*. Београд: Етнографски институт САНУ.
- Крел, Александар. 2005а. „Традиционалне такмичарске дечје игре као инструмент социјализације деце у Товаришеву.“ *Гласник Етнографског института САНУ* LIII: 351–364.
- Крел, Александар. 2005б. *Дечје иџре: њтрадиционалне срџске њтакмичарске дечје иџре у Товаришеву (Бачка)*. Београд: Београд: Српски генеалошки центар.
- Крел, Александар. 2006. „Промене стратегије етничког идентитета Немаца у Суботици у другој половини 20. века.“ *Гласник етнографског института САНУ* 54(1): 319–332.
- Крел, Александар. 2009а. „Били бисмо и Кинези, само да нас оставе на миру: (Ре)конструкција етничког идентитета Немаца у Војводини.“ *Antropologija* 9: 131–146.
- Крел, Александар. 2009б. „Ревитализација етничког идентитета Немаца у Сремским Карловцима“. *Гласник Етнографског института САНУ* LVI I (1): 71–92.
- Крел, Александар. 2010. „Немачко удружење Адам Беренџ“ и ревитализација етничког идентитета Немаца у Апатину. *Етноантрополошки проблеми* 5(2): 165–180.
- Крел, Александар. 2014 *Ми смо Немци. Еџнички иџенџијетџи њријадџника немачке националне маџине у Војводини на џочетџку 21. века*. Посебна издања, књ. 80. Београд: Етнографски институт САНУ.
- Крел, Александар. 2014б. „Време прикривања: Идентитетска стратегија свесног трајног одбацивања и/или привременог прикривања етничког идентитета Немаца у Банату у другој половини 20. века.“ *Антропологија* 14(2): 89–100.
- Крел, Александар. 2015. „Конфликти и нужност њиховог разрешавања у савременом свету“. *Гласник Етнографског Института САНУ/Bulletin of the Institute of Ethnography SASA* LXIII (2): 249–254.
- Крел, Александар. 2015б. „Немци поново у Гакову: сусрети, сарадња и помирење некадашњег и садашњег локалног становџштва“. *Гласник Ет-*

- нографског Института САНУ/Bulletin of the Institute of Ethnography SASA LXIII (2): 283–301.
- Крел, Александар. 2020. „О односу културе и закона у Републици Србији.“ Гласник Етнографског Института САНУ/Bulletin of the Institute of Ethnography SASA LXVIII (3): 773–778.
- Крел, Александар. 2021. „Да ли су Горанци (мигранти) прекинули са Гором?“ Гласник Етнографског Института САНУ/Bulletin of the Institute of Ethnography SASA 69(1): 239–244.
- Лукић Крстановић, Мирослава. 1992. *Срби у Канади. Животи и симболи идентитетима*. Посебна издања, 36. Београд: Етнографски институт САНУ.
- Миленковић, Милош. 2022. „Да ли се будућност антропологије крије у прошлости етнологије? О илузији стејкхолдера у доба псеудонауке.“ У: Богдановић, Бојана (ур). *Антропологија (у) будућности – поводом 75 година ЕИ САНУ*, књига апстраката. Београд: Етнографски институт САНУ и Археолошки институт Београд, 27–30.
- Павловић, Мирјана. 1990. *Срби у Чикају. Проблеми етничког идентитетима*. Посебна издања, 32. Београд: Етнографски институт САНУ.
- Прелић, Младена. 1995. *Срби у селу Ловри у Мађарској током XX века*. Будимпешта: Српски демократски савез.
- Прелић, Младена. 1997. „После Фредрика Барта: савремена проучавања етницитета у комплексним друштвима.“ Гласник Етнографског института САНУ XLV: 101–120.
- Прелић, Младена. 2008. *(Н)и овде (н)и тамо, етнички идентитети Срба у Мађарској на крају XX века*. Посебна издања, 64, Београд: Етнографски институт САНУ.
- Требјешанин, Жарко. 1991. *Представа о дејству у српској култури*. Београд: Српска књижевна задруга.

Goran-Pavel Šantek

Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

IGRA I TRANSCENDENCIJA

Apstrakt: Rad polazi od razmatranja razloga zbog kojih je igra, a naročito dečja igra, u većini etnoloških i antropoloških tradicija istraživački marginalizovana tema, s posebnim fokusom na situaciju u jugoistočnoj Evropi. Polazište za razmatranje jest pregled, analiza i sinteza istraživanja igara koju je uspostavio Aleksandar Krel u delu *Dečije igre. Tradicionalne srpske takmičarske dečije igre u Tovariševu (Bačka)* (2005). Glavni se naučni prilog rada vidi u doprinosu Krelovom interdisciplinarnom i multiteorijskom pristupu temi igara, koji uključuje discipline od biologije do filozofije, ali i teorijske pristupe od difuzionizma do semiotike. Osnovna pitanja na koja se u radu želi dati odgovor jesu zašto se ljudi igraju, te kako dolazi do konceptualnog izjednačavanja igre i života.

Ključne reči: Aleksandar Krel, igra, dečja igra, smisao života, ludičnost, transcendencija

Igre i antropologija

Antropologija je disciplina koja svoja konceptualna uporišta ima u prosvjetiteljstvu, pa sukladno tome, i predispoziciju da preferira racionalistički pristup istraživanju ljudi, društava i kultura. Ovakve postavke discipline dugo nisu kao istraživački prioritet postavljale aktivnosti vezane uz emocije i zabavu, pa tako i uz ljudsku aktivnost u kojoj se one dobro prožimaju: igru. Primjeri su rečenoga brojni. Tako u jednoj od prvih antropoloških monografija autora A. W. Howitta naslovljenoj *The Native Tribes of South-East Australia* iz 1904. godine od 819 stranica tek malo više od pola jedne (770-te) pripada igrama (Howitt 1904). Kako je to jezgrovito izrekao Kendall Blanchard u svojem djelu *The Anthropology of Sport. An Introduction* iz 1995. godine: „Tretman ovog partikularnog atletskog događaja tipičan je za način na koji su antropolozi pristupali sportskom

ponašanju tijekom prvih faza svoje 125 godina duge povijesti. Opis je kratak i više-manje slučajan spram drugih pitanja¹ (Blanchard 1995, 107).

Spomenuti status igre potvrđuju i povijesni ili teorijski pregledi discipline. Iako je u svima njima navedeno ime Edwarda Burnetta Tylora, uz koncepte kojima se on bavio u pravilu nije navedena igra pa tako niti rad *The History of the Games* (Tylor 1879), u kojemu on predstavlja igru kao važnu antropološku temu. Uz ovaj rad Tylora, kao izrazito značajni radovi za proučavanje antropološkog pristupa igrama tijekom sljedećih sto godina mogu se istaknuti još samo neki. Podlogom za sva sljedeća istraživanja nacionalnog sporta Kanade *lacrossa* može se smatrati rad Jamesa Mooneya „*The Cherokee ball play*“ (Mooney 1890), u kojemu on daje holističku antropološku studiju ove igre i njezina značenja za kulturu i društvo istraživane skupine. Prvu veliku i ne samo antropološku sistematizaciju igara i njihova očitovanja u različitim kulturama napravio je nizom svojih radova, a posebno *Games of the North American Indians*, Stewart Culin. U 846 stranica ovoga djela Culin (1907) daje iznimno detaljan opis i klasifikaciju igara te sličnih aktivnosti u 225 skupina domorodaca Sjeverne Amerike. Veliki značaj prikupljenog materijala ne prate i Culinova tumačenja iste, osobito ona vezana uz porijeklo, evoluciju i distribuciju igara. No skupljena građa i argumentirano Culinovo isticanje važnosti igre u proučavanjima kulture razlog su da ga mnogi smatraju jednim od ključnih antropologa igre (Blanchard 1995, 275; Bessnier 2018, 9; Holmes 1907). Naredni istraživači obvezni za istaknuti u pregledima antropoloških proučavanja igre jesu John Roberts, Malcolm Arth i Robert Bush, koji su 1959. objavili važni rad „*Games in Culture*“ (Roberts 1959). U radu su dali određenje igre koje se i danas koristi, ali i važne ideje o ulozi igre i sporta u ljudskom društvu te njihovoj vezi s drugim aspektima kulture i socijalnom organizacijom. Roberts, Arth i Bush (1959, 597) odredili su igru kao „rekreativnu aktivnost koju karakterizira (1) organizirana igra, (2) kompeticija, (3) dvije ili više strana, (4) kriteriji za određivanje pobjednika i (5) dogovorena pravila,“ a same igre dijele na one (1) fizičke vještine, (2) strategije i (3) igre na sreću.

Teorijsko zasnivanje radova o igrama pratilo je trendove struke, pa se nakon radova u 1960-ima, koji su bili fokusirani na pitanja društvene strukture i psihološke funkcije pojavljuju radovi usmjereni na značenje, simbole i tumačenje. Veliki poticaj dao im je inicijator interpretativne antropologije Clifford Geertz svojim radom *Deep Play: Notes on the Balinese Cockfight* (Geertz 1972). Istražujući borbe pijetlova na Baliju i pristupom gustoga opisa, Geertz nam daje kompleksnu i isprepletenu priču o društvu na Baliju, njegovim vrijednostima, ekonomskim praksama, obi-

1 Svi su prijevodi od autora članka.

teljskim odnosima, rodnim ulogama, identitetu, politici i mnogim drugim kulturnim aspektima, koji se iskazuju u ovoj „dubokoj igri“ u kojoj je sve na kocki. Kako su 1990. godine, osim dobivanja na važnosti postmodernizma, donijele i unaprijeđene kritičke teorije, teorije konflikta, postkolonijalnu teoriju, postfeminizam i druge povezane –izme, pojavili su se i odgovarajući antropološki radovi o igrama i sportu. Jedan od prvih i osobito značajnih jest onaj Alana Kleina (1991) *Sugarball: The American Game, the Dominican Dream*. U njemu je Klein, paralelnom pričom o razvoju industrije šećera u Dominikanskoj republici i širenju sporta bejzbola, na osnovi teorije konflikta, pokazao društveno i kulturno značenje bejzbola u ovoj zemlji te njegovo očitovanje kao izraza ekonomskoga i kulturnog kolonijalizma, podčinjenosti i eksploatacije. Situacija s istraživanjima igre nije bila drukčija niti u etnologijama zemalja jugoistočne Europe, pa Aleksandar Krel u svojem djelu *Dečije igre*. Tradicionalne srpske takmičarske dečije igre u Tovariševu (Bačka) (Krel 2005), u kojemu daje dosad najkvalitetniji pregled koncipiranja igre i njezina istraživanja u bivšoj SFR Jugoslaviji i zemljama sljednicama, može istaknuti iznimno mali broj etnologinja i etnologa koji su objavili radove na temu igara.

Problem određenja igre

Dodatni je problem u antropološkim istraživanjima bilo preklapanje različitih istraživačkih i kulturnih kategorija, zbog čega često nije bilo ne samo lako nego i moguće jasno izdvojiti aktivnost igre od ekonomskog, političkog i, između ostalih, religijskog čina. Primjerice, kada su Azteci igrali svoju igru gumenom loptom, koja ima sva obilježja igre i sporta, igranje je bilo izraz političkih (moglo je značiti rješenje sukoba neprijateljskih vladara), ekonomskih (moglo je značiti promjenu vlasnika velikih ekonomskih resursa), religijskih (moglo je potaknuti sveto da donese dobrobit ljudima sljedeće godine) okolnosti te drugih kulturnih aspekata, koji su ovisno o kontekstu dobivali na važnosti (usp. Blanchard 1995). Tretirati igru Azteca s gumenom loptom samo kao sport zbog toga nije jedina mogućnost i opet potvrđuje stari antropološki uvid o tome kako je potrebno pojave razmatrati čvrsto unutar njihova konteksta i da su one shvatljive tek imajući u vidu cjelinu kulture i izraz su prožimanja više kulturnih aspekata. Svako izdvajanje neke pojave iz cjeline kulture i svođenje samo na jedan vid, bilo igru, politiku, pravo ili nešto drugo, uzrokuje različite probleme, pa čak i otežava razumijevanje te pokušaje definiranja.

Sve prethodno rečeno lijepo u svojem pregledu, sintezi, ali i analizi i kritici određenja igre izražava Aleksandar Krel (2005). Posebna je vrijednost Krelovih uvida interdisciplinarnost, odnosno razmatranje igre unutar

širokog područja društvenih i humanističkih znanosti, s posebnim fokusom na pristupe pedagogije, psihologije, filozofije, sociologije, folkloristike i antropologije. Krel (2005) svoje razmatranje određenja igre započinje enciklopedijski, odnosno sljedećim i danas aktualnim određenjem iz Male prosvetine enciklopedije: Igra je „apstraktan model realne situacije u kojoj se sukobljavaju suprotni interesi djevu ili više strana, tzv. igrača: nezavisno jedan od drugog igrači biraju svoju strategiju (određen način dejstvovanja) i vode igru po tačno utvrđenim pravilima zavisno od situacije u igri: veličina koja karakteriše ishod igre i koju igrači teže da, zavisno od svojih ciljeva, minimiraju odnosno, maksimiraju, zove se cena igre“ (prema Krel 2005, 17–18). Kako je i Krelov (2005) pregled dijakronijski, a ozbiljnije istraživanje i u drugim strukama započinje krajem 19. st., prvo određenje igre koje se mora ovdje prenijeti jeste ono Karla Grosa zasnovano, potpuno u skladu s duhom vremena, na biološkim značajkama. Za njega „igra predstavlja osnovni instrument koji omogućava ponavljanje i uvežbavanje određenih instinkata, neophodnih za održanje jedinke i njene vrste. (...). Igram se izostrava inteligencija, dok u isto vreme, njeni učesnici ispoljavaju užitak“ (prema Krel 2005, 19). Pomak s bioloških na kulturalno tumačenje igre, Krel predstavlja posredstvom Bojtendajkove promjene paradigme: „Igrova aktivnost je igranje s nečim, a ne samo izvođenje pokreta koje je praćeno zadovoljstvom. On korene igre prepoznaje u dinamici ponašanja jedinke u detinjstvu, za razliku od Grosa koji igru smatra nagonskom aktivnošću“ (Krel 2005, 22). Sljedeće obrađene su psihoanalitičke teorije s tumačenjem o igrama kao medijem izražavanja „i zadovoljavanja potisnutih i skrivenih emocija, strahova i fantazija. Igra, po njima nije ništa drugo do način razrešavanja konflikata [sa kojima] se dete susreće u detinjstvu“ (Krel 2005, 24). Kognitivne pak teorije igre, u ovom primjeru dječje igre, „posmatraju kao specifičnu sazajnu delatnost, svojevrsan instrument od izuzetnog značaja za razvoj simboličkih sistema kod deteta“ (Krel 2005, 24). Aleksandar Krel, naročito po vrsnoći tumačenja igre, ističe Žana Pijažea i sljedeće njegove ideje: igru možemo shvatiti kao orijentaciju u ponašanju, opći pol aktivnosti, slobodnu upotrebu mentalnih slika putem imitacije, pri čemu djeluje i kao proces obrazovanja simbola i razvitka mišljenja, ali vježbanjem adaptacije i inteligencije (Krel 2005, 25). S obzirom na dani istraživački pomak, u ovom sažetom pregledu Krelovih predstavljanja i razmatranja igre moraju se istaknuti i sljedeći uvidi. Prvo, Immanuela Kanta. On je značajan za promišljanje igre ne samo jer je i prije dominacije bioloških tumačenja istaknuo socijalnu dimenziju igre, njezinu estetsku dimenziju, odnos spram rada, već i drukčiju usmjerenost: „igra je svrhovitost bez svrhe, radnja koja je prijatna sama po sebi i koja bi stoga htela večno da traje“ (prema Krel 2005, 32). Ideju prihvaća i Schiller za kojega „se puna sloboda dostiže samo u igri koja je s one strane ozbilj-

nog (...) [i] ona predstavlja zadovoljstvo lišeno spoljne prinude, te je ona estetska aktivnost. Tek u igri čovek ispoljava svoju ljudskost, jer on se igra samo onda kada je u pravom značenju reči čovek“ (prema Krel 2005, 33). No igra najviši filozofski status dobiva u radu Eugena Finka, u kojemu je smatrana jednim od pet osnovnih fenomena ljudskog postojanja. Igra, tako, nije aspekt suprotan i manje vrijedan radu, već je mjesto stvaranja čovjeka čovjekom. Osnovne strukturne karakteristike igre za Finka su: 1. užitak izražen kao ushićenje nad imaginarnom sferom igre, 2. smisao igre kao sastavni dio svake igre, i to onaj interni, koji ju iznutra povezuje u cjelinu, i eksterni, koji je njezino značenje za uključene i pratitelje, 3. društvena zasnovanost, jer ju igra zajednica i pravi je društveni čin, 4. uređenost pravilima koja omogućuju njezino odvijanje, 5. korištenje igračaka, predmeta, koji u kontekstu igre dobivaju drugačije simboličko značenje i realnost, 6. postojanje uloga u igranju, koje sudionicima daju priliku za nove načine postojanja u drukčijoj realnosti te tako 7. stvaranje posebnoga svijeta igre, koji posjeduje vlastiti prostor i vlastito vrijeme, iako se za nje koristi stvarni svijet. On je i izvana i iznutra, ali bitno imaginaran, u mislima, predstavama i fantazijama igrača (usp. Krel 2005, 34–36). Na istom je tragu i povjesničar Huizinga, za kojega je igra aktivnost koja je u osnovi stvaranja i postojanja čovjeka, njegove kulture i društva. „On smatra da osnovna odlika igre leži u sposobnosti da „općini“ i „omami“ svoje učesnike, a njenu posebnu draž čine takmičarski karakter i neizvesnost toka i ishoda. Igra je slobodan čin, koji se ne nalazi u službi zadovoljenja elementarnih čovekovih potreba. Prema tome, ona nije materijalna već, duhovna kategorija, koja je u ljudskoj svesti suprotstavljena zbilji. (...) Za njega igra jeste instrument pomoću kojeg se testiraju različite sposobnosti njenih učesnika: telesna snaga, brzina, izdržljivost, snalažljivost, moralna čvrstina“ (prema Krel 2005, 37–38). Zbog njihove vrsnoće potrebno je predstaviti obje definicije igre Jana Huizinge. Dulju: „Možemo (...) igru (...) nazvati slobodnim djelovanjem za koje osjećamo da ‘nije tako zamišljeno’ i da je izvan običnog života te da i usprkos tomu može igrača potpuno zaokupiti, uz koje nije vezan nikakav materijalni probitak a niti se njime stječe ikakva korist, koje protječe u vlastitom i određenom vremenu i prostoru, koje se odvija po određenim pravilima i oživotvoruje društvene veze, a ono samo rado se obavlja tajnom ili se preoblačenjem izdvaja od običnog svijeta kao nešto zasebno“ (prema Krel 2005, 38–39). Te kraću, prema kojoj se igra shvaća kao „dobrovoljna radnja ili djelatnost koja se odvija unutar nekih utvrđenih vremenskih ili prostornih granica, prema dobrovoljno prihvaćenim ali beziznimno obaveznim pravilima, kojoj je cilj u njoj samoj, a prati je osjećaj napetosti i radosti te svijest da je ona ‘nešto drugo’ nego ‘obični život’“ (prema Krel 2005, 39). Neizostavan je u tumačenjima igara Caillois, koji razlikuje dva načina igre: *padia* i *ludus*

(usp. Krel 2005, 43) . *Padia* označava osnovnu ljudsku potrebu za jurnjavom i galamom, u kojoj je prvi izvor igre, zasnovan na principu rasonode, improvizacije i fantazije. *Padia* je tako i prvobitna sloboda, potreba za odmorom, razbibriga i fantazija. Ako se ne zadovolji može pokrenuti destrukciju. Osim *padie* pokretački impuls igranja jest *ludus*. Označava intimno zadovoljstvo po savladavanju neke namjerno stvorene teškoće. Vođen je pravilima i konvencijama, okvirom za rješavanje zadataka sudionika, za koje oni trebaju još i strpljenje, domišljatost i vještinu. „Prema tome, *ludus* je pokretački impuls igre, u kome dominira duh organizovanog ponašanja, a čijim se delovanjem oplemenjuje *padia*“ (Krel 2005, 4–44). Osim što je ponudio klasifikaciju igara, Caillois je istaknuo i glavne osobine igara: 1. Igra je slobodna aktivnost na koju se ne može primorati bez da se izgubi njezina vesela i privlačna priroda, 2. ona je izdvojena aktivnost s precizno utvrđenim vremenskim i prostornim granicama, 3. neizvjesna je jer se njezin tijek i rezultat ne mogu unaprijed predvidjeti, 4. neproduktivna je jer ne stvara materijalna dobra, 5. propisana je, tj. regulirana odredbama koje za vrijeme njezinog trajanja otklanjaju važeće zakone i običaje i uvode svoje novo i jedino važeće zakonodavno ustrojstvo te je 6. fiktivna jer njezini sudionici i promatrači znaju da ona predstavlja nestvarnost ili drugorazrednu stvarnost u odnosu na svakodnevni život kao prvu i dominantnu stvarnost (usp. Krel 2005, 45). Krelov pregled i analizu teorija i teoretičara igre prikladno je završiti idejama Briana Suttona Smitha, jednog od najznačajnijih istraživača igre u 20. st., u toj mjeri da je, iako nije antropolog, autor predgovora za prvo djelo naslovljeno Antropologija sporta, autora Kendala Blancharda. On određuje igru kao „primitivno i paradoksalno opštenje, shematizovano izražavanje i kao niz neuravnoteženih bipolarnih stanja s posebnim pravilima, sekvencama i klimaksima“ (prema Krel 2005, 50). Za Suttona Smitha pet je temeljnih odrednica igre: 1. igra je primitivni oblik opštenja, društveni čin koji pričinjava zadovoljstvo učesnicima, 2. igra predstavlja primitivni oblik izražavanja: ima svoje zakone, izvodi se standardizirano, 3. igra je paradoksalna jer sjedinjuje suprotnosti, npr. u isto vrijeme i jest i nije sukob, sudionici su i igrači i npr. djeca, a skriva motive i težnje sudionika koji se u svakodnevnim životima ne iskazuju, 4. ona stvara sukcesiju bipolarnih neuravnoteženih struktura koje se tokom igre uravnotežuju jer se u njoj i dobija i gubi, i osvaja i prepušta, a i daje ambivalentan odnos života i igre te ima 5. osnovu u primitivnom obliku simbolizovanja motivacije zbog čega lakše od npr. umetnosti dopire do recipijenata (usp. Krel 2005, 51–52). S obzirom na naslov rada i glavnu temu, vrijedi prenijeti i sljedeća razmišljanja Sutton Smitha o igri: ona je aluzija života i ne podržava ga, ona se sve više udaljava od originala na koji se odnosi i zato igrovni signali tijekom odigravanja sve više postaju tajanstvenima, a njezina ekspresija se kreće od sfere javnog do sfe-

re tajnog. Velika je greška gledati ju kao imitaciju života (usp. Krel 2005, 51). Aleksandar Krel je svojim sustavnim i sveobuhvatnim predstavljanjem, tumačenjem i analizom koncipiranja igara omogućio nove pokušaje davanja odgovora na pitanje zašto se ljudi igraju, ali posredno i da bolje shvatimo i novije definicije igre, poput one poznate Thomasa Malabya o tome da je igra „poluograničena i društveno legitimna domena oblikovane kontingencije koja generira interpretabilne ishode“ (Malaby 2007, 96).

Zašto se ljudi igraju?

Kako smo vidjeli u prethodnom pregledu zasnovanom na Krel ovom (2005) radu pokušaj davanja odgovora na pitanje zašto se ljudi igraju uglavnom se kretao u dva različita smjera, onome koji je naglašavao biološku podlogu i razloge za igru, te onome koji je naglašavao društvenu i kulturnu podlogu svih igara i njezinih izvora. Ne samo zbog humanističke podloge autora ovoga rada, već i zbog jednostavne činjenice da nam fenomen igara u svim vidovima njegovog očitovanja nije objašnjiv iz biološke perspektive, tumačenje će se pokušati dati spoznajama društvenih i humanističkih znanosti. Pri tome, biološka podloga za ljudsku igru, odnosno predispozicija koju biološke osnove čovjeka njemu daju za igru, uopće nije sporna, kao niti kemijski procesi i tjelesne reakcije koji utječu na čovjeka tijekom igranja, poput lučenja hormona, načina procesuiranja kisika ili rada neurološkog sustava. Sasvim je sigurno da se bez ovih bioloških procesa ljudi nebi igrali, no dio se njih aktivira i kroz druge igri nekim značajkama usporedive aktivnosti, kao što su spolni odnos ili lov, pa nam ne nude završni odgovor na pitanje zašto igra postoji, a posebice zašto baš određena igra. Taj je odgovor nužno rezultat čovjekova promišljanja, kreativnosti, inovacije i krije se u čovjeku kao društvenom i kulturnom biću, no s neospornom biološkom osnovom.

Nakon što smo se odlučili za društveni i kulturni pokušaj objašnjenja zašto se ljudi igraju pokušajmo kroz dodatnu analizu razmotriti dosad dominantna objašnjenja, polazeći od zanimljivih uvida koje daje Hamari (2017) u recentnom i vrlo cijenjenom radu. Njegova dubinska analiza reprezentativne literature na temu igre pokazala je da se prvim razlogom za igru smatra užitak (enjoyment), drugi plima (flow) i treći percipirana zaigranost (playfulness). Užitak se shvaća kao percepcija igrača o tome koliko mu je neka igra ugodna, zabavna i šaljiva (Hamari 2017, 130). Plima ili tok kao mentalno stanje u kojemu je osoba potpuno uronjena, duboko koncentrirana i istinski uživa dok obavlja određenu aktivnost (Hamari 2017, 130). Percipirana zaigranost je određena kao percepcija o tome koliko je netko fokusiran, znatiželjan i koliko mu je ugodno ili zanimljivo kad

je u interakciji s igrom (Hamari 2017, 130). Ukratko, i njegovo, kao i mnoga druga istraživanja, pokazuje veliko hedonističko uporište u razlozima zbog kojih se ljudi igraju. Igra je, možemo zaključiti, za većinu istraživača viđena kao užitak, i kao takav motivator da ju se prakticira, važna jer daje pozitivnost i radost našem životu.

Jedno od vrlo bitnih pitanja koja otvara Aleksandar Krel u svojoj knjizi o igrama (Krel 2005) i na koje ćemo se još vratiti u sljedećem poglavlju jest odnos svijeta igre i „stvarnog“ svijeta, odnos apstrakcije i realnosti, koje je vrlo povezano s mentalnim procesima povezanim uz igranje. U većini definicija, ponajviše nastalih od pedagoga i psihologa, naglašava se učinkovit, pa najčešće i zbog toga shvaćen racionalan pristup. U igri se tako „sukobljavaju suprotni interesi (...) [pa] igrači biraju svoju strategiju (...) [a] veličina koja karakteriše ishod igre i koju igrači teže da, zavisno od svojih ciljeva, minimiraju odnosno, maksimiraju, zove se cena igre“ (prema Krel 2005, 17–18). Kako je i pedagogima i psiholozima oblikovanje čovjeka i društva u skladu s unaprijed određenim ciljevima jedno od prioriteta aplikacije discipline, shvatljivo nam je insistiranje na, čak i u igri, čovjeku kao racionalnom i učinkovitom akteru koji želi maksimizirati svoju aktivnost. I to u tolikoj mjeri da se ova veličina, pa i sam ovaj termin pokazuje težnju za kvantifikacijom, koja karakterizira ishod igre naziva pravim ekonomskim terminom: cijena igre. Naravno, u ovako postavljenom racionalnom pogledu previše mjesta za isticanje iracionalnosti i užitka nije bilo, iako su isti čak i kronološki prethodeće biološke teorije igre morale uzeti u razmatranje, jer ga u drukčijoj vrsti znanstvenoga promatranja jednostavno nisu mogle propustiti vidjeti. Primjerice, u određenju Karla Grosa „igra predstavlja osnovni instrument koji omogućava ponavljanje i uvećavanje određenih instinkata, neophodnih za održanje jedinke i njene vrste. (...) Igrom se izoštrava inteligencija, dok u isto vreme, njeni učesnici ispoljavaju užitak“ (prema Krel 2005, 19). I dok kasnije Bojtendajk u kritici Grosa nije propustio krizirati njegovo viđenje igre kao nagonske aktivnosti, propustio je naglasiti veliko zadovoljstvo koje igrači doživljavaju pokretima, vjerojatno jer je imalo uporište upravo u spomenutim porivima (usp. Krel 2005, 22).

I u sljedećim teorijama koje predstavlja Krel – psihoanalitičkim – vidljiv je naglasak na racionalnim uporištima, rijetko u analizama kritiziranim, iako bi se to očekivalo uz teorije koje daju toliko značenje nesvjesnom i iracionalnom. Moramo ih se ovdje dotaknuti zato što spominju maštu i fantaziju, iako u prilično negativnom pogledu, jer, prema njima, igre služe tek za „zadovoljavanja potisnutih i skrivenih emocija, strahova i fantazija (...) [i nisu] ništa drugo do način razrešavanja konflikata“ (Krel 2005, 24). Da racionalnost snažno ističu kognitivne teorije igre potpuno

je razumljivo, jer kognicija i počiva na strukturiranim, logičkim i racionalnim procesima, ili su barem takvi naši pogledi na mentalne procese. Igru kognitivne teorije promatraju kao „saznajnu delatnost“ (Krel 2005, 24) s velikim značenjem za razvoj simboličkih sistema. Iako je za njih ovaj razvoj simboličkih sistema manje važan od spoznajnih procesa, nama će ova sposobnost stvaranja apstraktnih simboličkih sustava postati važna za pokušaj shvaćanja važnosti igre iz nje same, a ne kao aktivnosti kojom se ostvaruje neka druga, obično racionalna ili progresivna, funkcija. Igru kao važnog pokretača slobodne upotrebe mentalnih slika i obrazovanja simbola, pa tako i mišljenja, a usudili bismo se reći upravo tim načinom i imaginacije, istaknuo je i Piaget (usp. Krel 2005, 25). Upravo je ovu dimenziju igre oslobođenu ikakve funkcije istaknuo i Kant: „igra je svrhovitost bez svrhe, radnja koja je priyatna sama po sebi i koja bi stoga htela večno da traje“ (prema Krel 2005, 32). Za njega je, kao i za Schillera, igra primarno vezana uz estetiku a ne funkcionalnost, i to toliko da se za Schillera „puna sloboda dostiže samo u igri koja je s one strane ozbiljnog (...) i (...) predstavlja zadovoljstvo lišeno spoljne prinude. (...) Tek u igri čovek ispoljava svoju ljudskost, jer on se igra samo onda kada je u pravom značenju reči čovek“ (prema Krel 2005, 33). Treba istaknuti: za Schillera je čovjek u pravom smislu čovjek tek kad se igra, kad je slobodan, oslobođen prisile, kad je u igri s one strane ozbiljnog, dakle racionalnog i realnog. Na isti način igru promatra, kako smo već vidjeli, i Eugen Fink. Igra je jedan od osnovnih fenomena ljudskog postojanja u kojemu se, između ostalog, užitak ispoljava kao ushićenje nad imaginarnom sferom igre; koriste predmeti koji dobivaju drugačije simboličko značenje i realnost; oblikuju uloge koje omogućuju nove načine postojanja u drukčijoj realnosti te se tako stvara poseban svijet igre sa vlastitim prostorom i vremenom. Taj je svijet i napolju i unutra, ali u svojoj osnovi imaginaran, u mislima, predstavama i fantazijama igrača (usp. Krel 2005, 34–36). Ovu stvarnosti nadilažeću, transcendentnu, dimenziju ističe i Huizinga. Za njega „osnovna odlika igre leži u sposobnosti da „općini“ i „omami“ svoje učesnike (...) Igra je slobodan čin, koji se ne nalazi u službi zadovoljenja elementarnih čovekovih potreba. Prema tome, ona nije materijalna već, duhovna kategorija, koja je u ljudskoj svesti suprotstavljena zbilji“ (prema Krel 2005, 37–38). Štoviše, prema Huizingi „možemo (...) igru (...) nazvati slobodnim djelovanjem za koje osjećamo da ‘nije tako zamišljeno’ i da je izvan običnog života (...) te da (...) [se] ono samo rado (...) obavlja tajnom ili se preoblačenjem izdvaja od običnog svijeta kao nešto zasebno, [odnosno] (...) prati je osjećaj napeitosti i radosti te svijest da je ona ‘nešto drugo’, nego ‘obični život’“ (prema Krel 2005, 38–39). Da je igra vezana uz oslobađanje strukturiranog ponašanja i okvira racionalnog smatra i Caillois koristeći svoj koncept *paidia*

(usp. Krel 2005, 43), koji označava osnovnu ljudsku potrebu za jurnjavom i galamom, kao prvim izvorom igre, a zasnovan je na principu rasonode, improvizacije i fantazije. *Padia* je tako i prvobitna sloboda, potreba za odmorom, razbibriga i fantazija. Posebno je važno istaknuti sljedeću osobinu igara u klasifikaciji Cailloisa: igra je fiktivna jer njezini sudionici i promatrači znaju da ona predstavlja nestvarnost ili drugorazrednu stvarnost u odnosu na svakodnevni život kao prvu i dominantnu stvarnost (usp. Krel 2005, 45). Iako u osnovi svojega pokušaja racionalno, tumačenje igre Suttona Smitha također nije moglo propustiti naglasiti značajke s druge strane racionalnoga, primjerice u sljedećim odrednicama: igra je paradoksalna jer sjedinjuje suprotnosti, skriva motive i težnje sudionika koji se u svakodnevnim životima ne iskazuju, stvara sukcesiju bipolarnih neuravnoteženih struktura koje se tokom igre uravnotežuju jer se u njoj i dobija i gubi, daje ambivalentan odnos života i igre te ima osnovu u primitivnom obliku simbolizovanja motivacije zbog čega lakše od umetnosti dopire do recipijenata (usp. Krel 2005, 51–52). I opet vrijedi istaknuti da je za Sutton Smitha igra aluzija života i da ga zato ne podržava, štoviše, ona se sve više udaljava od originala i zato signali koji se odašilju tijekom odigravanja sve više postaju tajanstvenima, a njezina ekspresija se kreće od sfere javnog do sfere tajnog. Svi koji su je promatrali kao imitaciju života su za Suttona Smitha u zabludi (usp. Krel 2005, 51).

Konceptualno (ne)jednačenje igre i života i transcendencija

Iako nam se i u pogledu igre, kao i u pogledu tolikih drugih koncepata, može činiti da je sve bitno već rečeno, određeno i konstruirano, a potom u zadnjim desetljećima i dekonstruirano, glavni prostor doprinosa znanosti autor ovoga rada posvećenog antropologu Aleksandru Krelu vidi u razvoju shvaćanja igre kao pokretača transcendentalnog iskustva tijekom igranja, uz koje igra postaje katalizator doživljaja ekstatičkog iskustva i drukčije stvarnosti, pa posljedično, i inspirator te motivator ljudskih života i njihova osmišljavanja. Naravno, ovomu se objašnjenju neće, a niti smije pristupati kao jedinom mogućem. Razloga za igru i tumačenja igre ima najmanje koliko i ljudi koji se igraju, a jedna je od najvažnijih značajki i ljudi i igara heterogenost. Najpotpunije se tumačenje igre vjerojatno može dobiti u, uz svaki pojedinačni slučaj vezanom, jedinstvenom spoju različitih razloga za igru, pa netko može voljeti bejzbol jer mu se tijekom njegova igranja luči najviše npr. dopamina, jer je to glavni sport socijalizacije u njegovoj lokalnoj zajednici, jer je baš to sport vezan uz osobni i obi-

teljski identitet, a uz to se još i sjajno igrana uloga bacača pokazuje dobrim nadomjestkom za nedovoljno razvijenu profesionalnu karijeru. Konačan i univerzalni odgovor na to što je igra i zašto se ljudi igraju teško je moguće i u ovom se radu neće pokušati dati već će se nastojati istaknuti koliko je transcendentalno iskustvo bitno za to što se igramo.

Ovo zaključno razmatranje možemo započeti već istaknutim različitostima u pojavnostima igre i svakodnevice, pri kojima je obični, svakodnevni svijet realni svijet, a svijet igre je drukčiji, poseban, izdvojen, stvarnosti nadilazeći svijet (Fink). Onaj prvi zbog uobičajenosti ne izaziva posebne emocije i inspiraciju, ali ovaj drugi, s potpunim i intenzivnim angažmanom izvor je ugone i snažnih emocija. On igrom opčinjava i omamljuje čovjeka, povećava tajnovitost i napetost te osjećaj da je ovaj svijet nešto drugo (Huizinga). I dok u svakodnevnom svijetu često nešto radimo jer moramo (Blanchard), u svijetu igre radimo ono što želimo, ne poradi nekoga vanjskog interesa ili cilja već poradi aktivnosti same (Kant). Igra ima razlog postojanja u sebi samoj i to toliko da ako se u njoj pojavi izvanjska svrha ona prestaje biti igrom (Caillois). Sve ove karakteristike uzrokuju da želimo da igra nikad ne prestane i da traje vječno (Kant). Osim što nam igranje mijenja percepciju vremena mijenja nam i percepciju prostora pa se igra izvodi u vlastitom prostoru i vremenu. Igranje, naposljetku, čini nejasnima granice stvarnog i nestvarnog, realnog i nadrealnog svijeta, jer je igrač svjestan da se igra, ali i da ovaj zaigrani svijet stvara unutar realnog svijeta, pa je istodobno i napolju i unutra, s ipak glavnom značajkom da je svijet igre imaginaran, u mislima, predstavama i fantazijama igrača (Caillois). Neosporno je važan razlog za ljudsko igranje ugoda koju ono daje, osjećaj užitka, plime i zaigranosti, uz povezane zabavnost, šaljivost, potpunu uživljenost i obuzetost, pa ne čudi da se stalno traži ponavljanje igre, da je kao izvor radosti i pozitivnosti ona važno sredstvo ljudske motivacije (Hamari). Igra je također usmjerena na sebe, autocentrična, jer stvara drugu stvarnost, no još je možda za nas i važnije da stvara druge nas. Kako su neki već istaknuli tek igrajući se čovjek je – čovjek i u pravom smislu to i postaje (Fink).

U ovom stvaranju i realizaciji sebe posredstvom igre možda je i najvažniji razlog njezine privlačnosti za nas. Dok svjestan rad na sebi uključuje napor, i nekad je nenadomjestiv, u igri radimo na sebi nesvjesni, obuzeti angažmanom do te mjere da zaboravljamo ne samo prostor i vrijeme, već i da se igramo. Lako u njoj ulazimo u stanje svijesti gdje smo jedno s igrom i igramo ju savršeno a bez napora i refleksije, kao da je samo još jedan od naših udova koji u igraju sam zna što treba raditi. No u toj samokontroli bez kontrole, samosvijesti o vlastitim potencijalima i moći uslijed sinkretizma tijela i uma, te u konačnosti spoznaji i realizaciji samoga sebe,

središte je mjesto samostvaranja putem igre. Ako egzistencija jest „stvaranje sebe u situaciji“ (Fackenheim 1961, 37) igranje je instant situacija u kojoj se to odvija, koja zbog gustoće društvenoga i kulturnog sadržaja te intenziteta biološkog angažmana cijeli proces znatno ubrzava. Igra uz to, zbog nemogućnosti ičije potpune kontrole svih mogućih igračkih situacija, jest otvorena, neizvjesna te napeta. U njoj se čovjek kao igrač i igrač kao čovjek moraju neprestano stvarati, upoznavati u slabostima, prednostima, euforičnosti i njezinoj kontroli, ali i u devastaciji gubitaka te ponovnim usponima i uspjesima nakon njih. Čovjek u igri, kao i u životu, nije fiksirano biće i uvijek se iznova mora sam stvoriti. I to čini upravo igranjem. Društvo ili kultura, pa i realnost, mogu ga pokušati determinirati, ali u životu a posebno igri u tome ne moraju uspjeti. Čovjek se u njoj, ulazeći u jedno stanje slično transu, transcendirira i može slobodno samokreirati. Kako je to Sartre lijepo rekao o ljudskoj realnosti „za sebe“. Ona „nije iscrpljena ikojom od svojih determinacija. Ona je ono što nije i jest ono što nije“ (Sartre 1992, 112). Igra je, možemo reći, prostor gotovo potpune slobode, mjesto miješanja prostora i vremena, racionalnog i emocionalnog, strukturiranog i kreativnog, istovremeno i transcendentalna i zbiljskija od stvarnosti. Nije zato neobično da se propituje njezin odnos spram života, ultimativne kategorije za čovjeka. Isprva negativno, kao nekakva sublimacija, aluzija ili ogledalo života, a potom sve više kao njegov inspirativni i središnji dio. U ovom se radu zalažemo za njezino veće promatranje kao izvora smisla života transcendencijom u različitim njezinim značenjima: 1. kao stanje transa u kojemu nadilazimo stvarnost no istovremeno smo je potpuno svjesni i njezinim razotkrivanjem stječemo mogućnost da u njoj bolje djelujemo te 2. kao refleksivno stanje propitivanja sebe samoga o činjeničnosti vlastite egzistencije i svemu što ona donosi. Osobni potencijal da se ima stav o sebi samome, „činjenicama“ o sebi i vlastitom životu, da se one propituju, izazovu te teorijski i praktično promijene je ono što egzistencijalistički filozofi zovu transcendencijom (usp. Sartre 1992). U oba značenja transcendencije čovjek otkriva svijet i sebe na nov način, ali iznad svega i stječe novi potencijal da sebi i svijetu da novo značenje, da iznova stvara i sebe i svijet, i to upravo u samom procesu ovoga stvaranja, s nikad potpuno predvidivim rezultatom i otvorenim mnogim mogućnostima. No upravo posredstvom ove stvaralačke aktivnosti čovjek je to što je i otkriva se sam sebi. Naravno, sloboda za stvaranje i pri stvaranju je ovdje jedna od središnjih kategorija, pa treba istaknuti da ju Kant (2011) u razmatranjima o izvoru vrijednosti vidi kao izbor i transcendenciju. Sartre (1992) pak kao transcendenciju vidi mogućnost da uvijek propitujem činjeničnost u koju me život determinira te sam sebe definiram postajući tako bićem za sebe. Upravo u ovoj mogućnosti i potencijalu je mjesto oči-

tovanja naše slobode, uz transcendenciju vrlo povezane kategorije. Tek uz slobodu i transcendenciju mi možemo biti ljudi u pravom smislu ili, kako Taylor ističe, biti autentični: „izvorna i neiskrivljena ideja autentičnosti sa- drži važne elemente vlastite transcendencije“ (Taylor 1991, 15).

Zaključno, ovaj rad želi afirmirati ideju o transcendenciji kao bitnom fenomenu igre i stanju u koje čovjek ulazi igranjem. Ovo je transcendentno iskustvo pak važno mjesto stvaranja vlastitoga ja i u širem smislu čovjeka čovjekom. Da je transcendencija sebe važno mjesto stvaranja značenja i davanja smisla vlastitim životima, važna točka u vlastitom psihološkom i duhovnom razvoju te postizanju zrelosti vlastite ličnosti već nam je dulje i na različite načine poznato (usp. Frankl (1966), Maslow (1969), Wade (1996), Wilber (2000)). Kako transcendenciju možemo shvatiti kao svaku instancu u kojoj se osjetimo povezani s nečim većim od nas ili onime što je izvan svakodnevnog iskustva sebe možemo prihvatiti da igra jest bitno mjesto njezina očitovanja, ali i da je ovo iskustvo jedan od važnih razloga za to što se igramo i što igru uspoređujemo sa životom. Pa i da u svakodnev- nim životnim situacijama i interakcijama razlikujemo „igrače“, koji od života traže nešto više, propituju granice i kategorije, neumorno izmišljaju i stvaraju, nekad paradoksalnosti i apsurdnosti napora usprkos, od „ne- igrača“, koji su zbog različitih razloga prihvatili stanja i situacije koje im je život biološkim, društvenim ili kulturnim determinantama dao.

Aleksandar Krel bio je vrlo angažirani predstavnik prve kategorije koji je igričnost kao rijetko tko znao emanirati i sve nas koji smo ga dobro poznavali potaknuti da nastavimo dalje s igrom, bilo onom na terenu, bilo u vlastitim životima. Velika je čast bila poznavati ga, sudjelovati s njime u radu na stvaranju kolegija, projekata i radova, ali još i više biti njegovim suigračem u timu koji je pomno selektirao.

Literatura

- Bessner, Niko, Susan Brownell i Thomas F. Carter. 2018. *The Anthropology of Sport. Bodies, Borders, Biopolitics*. Oakland: University of California Press. Kindle.
- Blanchard, Kendall. 1995. *The Anthropology of Sport: An Introduction*. Westport & London: Bergin & Garvey. Kindle.
- Culin, Stewart. 1907. „Games of the North American Indians.“ In *Twenty-fourth annual report of the Bureau of American Ethnology*. Washington: Government Printing Office.
- Fackenheim, Emil L. 1961. *Metaphysics and Historicity*. Milwaukee: Marquette University Press.

- Frankl, Viktor. 1966. *Man's Search for Meaning: An Introduction to Logotherapy*. Boston: Beacon Press.
- Geertz, Clifford. 1972. „Deep Play: Notes on the Balinese Cockfight.“ In *Interpretation of Cultures*, Clifford Geertz. New York: Basic Books, 412–453.
- Hamari, Juho i Lauri Keronen. 2017. „Why do people play games? A meta-analysis.“ *International Journal of Information Management* 37: 125–141.
- Holmes, W. H. 1907. „Introduction.“ In *Twenty-fourth annual report of the Bureau of American Ethnology*. Washington: Government Printing Office, ix–xi.
- Howitt, Alfred W. 1904. *The Native Tribes of South-East Australia*. London & New York: MacMillan and Co.
- Kant, Immanuel. 2011. *Groundwork of the Metaphysics of Morals*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Klein, Alen. 1991. *Sugarball: The American Game, the Dominican Dream*. New Haven: Yale.
- Krel, Aleksandar. 2005. *Dečije igre. Tradicionalne srpske takmičarske dečije igre u Tovariševu (Bačka)*. Beograd: Srpski genealoški centar.
- Malaby, Thomas M. 2007. „Beyond play: a new approach to games.“ *Games and Culture* 2(2): 95–113.
- Maslow, Abraham. 1969. „Various Meanings of Transcendence.“ *Journal of Transpersonal Psychology* 1: 56–66.
- Mooney, James. 1890. „The Cherokee ball play“. *American Anthropologist* 3 (2): 105–132.
- Roberts, John, Malcolm Arth i Robert Bush. 1959. „Games in Culture.“ *American Anthropologist* 61: 597–605.
- Sartre, Jean-Paul. 1992. *Being and Nothingness*. New York: Washington Square Press.
- Taylor, Charles, 1991. *The Ethics of Authenticity*. Cambridge: Harvard University Press.
- Tylor, Edward B. 1879. „The history of games“. *The Fortnightly Review* 25: 735–747.
- Wade, Jenny. 1996. *Changes of Mind: A Holonomic Theory of the Evolution of Consciousness*. Albany: SUNY Press.
- Wilber, Ken. 2000. *Sex, Ecology, Spirituality: The Spirit of Evolution*. Boston: Shambhala.

DETINJSTVO

Владета Петровић

Историјски институт, Београд

ПРИЛОГ ИСТОРИЈИ ДЕТИЊСТВА: ДЕЦА У ОДАБРАНИМ СРПСКИМ СРЕДЊОВЕКОВНИМ НАРАТИВНИМ ИЗВОРИМА И ПРАВНИМ СПОМЕНИЦИМА (XIII–XV ВЕК)

Апстракт: У раду ће бити анализирани помени деце и детињства у писаној историјској грађи средњовековне Србије. Основ за истраживање биће житија српских владара и правни зборници.

Кључне речи: младенац, дете, отрок, детињство, наслеђе, житије, Законоправило, Синтагма, Матија Властар, повеља, средњи век, Србија.

Детињство у различитим историјским периодима већ извешан период привлачи пажњу различитих научних дисциплина. На проучавање детињства снажан печат оставило је истраживање Филипа Аријеса (Arijes 1989). Бројни истраживачи након тога, било да су прихватили Аријесове тврдње, у целини или делимично, или не, дали су трајан допринос јаснијем и прецизнијем сагледавању детињства (Classen 2005). У византологији је такође овој теми дата дужна пажња (ODB I 1991, 420–21; J. Herrin, A. Kazhdan, and A. Cutler, “Childhood”. *Parasconstantinou*, –Talbot 2009. Ariantzi 2018.), као и у српској средњовековној историографији (Радојичић, 1963; Трифуновић 1974; Бубало 1997; Бојанин 2004; Бојанин 2005.)

У средњем веку детињство је било релативно кратак животни период, први у низу животних доба установљених по античким узорима. О узрастима људског живота у средњем веку постојале су

разне идеје, углавном засноване на античким обрасцима. Ове поделе су често засниване на симболици бројева. Трочлана је почивала на природним етапама у животу човека – раст и сазревање; зрело доба и старост, односно опадање. Позната је и четворчлана схема. Од Хипократа и његових следбеника преузета је теорија по којој свакој фази живота одговара један темперамент (хумор). Постојала је популарна средњовековна теорија, која потиче од Светог Августина, по којој је постојало шест животних доба човека: *infantia*, *pueritia*, *adolesentia*, *iuventus*, *gravitas* и *senectus*. Такође, постојала је подела на седам животних доба: беба (*puerulus*) до 7 година; дете (*puer*) – до 14 година; дечак (*adolescens*) – до 21 године; младић (*iuvenus*) – до 35 године; мушкарац (*vir*) – до 49 године; средовечан човек (*senior*) – до 63 године; старац (*senex*) – до 98 година (Гуревич 2016, 231–233).¹

Античка традиција о *седам узрасѝа човека* пренета је и у српску средњовековну средину. У два старосрпска рукописа из XV века подела човековог живота на узрасте дата је на следећи начин: Први узраст, *малденац*, траје до четврте године; други узраст, *дејишић*, траје од пете до четрнаесте године; трећи, *оѝрок*², од петнаесте до двадесет четврте; четврти, *јуноша*, од двадесет треће до четрдесет четврте; пети, *муж*, од четрдесет пете до педесет седме године; шести, *сѝар*, од педест осме до шездесет осме; седми, *сѝарац*, почиње од шездесет девете године (Радојичић 1963, 351. Трифуновић 1974, 332).

У другом рукопису, који се чува у Берлину, подела је мало другачија у називима појединих доба и одређивању њихових граница: Први узраст (не наводи се назив доба) траје до четврте године; други узраст, *деѝе*, траје од пете до четрнаесте године; трећи, *дејишић*, од петнаесте до двадесет четврте; четврти, *јуноша*, од двадесет треће до четрдесет четврте; пети, *муж*, од четрдесет пете до педесет шесте године; шести, *сѝар*, од педест седме до шездесет шесте; седми, *маѝор*, почиње од шездесет седме године.³ *Сказаније о седмим врзасѝи човека* налази се у још једном зборнику софијске Државне библиотеке. Рукопис је из XVII века и у њему се доба одређују и називају као у берлинском рукопису (Радојичић 1963, 351. Трифуновић 1974, 332). У старом српском преводу слова Јована Дамаскина о човеку говори

1 Детаљно о овој теми видети: Burrow 1986; Sears 1986; Goetz 2018.

2 Поред значења трећег узрасног доба, реч отрок имала је још и значење: дете, дечак; означавала је једну од категорија феудалног зависног становништва при дну друштвене лествице; слуга; овај термин је имао и значење јавног органа владара, клира или локалне власти. У преводима византијских правних споменика грчка реч παις преводи се са отрок, а κόρη отроковица, отрочица. (Бубало 1997, 57–58; Ђирковић–Михаљчић 1999, 483–485).

3 Радојичић 1963, 349–352, 351.

се о четири елемента који владају у различитим његовим добима: *У њрво време влада крв до четрнаесте њодине, у друго време влада жуџа жуч до двадесетџ и осам њодина, у џрећем добу овладава жуч све до њедесетџ њодина, а у четвртџом времену влада флеџма све до сџаросџи* (Харисијадис 1971, 136. Трифуновић 1974, 332).

У *Жиџију Свеџоџ Симеона* Стефана Првовенчаног могу се наћи терминологије одреднице које указују да је подела на седам узроста коришћена приликом описа живота великог жупана Стефана Немање (Коматина 2020, 17–18).

Код Доментијана је сачувана једна уопштена подела на старосна доба: *...да сабирају у цркву све, сџарце и средовечне и младе мужеве и жене, и сву децу.* (Доментијан 2001, 245).⁴

У Законоправилу Светог Саве за период од рођења до четрнаесте године за дечаке и дванаест година за девојчице користе се различите речи. Не можемо говорити о униформној употребе једне речи за период који смо узели за истраживање. Термини који се користе за децу и младе и у већини других извора нису доследно коришћени. Може се истаћи само да се за нерођено дете, као и дете у најранијем узрсту до четврте године користи термин *младенац*. За децу се најчешће користи реч *деца*, ређе *чеда*.⁵ У једној новели када се говори о деци уопштено користи се реч *деца*, а када се јасно раздваја пол деце користе се речи *оџрок* и *девица*.⁶ За девојчице се користи, додуше ретко, и реч *оџроковица*. Термин *муж* почиње да се користи за муш-

4 ..сџбврати вџ цр(џ)ковџ все. стар'це же и срџдовџч'ные. и младые моџже и жены. и все дџти... (Доментијан 2001, 244).

5 45. глава у којој се налазе новеле цара Јустинијана; 80. *О џоме да [џреба] онај ко жели да се џосџриже, своју имовину да раздели деци (dhtemy), ако џосџоје, а да са њима уброји и себе и узме део као једно од деце и да џа манасџиру; и ако умре не средивџи џо, иџџа џреба да се чини.*82. *О џоме да родџџеџи не џреба децу (dhtii) која се џосџрижавају да лише наслеђа, њиџи деца родџџеџе њихове који желе да се џосџрију.* 83. *О џоме да родџџеџи не моју своју децу (qedy) да извлаче из манасџира.* (Петровић, 1991, 2126. Видети Петровић–Штављанин 2005, 622)

6 45. глава у којој се налазе новеле цара Јустинијана; 78. *Ако ко џоводом склаџања брака или рађања деце (џце кто на избраник бракоџ, или дџтотворениџ), или ради мираза, или брачноџ дара, неџџо – [наслеђе] или дар да или осџави својој деци (дџтемџ), или било ком друџом лицу џа их, исџрва осџављајуџи им чисџо, оџџерџи, одржавањем или одустџајањем у једном од најред џоменуџџих случајева, наређујемо да – ако џодлежуџи џаковим случајевима младиџи или девојке уђу у манасџир; или младиџи свеџџена лица џосџану, или девојке џаконисе или исџоснице (џосџану)(џце таковымџ вбраџомџ повинни соџце штрочи. или д(џ)в(и)це вџ монасџырь. или причџтници штрочи или д(џ)в(и)це дџаконисы. или пост'нице воџдетџ) – џакове деобе буду обеснажене, као да нису ни написане. Ову дакле, џомоџ свеџџена лица и џаконисе да уживају уколико до краја своџа живоџџа осџану доследни, и имовину која им је*

ке особе од двадесет пете године живота а жена за женске особе од осамнаесте.⁷

Терминолошке недоследности приметно је још Константин Филозоф. Он је истакао да се у српским рукописима приликом превода са грчког грешно приликом превођења. Правилно треба грчку реч παις преводити са речју **отрокъ**, а παιδιον речју **детиць**, јер је *дейишии млађи од отрока* (Јагич 1968, 181, 224; Куев, Петков 1986, 61–62, 205). Примера ради у Житију Светог Саве од Доментијана за Растка у дечјем узрасту користи се реч *отрок* (Доментијан 2001, 6–7).

Поглед на детињство био је, као и други аспекти живота обојен хришћанским погледом на свет. У том контексту однос према деци био је двојак. С једне стране је сматрано да на детету лежи печат првородног греха а с друге су црквени Оци наглашавали чистоту и невиност дечије душе. (Гуревич 2016, 237). Чин крштења представља присаједињење детета колективу верника. Самим тим оно стиже и могућност спасења. Крштењем умеће у себе „културни код“ хришћанске заједнице, њене принципе и норме, и, према учењу цркве, само на тај начин постаје личност (Гуревич 2016, 240–241, 264; Бојанин 2004, 250).

на њакав начин њоклоњена или оствављена, на блајочасѣиве њошребе или раздају или остваве.

Кад се ради о лицима, односно о младићима и о девојкама (w лицихъ? во рекше w wтpоцѣхъ и w д(ѣ)внцѣхъ) који у манасѣице, или исѣосничка жилишѣа уђу, а њошом ѡаково целомудрено ѣребивање остваве – манасѣицу или исѣосничком жилишѣу ѣде исѣрва уђоше, оно шѣо је на ѡакав начин даѣо или оствављено, заједно са другоу ѡиховом имовином – наређујемо да узму. Уколико, међушѣим, раније ѡоменуша лица буду раздала за ошкуйљивање заробљеника или за храну убоѣима, не дозвољавамо да се ни од једноѣ од ѡих ѡо ѡоѣражује. (Петровић 1991, 229а. Видети Петровић–Штавлѣанин 2005, 668–669)

- 7 Прохирон, грана 2. О залозима заручења, одредба 4. и 6 ... Бывактъ же испрошениу прѣжданиу възраста. моужемь оубо ѡ двадесетнаго лѣта до двадесете петаго. женам же ѡ осмаго на десете лѣта до двадесете петаго. въпросивше цра ѡрнотти ѡ нихъ приставники ихъ. ѣако оубже ти сами доволни соутъ свокмоу имѣннѣ творити попеченик. смыслъ благъ омоуше ѣвѣ свѣдѣтельствоукми. и тогда же по въпрошении. твореть вса ѣако и сверьшении члов(е)ци. вбаче же не весь повелѣннѣ продають что ѡ свокго имѣннѣ. аще же ѡць wтpоковнцѣ или мти залогы вброучениа възеть...

Не под(о)бактъ властелемь. ѡ токъ вбласти въ нѣже владоутъ вброучати жены. аще же створеть. достоинъ родителемь wтpоковнцѣ или хранителемь или приставникомь. ѡречи се брака. и оубдржати себѣ залогы вброучениа. се же да држжитъ се и на сна и на вноуцѣ кго. и на сродницѣхъ. и на старѣшихъ wтpоцѣхъ. и на сѣдауцихъ с ними. и на всѣхъ своихъ кмоу. (Цибранска–Костова 2021, 140–142)

умори у себи деише (младѣнць) – 10 година да се каје (Петровић 1991, 187а; Петровић–Штављанин 2005, 547). У 52. правилу говори се о занемаривању већ рођеног детета, које за последицу има смрт: *Жена која не брине о деишеу (втрочети) шито је родила у иустари и тако ја оставила – убица је; ако ли због оскудице и немајући оно шито је иотребно – без кривице је* (Петровић 1991, 180б; Петровић–Штављанин 2005, 529–530). У 33. правилу стоји: *Ако жена роди на иушу, и не бринући се о рођеном деишеу (втрочети) остави ја, иодлеже иреху за убисиво* (Петровић 1991, 177а; Петровић–Штављанин 2005, 520–521).

У Г слову, глави 29 Синтагме Матије Властара нешто опширније је обрађена иста тема. Према већ наведеним правилима Василија Великог жени која је родила на путу, па је могла да га спасе, али није марила за новорођенче, треба да буде суђено као за убиство, макар га и неко други узео и човекољубиво се за њега постарао, те му је тиме живот даровао, зато што је она показала зверске и нечовечне помисли, пошто је зачела у блуду или прељуби, а овиме је хтела да прикрије грех. Али, ако није имала заштитника, или је била у неимаштини, или је била вођена као ратна заробљеница, или је бежала и крила се од војске, па је била у опасности да је плач детињи открије, или ако није била у могућности да сачува и себе и дете – мајка треба да буде помилована због искушења (у којима је била). Због овога је на светом сабору било много говора о женама које остављају своју децу на улазу у храмове, те је било решено да се и оне кажњавају као убице, макар други узео дете и постарао се да преживи. Сматрано је да новорођенче убија не само онај који га задави него и онај ко га напушта и не храни и ко га оставља на јавним местима, уздајући се у милосрђе, које сам није имао (Новаковић 1907, 210).

У Ф слову, глави 8 Синтагме Матије Властара говори се о невољним убиствима која се односе на угушену децу (**о оудавлкннихъ младенцехъ**) која леже близу родитеља. Невољним убиством сматрана је смрт детета које ноћу лежи између својих родитеља, па (они) због свог немара, или због пијанства, или преоптерећени преједањем, налегну на дете, па оно буде удављено. Ако се то догоди очито као оптужба противника, а родитељи ништа нису скривили, те се догоди оно што је достојно смиловања, треба одредити умерену епитимију, јер можда изгледа да је Господ, који чува децу, ово допустио због неокажаних грехова (Властар 2013, 379; Новаковић 1907, 524).

Деца су се делила и на ону која су рођена у законитом браку и на децу која су рођена из блуда. Деца која су рођена из блуда се деле: Ако је жена дуго и јавно живела са неким, њихово дете се сматра природ-

ним сином и има други степен према законитој деци; ако је дете родила жена која не живи са мужем, оно се сматра незаконитим. Деца рођена у четвртом браку сматрана су незаконитом (Властар 2013, 94, 96, 122).¹¹

Подаци о односу родитеља према рођењу и крштењу деце су малобројни. Доступни су нам само описи које доносе житија владара а који са собом носе и низ устаљених топоса. Један од најпознатијих је свакако опис радости родитеља због рођења Светог Саве и краља Драгутина. Рођење детета у владарској породици представљао је не само значајан породични догађај већ и догађај који има последице за целу државну заједницу (Бојанин 2005, 151–159).¹²

Након најранијег периода детињства, дете је у средњем веку рано преузимало улоге, које су данас карактеристичне за свет пунолетних. У византијској традицији под чијим је јаким утицајем била средњовековна Србија, двадесетпетогодишњи распон младости био је подељен у неколико различитих фаза. Они су били детерминисани и физичким и интелектуалним развојем. Прва важна транзиција била је у доби од седам година. У кривичном праву, деца су од седме године била подложна смртној казни за убиство, док су млађа деца углавном била изузета од казне. У грађанском праву, само деца старија од седам година добијају дозволу за веридбу. Релативно мањи прелаз био је узраст од десет или једанаест година, када су дечаци могли да уђу у манастире. Друга важна транзиција догађала се у дванаестој години за девојчице и четрнаестој за дечаке. У овом узрасту деца су стекла право да се венчају и да сачине тестамент (Princing 2009, 34). Тада деца треба и да исповедају своја сагрешења духовницима (Властар 2013, 408; Троицки 1956, 80).¹³

Мушкој деци је било дозвољено ступање као испушеника у манастир већ у добу од десет година (Новаковић 1907, 417). У 40. правилу Шестог васељенског сабора стоји *онај ко инокује – да инокује од де-*

11 Интересантне вести о браковима краља Милутина, легитимности његове деце говоре савремени, како византијски, тако и латински извори (Марјановић–Душанић 2007, 202–268; Живковић 2013, 32–39, 121–128, 162–169; Петровић 2007, 98–99).

12 Приликом описа крштења Драгутина користи се реч **отрокъ**: *Узевши Бојом дарованој им сина, њоред добре вере, учинивши све обично о дејшеју (отрочети) њо божастивеноме закону, даровавши му бању крштења, и крстивши га у име Оца и Сина, и свейаго Духа и дадоше му име Драгуйтин, који ће заиста бити драј и уодан*. Данило Други 1988 51; Архиепископ Данило 1866 11.

13 У једном пенитенцијалу из времена владавине Стефна Душна прописано је да се свако исповеда два пута годишње ко је напунио дванаест година живота; видети Бојанин 2020, 533–535.

сеїте іодине, иако божанствени Василије забрањује да се њре седмнаесте іодине іосїриіава. Осамнаесто правило Василија Великог каже да више од 16 или 17 година треба да има девица која себе жели да приведе Господу и да се одрекне брака, како би њена обећања била поуздана (Петровић 2005, 149а–149б. Видети Петровић–Штавланин 2005, 443–444).

Код Теодосија је сачуван и однос родитеља и средине према одлуци Растка Немањића да се замонаши: *као шїо је свейским људима обичај, шїуіовањем оїлакиваше младића (свѣтовними пакъ мирьскимъ обычаи почитаютъ юношѡу), и сви који су іод влашћу њихове државе носећи црнину саосећаху са својим владарем. И да ілачем не дужим іовестї, сви знаїте да маїи, оїац и браћа ііакве до смрїи жале* (Теодосије 1988, 120; Даничић 1860, 27).

Ипак већина младих ступала је у брак. Веридба је склапана најраније у седмој години. У Прохирону, 1. глави која говори о уговарању заручења, 8. одредби стоји: *заручење се склаїа за оноїа који добро разуме оно шїо се обавља, а ііо значи да деїте не буде узрасїа мањеї од седам іодина* (Цибранска–Костова 2021, 139; Законоправило 2019, 282). У Синтагми Матије Властара се наглашава да се доноси пропис да је прикладно *женском ііолу* да има 12 година, а *мушком ііолу* 14 година У наставку се говори о старијем закону који је допуштао веридбу за девојчице од 7 година: *Понкж по вет`хомоу законъ обычаю по сед`молѣт`номъ врѣмени отроковице...* (Новаковић 1907, 189).¹⁴ У истом законском споменику је прописана и казна за оног ко обешчисти своју вереницу пре њеног пунолетства то јест пре тринаесте године. Уколико родитељи девојке не желе да раскину такву веридбу, треба да се чека време уговорено за склапање брака, али ако, због обешчашћивања, желе да раскину, таква се веридба раскида без тешкоћа, а насилник трећи део свог имања треба да да девојци (Властар, 2013, 287).¹⁵

Као што је већ поменуто младожења је могао најмање имати 14 а млада 12 година. Тако у 2. одредби 4. гране Прохирона *О іравилима уіоварања брака* стоји: *„Младић (јунѡша) іїреба да има бркове, а девојка (девица) да је сїремна за брак, а ііо значи да муж (моуѡж)*

14 Термин *отроковица* користи се и на другим местима: видети, *нав. дело*, 192, 193, 194.

15 У М саставу, 13 глави: *Иже свою обрѡченицу прѣжде дорастенїа рекше .гї.-таго лѣта, растливъ, аште оубо родителїи отроковице не хотеть раздрѣшити такокож обрѡченїе, да ожидакть брака врѣме; аште ли же растлѣнїа ради, раздрѣшити хотеть, безъ прѣпинанїа таковоко раздрѣшаеть се обрѡченїе, и растлитель своког иманїа третїю честь странѣ да дакть отроковице.* (Новаковић 1907, 394).

йрелази узрасѣи од 14 ѿгодина, а жена (**ЖЕНА**) да је сѣтарија од 12 ѿгодина.“ (Цибранска–Костова 2021, 143. Законоправило 2019, 284–285). У 4. одредби исте гране каже се: „Ако је била млађа од 12 година када је пошла за мужа, тада ће бити законита жена када код мужа напуни 12 година.“ (Цибранска–Костова 2021, 143. Законоправило 2019, 285).

Све до стицања пунолетства деца и млади су били под влашћу својих родитеља. У А слову, 4. глава Синтагме Магије Властара, које говори о куповини и продаји, говори се о узрасту учесника у купо-продаји да би она била правно валидна, тј. када су појединци правно способни и одговорни. Ослобађање од старатељства мушкарац је могао да тражи у узрасту од двадесет година, а жена у узрасту од осамнаест година имајући у виду да пунолетство наступа у узрасту од двадесет година (у грчком изворнику стоји 25 година) (Властар 2013, 55).¹⁶

У неким случајевима отац је могао дати пуну самосталност свом детету. Тридесет пето правило Картагинског сабора сматра да не приличи епископима и клирицима да својој деци олако дају самосталност (**ОУДОБНѢ ЧЕДОМЪ СВОИМЪ ДАВАТИ САМОВАСТНОУ**), уколико узрастом и добрим понашањем не потврде да ће моћи на одговарајући начин и с поштовањем да се старају о својој имовини; ако не, и сами ће бити саучесници у њиховим преступима (Цибранска–Костова 2021, 140–141. Законоправило 2019, 283).

Према тада важећим законима само отац, било да је клирик, било мирјанин, не може дати самосталност, него ако тако одлучи истрага, јер сина није ослобађао прост очев пристанак него законски акт (**НЕ НАГО СЪПРИСТАНИЕ ОТЧЕВО ОСВОБАЖДАКТЪ ОТЬ ПОДВЛАСТІА ОТРОКА**). Деца (**ДѢТИ**) која су удостојена високог чиновничког достојанства по закону су постајала самовласна и очеви нису одговарали за њих. А осамдесет и прва Јустинијанова новела каже да сви достојанственици и сви чиновници који имају моћ треба да буду самовласни, макар и (да) нису довољно стари да их очеви ослободе. Очеви одговарају за душевне грешке подвласне деце (**ДЕТИ**), али

16 Властар 2013, 55. **ПРОШТЕНІЕ ЖЕ ВЪЪРАСТА ПРОСИТЬ, МОУЖ ОУВО ОТЬ ДВАДЕСТЕ ЛѢТЬ, ЖЕНСКОК ЖЕ ОТЬ ОСМЪНА ДЕСЕТЕ; ТЫИ ЖЕ РАЗОУМЪИ СЪВРЪШЕНЪИИ ВЪЪРАСТЪ БЫТИ ОТЬ .К. ЛѢТЬ.** (Новаковић 1907, 81).

Теодор Тарановски је сматрао „да се пунолетство одређивало у средњовековној Србији према зрелости за брачни живот. Свакако је маркантно, да сви већ наведени прописи о малолетницима, недораслима и пунолетницима изостављени су у скраћеној Синтагми, баш која је од стране цара Душана добила законодавну ауторизацију. Састављач скраћене Синтагме био је дакле мишљења, да нису дотичне одредбе имале за српски живот практичну вредност.“ (Тарановски 1996, 530).

не и за преступе. А родитељи се не кажњавају због деце (ЧЕДѢХЪ), јер закон каже: грех следи главу (Новаковић 1907, 484; Властар 2013, 350–351).¹⁷

Под старатељством, по световном закону, налазила су се слободна лица која због свог узраста не могу сама себе да заступају. У случају смрти оца малолетнима су додељивани тутори, а недораслима старатељи. Малолетним мушког пола су сматрани они који су млађи од четрнаест година, а женског девојке које имају мање од дванаест година. Недорасли су били они који су превазишли узраст малолетних, али су имали мање од двадесет пет година, било да су мушког, било женског пола. За татора је постављан најближи сродник. Уколико је више сродника имало исти степен сродства, сви су били тутори. Пунолетни мушкарци су имали предност над (пунолетним) женама, јер жена није могла бити старатељ, нити је могла да обавља посао који се тиче туторства, осим у случајевима када је била мајка или баба. У случају болести или старости татора, новог татора је постављао кнез. Уколико би тутори покрали имовину недораслих, сваки од њих је био дужан да плати двоструку надокнаду. Епископи и монаси без унутрашње заповести нису могли да прихвате ни туторство, нити старатељство, чак ако их и закон позива (да то учине). Презвитерима и ђаконима и подђаконима допуштено је да преузму туторство или старатељство само када су позвани да то учине у случајевима сродства. Особе старије од седамдесет и млађе од двадесет пет година нису могле бити ни тутори, ни старатељи, јер се сматрало да су у питању особе којима је и самима потребно старатељство (Властар, 2013, 223–224. Новаковић 1907, 309–310).¹⁸

Одрастање и правилан развој детета такође је заступљена, додуше сумарно и типски, у житијној књижевности. Григорије Цамблук пише о дечаштву и младости Стефана Дечанског: „*Милуѣин, који је четвртии ѣосле великоѣ Симеона, рађа Сѣефана, велики сѣуб ѣобожности и венац царсѣва. И већ до своѣ ѣунолеѣсѣва моноѣ времена беше ѣровео обрадован и свейѣо ка свима, ѣоучавајући се увек сѣраку ѣосѣодњем, и ѣиме уклањајући се од свакоѣ зла, и мноѣ мужевна добра дела изврши од младосѣи* (Цамблук 1989, 49–50; Шафарик 1859, 44–45).

Опис љубави према деци током њиховог одрастања такође је присутан мотив у житијној књижевности. Тако велики жупан Стефан Немања након одласка Ратка на Свету Гору позива једног од

17 Видети и Прохирон: (Цибранска–Костова 2021, грана 26, 179–181).

18 Састав Е, глава 33. Видети и Прохирон: (Цибранска–Костова 2021, грана 46, 200).

својих војвода са захтевом да му врати сина он каже: *Знаш колики је бол од љубави љрема деци (вѣси чедолюбѣа волѣзнь) и оѣањ шѣо вазда ѣори и никада се не може уѣасиѣи. Зѣѣо, љубазни, ако си икада ѣримио какво добро од нас – сада је време да љубав ѣокажеш. Ако се ѣожуриш ѣе сѣиѣнеш и враѣиши сина мојеѣа, и ѣиме уѣешиш срце моје и маѣери душу од смрѣи ослободиш, заслужиѣеш мноѣа добра* (Теодосије 1988, 108; Даничић 1860, 11). Као и Цамблак и Теодосије у *Жиѣију Светѣої Саве* описује одрастање и развој владарског сина. По њему Растко Немањић као дете „беѣаше и деѣе блаѣобразно и весело душом, и најредоваше у учењу, и изазиваше дивљење својим разумом у деѣињем узрасѣу (Теодосије, 1988, 103).¹⁹ Када је напунио петнаест година и ступио у доба за који користи термин **ѣуноша** (доба од петнаесте године) родитељи су дали једну област којом је са својом властелом владао. Када је напунио седамнаест година имали су намеру да га ожене (Даничић 1860, 6–15).²⁰

Константин Филозоф описујући Стефана Лазаревића пише: *Он беше изузетѣан још као млад, васѣиѣавао се од блаѣочасѣивих и из дана у дан ѣоказиваше да ће биѣи у свему обдарен: и у ономе шѣо је ѣоворио, и у ономе шѣо је чинио, и у ономе шѣо је захѣевало велики најор. Када му је отац негде ратовао, он се жалио се својим вршњацима да ће његов отац у свему исказати јунаштво, а да за њега ништа остати. Као дечак, гледајући на цркву говорио је: *Подѣћи ћу већу и леѣшу.*²¹*

Један редак опис детињства детета које не припада владарској породици налази се у *Житију Петра Коришког*. Теодосије ту каже: „*Још из деѣињсѣива веома кроѣак дечак, у свему ѣиѣо обличје и нарав имаѣаше, и једносѣавном и безболном душом и ѣоѣоњу блаѣодатѣ божју на њему у младом узрасѣу исѣољаваше. Чесѣо, како ѣо светѣовни људи воле, вршњаци њеѣови на иѣралиѣиѣа и ѣозориѣиѣа ис-*

19 Отроче благошвразно и весело доушею и въ оученѣи прѣспѣвале и разоумомъ въ дѣтѣскѣмъ възрастѣ оудивлакмъ... (Даничић 1860, 5).

20 Гонитељи Светог Саве у Светој Гори распитивали су о њему *оѣисујући узрасѣ младосѣи* и лепоту лика (*повѣдаюште възрастѣ ѣуности и красотны видѣ*). (Даничић 1860, 12. Теодосије 1988, 109).

21 Константин Филозоф 2009, 35. „Тѣ оубо въсензредѣнымъ и кште ѣунъ сы и роуководаше се благочѣстивѣнымъ и кѣико дѣнь дѣне по въсеому явлѣаше се ѣже въпрѣдѣ хотешта кмоу имиже глаголааше и имиже творѣаше и имиже подвисакмъ вѣше. . . . ѣако кгда гдѣ отѣць кѣо бранѣ сѣтворѣше, скрѣве кѣ съвъзрастѣнымъ кмоу оточетомъ глаголааше отѣць мои въса довлѣстѣна съврѣшакѣ, азѣ же не имѣти хоштоу чѣто. Сице и сѣ, отроче сы възѣрак на црѣковъ глаголааше, ѣко крѣпчаншек основаник и красѣнѣишек ѣзѣ въздвигноу.“ (Јагић 1875, 264).

хођени покушаваху да и њеџа силом са собом поведу, али би се он од ових испирину џоворећи да у џим сџварима са њима неће друџовати. И џамо не хџеде ићи. И честџо родџиџељи њеџови поводом џоџа беџаху нерасџолжени збоџ њеџа, и џовораху му: „Бруко поводице и срамоџо, наша, заџџо са друџџивом радовиџи се не изађеш, неџо сваџда ћуџиџи и безџласан као да си у жалосџи за киме ходиџи ? Шџа се џо с џобом на наше очи дешава, коју поџајну мисао у срцу своје носиџи и не џовориџи нам о џоме?“ А он као деџе безлобно не одџовараше и насмеџив се ниџиџа не рече, неџо јоџи више на учење џриону, и чеџиџе у цркви по-сџећи неџо код куће џребиваше, и не џраџаше од родџиџеља ни јела ни одела неџо му они сами на силу од овоџа даваху (Теодосије 1988, 267; Новаковић 1871, 323).

Дирљив опис туге за преминлим дететом, као једног од најтрагичнијих догађаја која може да се деси родитељима за живота, сачуван је код Григорија Цамблака. Наиме, Стефан Дечански је после осуде и ослепљења, послат у заточење у Цариград. Заједно са њиме у прогонство су послата и два његова сина, који беху у друџом младосном узрасџу (*Вторџи по младњствоџ ношеџцихъ възрасть*) (Цамблак 1989, 53. Шафарик 1859, 50). У Цариграду Стефану Дечанском умро је млађи син: *Када џрође немноџо дана иза џоџа чудноватиџо џроледана, најмањи њеџов син разболе се џешком болешџу и у мало дана умре. А он не учини неџиџо нелеџо од своје блаџородне душе, не џружи руке ка власима џлаве, не испусџи недосџојан џлас, не џроџовори неџиџо некорисно, но само довољно суза џроли џојусџивџи џрироди, јер се немоџу задрџаџи* (Цамблак 1989, 59. Шафарик 1859, 59). Сузе за сином младим младенцем, које се не могу задржати, пролила је и Јелена, у монаштву Јефимија, кћи кесара Војихне, а супруга деспота Угљеше: *...за ким жалосџи неџресџано џори у срцу моме, џприродом маџерњом побеђивана* (Јефимија 1983, 16–18, 35–37, 55–56).²²

Извори:

Архиепископ Данило 1866. Животи краљева и архиепископа српских. Београд – Загреб: издао Ђура Даничић.

Цамблак, Григорије 1989. „Књижевни рад у Србији“. Приредио Дамњан Петровић. Превели Лазар Мирковић, Димитрије Богдановић, Ђорђе Трифуновић, Дамњан Петровић. Београд: Просвета, Српска књижевна задруга.

22 Јефимијине потресне речи урезане су на полеђини иконица. Претпоставља се да су као дар предате манастиру Хиландару. Могуће да је то учинио деспот Угљеша у априлу 1371. године (Јефимија 1983, 17).

- Цибранска–Костова, Маријана 2021. „Прохирон/закон градски“. Софија: „Валентин Трајанов“.
- Даничић, Ђура 1860. „Живот Светога Саве, написао Доментијан“ (треба написао Теодосије). Београд: Друштво српске словесности.
- Данило Други 1988. „Животи краљева и архиепископа српских“. Приредили Гордон Мак Данијел, Дамњан Петровић. Превод Лазар Мирковић, Димитрије Богдановић, Дамњан Петровић. Београд: Просвета, Српска књижевна задруга.
- Доментијан 2001. „Житије Светог Саве“. Предговор, превод и коментари Љиљана Јухас–Георгиевска, издање на српскословенском Томислав Јовановић. Београд 2001: Српска књижевна задруга.
- Јагич, Ватрослав 1968. „Расужденија јужнословјанској и русској старины о церковно–славјанском језыке“ (репринт). In *Codex Slovenicus rerum gramatticarum*. (eds.) Dmitrij Tschizevkij, Dietrich Gerhardt, Ludolf Müller, Alfred Rammelmeyer, Linda Sadnik–Aitzetmüller). München: Wilhelm Fink.
- Јагић, Ватрослав 1875. „Константин Филозоф и његов Живот Стефана Лазаревића деспота српског“. *Гласник Српској ученој друштва* 42 (1875), 223–328.
- Јефимија 1983. „Књижевни радови“. Приредио Ђорђе Трифуновић. Крушевац: Багдала.
- Константин Филозоф 2009. „Живот Стефана Лазаревића деспота српског“. Превод и напомене Гордана Јовановић Београд: Издавачки фонд Српске православне цркве Архиепископије Београдско–Карловачке.
- Куев, Кујо – Петков, Георги 1986. „Събрани съчинениа на Константин Костенечки“. Софија: Българската академия на науките.
- Новаковић, Стојан 1871. „Прилози к историји српске књижевности. Живот српског испосника Петра Коришког“, *Гласник СУД* 12 (1871) 308–346.
- Новаковић, Стојан 1907. „Матије Властара Синтагмат. Азбучни зборник византијских црквених и државних закона и правила“. Београд: Српска Краљевска Академија.
- Петровић, Миодраг 1991. „Законоправило или Номоканон светога Саве. Иловачки препис 1262 година“. Горњи Милановац: Дечје новине.
- Петровић, Миодраг–Штавланин–Ђорђевић, Љубица 2005. „Законоправило Светог Саве“. Приредили и превели Миодраг М. Петровић, Љубица Штавланин–Ђорђевић Београд: Историјски институт 2005.
- Теодосије 1988. „Житија“. Превод Лазар Мирковић, редакција превода Димитрије Богдановић. Београд: Просвета, Српска књижевна задруга.
- Шафарик, Јанко 1859. „Живот краља Стефана Дечанског“. *Гласник Српској ученој друштва* 11 (1859), 35–94.
- Троицки, Сергеј 1956. „Допунски чланци Властареве синтагме“. Београд: Српска академија наука–Научно дело.
- Властар, Матија 2013. „Синтагма“. Превела Татјана Суботин–Голубовић. Београд: Српска академија наука и уметности.

Законоправило 2019. „Законоправило Светог Саве. Превод сарајевског преписа“. Превод Братство Манастира Добрунска Ријека, Станка Стјепановић и Слободан Продић. Добрунска Ријека: „Дабар“. Издавачка кућа Митрополије дабро-босанске.

Литература:

- Arijes, Филип 1989. „Vekovi detinjstva“. Prevela Nevena Novović. Beograd: Zavod за уџбенике и наставна средства.
- Бојанин, Станоје 2004. „Средњовековна светковина између приватног и јавног“. У *Приватни животи у српским земљама средњеј века*, (приредиле) Смиља Марјановић–Душанић, Даница Поповић) 246–279. Београд: СЛЮ.
- Бојанин, Станоје 2005. „Забаве и светковине у средњовековној Србији“. Београд: Историјски институт.
- Бојанин, Станоје 2020. „Чин сиповести у јужнословенским рукописним књигама од почетка XIII до почетка XVI века“. У *Гласови и слике. Облици комуникације на средњовековном Балкану (IV–XVI век)*, (ур.) уредници Станоје Бојанин, Љубомир Максимовић, Милош Цветковић) 533–571. Београд: Византолошки институт САНУ.
- Бубало, Ђорђе 1997. „Шта значи *оџрок* у српским повељама?“. *Зборник Матице српске за историју* 56, 19–58.
- Burrow, John Anthony 1986. „The Ages of Man. A Study in Medieval Whriting and Trought“. New York: Oxford University Press.
- Classen, Albrecht 2005. „Philippe Aries and the Consequence; History of Childhood, Family Relations, and Personal Emotion: Where do we stand today?“. In *Childhood in the Middle Ages and the Renaissance: the results of a paradigm shift in the history od mentality*,(eds.) Albrecht Classen 1–65. Berlin–New York: Walter de Gruyter.
- Ђирковић, Сима–Михаљчић, Раде 1999. „Лексикон српског средњег века“. Приредили Сима Ђирковић и Раде Михаљчић. Београд: Knowledge.
- Goetz, Hans-Werner 2018. „Adolescentia in abendländischen Quellen des frühen Mittelalters zwischen Kindheit und Erwachsensein? Ein begriffsgeschltlicher Zugang“. In *Coming of Age in Byzantium. Adolescence and Society*,(eds) Despoina Ariantzi 251–293. Berlin–Boston: Walter de Gruyter.
- Гуревич, Арон 2016. „Појединац и друштво на средњовековном Западу“. Превео Андриј Лаврик. Сремски Карловци–Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Харисијадис, Мара 1971. „Писмо Јована Дамаскина о човеку у једном српском рукопису XVII века“. У *700 година медицине у Срба*, (ур.) Неделко Гвозденовић 135–141. Београд: САНУ 1971.

- Коматина, Предраг 2020. „Житије Светог Симеона од Стефана Немањића као извор за Хронологију промена на великожупанском престолу“. У *Стефан Првовенчани и његово доба*, (ур.) Александар Раствоић, Ивана Коматина 17–35. Београд: Историјски институт.
- Марјановић–Душанић, Смиља. 2007. „Свети краљ: култ Стефана Дечанског“. Београд: Балканолошки институт САНУ, ИП СЛИО.
- ODB I 1991. „The Oxford Dictionary of Byzantium. Volume I“. (eds.) Alexander P. Kazhdan. New York–Oxford: Oxford University Press.
- Петровић, Владета 2007. „О трпљивіе свѣтаго краља“. *Историјски часопис* 54, 93–100.
- Петровић, Владета 2015. „Иноплементи и иновѣрни у Даниловом зборнику“. У *Велики ѡрасак. Сіво іодина айеніаіа у Сарајеву*, (ур.) Владета Петровић, Момчило Исић 29–36. Пожаревац: Центар за културу.
- Princing, Günter 2009. „Observation on the legal status of children and the stage of childhood in Byzantium“. In *Becoming Byzantine: children and childhood in Byzantium*, (eds) Arietta Papaconstantinou, Alice-Mary Talbot 15–34. Washington: Dumbarton Oaks.
- Радојичић, Ђорђе 1963. „Седам чинова“ драме људског живота према Шекспиру и старим српским рукописима“. У *Творци и дела стіаре сріске књижевностіи*, 349–352. Титоград: Графички завод.
- Sears, Elizabeth 1986. „The Ages of Man. Medieval interpretations of the life cycle“. New Jersey: Princeton University Press 1986.
- Тарановски, Теодор 1996. „Историја српског права у Немањићкој држави“. Приредио Сима Авраовић; предговор написала Јелена Даниловић. Београд: Службени лист СРЈ.
- Трифунѡвић, Ђорђе 1974. „Азбучник српских средњовековних књижевних појмова“. Београд: Вук Караѡић.
- Живковић, Тибор 2013. Живковић Тибор, Владета Петровић, Александар Узелац. Критичко издање текста на латинском језику, превод и филолошка анализа Драгана Кунчер. „Анонимов опис источне Европе“. Београд: Историјски институт.

Гордана Гарић Петровић
Историјски институт, Београд

СТАТИСТИЧКИ ПОДАЦИ О ДЕЦИ У СРБИЈИ НА КРАЈУ 19. И ПОЧЕТКУ 20. ВЕКА*

Апстракт: У раду су анализирани статистички подаци о деци у периоду од 1890. до 1905. године. Захваљујући прикупљању и обради статистичких података од стране Статистичког одељења Министарства народне привреде Краљевине Србије данас су нам доступни подаци о наталитету, броју мртворођене деце, морталитету одојчади и деце, уделу младих у општој популацији, узрочницима смрти, школској популацији... Статистичка грађа доступна је за сваку поједину годину у периоду који представља временски оквир овог истраживања, те је могуће пратити одређене демографске трендове.

Кључне речи: деца, Краљевина Србија, демографија, становништво

Србија је све до почетка Првог светског рата била аграрна држава, чије се становништво од завршетка Другог српског устанка, а нарочито од стицања аутономије 1830. године нагло увећавало. Препоставља се да је 1804. године Београдски пашалук бројао 400.000 житеља. До 1910. године број житеља Србије достигао је 2.922.058.¹ У периоду од 1834. године до 1874. број становника и густина насељености су удвостручени.² Увећање је било производ природног прираштаја, досељавања и територијалних проширења.

* Текст је резултат рада у Историјском институту који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја РС, а на основу Уговора о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2022. години.

1 Р. Љушић, *Историја српске државности*, 35–36.

2 Јовановић, Вулетић, Самарџић, *Наличја модернизације*, 196.

Већи део становништва живео је на селу и бавио се земљорадњом и сточарством. Крајем прве деценије 20. века, удео сеоског становништва у укупној популацији износио је 87 %.³ У истом периоду чак се и варошко становништво издржавало од пољопривреде, јер је у ову грану привређивања био укључен и значајан део становника варошких и градских општина. Њих је у варошким општинама 1890. године било 23 процента.⁴ Везаност за земљу, чији је обрадиви део највећим делом био приватна својина српских земљорадника, оставиће траг на економски и политички живот овог простора све до данашњих дана.

Са позитивним спољнотрговинским билансом и младим становништвом, Краљевина Србија је представљала државу са значајним развојним потенцијалима. Као таква, она је крајем 19. и почетком 20. века представљала земљу имиграције, која је привлачила имигранте из различитих делова Европе а највише из суседне Аустроугарске и Турске. Према попису из 1890. године 4,16 процената становника рођено је ван Србије.⁵ У њу се досељавало становништво са одређеним знањима и вештинама које је налазило своје место у држави која је почињала да развија индустрију и саобраћај, и имала становништво са све већим потребама за услужним делатностима. С друге стране, Србија је представљала матицу ка којој је стремио српски живаљ са неослобођених подручја. Један његов значајан део ослобођен је и укључен у Кнежевину Србију 1878. године.

Са завршетком Другог српског устанка, у Србији започиње период сталног демографског успона. Са процењених 400.000 становника с почетка века, Кнежевина Србија ће достићи три пута више (1.353.890) житеља у 1874. години.⁶ Након ослободилачких ратова, 1878. године популација је увећана за додатних 304.540 становника из присаједињених крајева.⁷ Овај механички прилив одразио се и на нагли скок апсолутне и релативне промене становништва, као и ланчаног и базног индекса.

3 *Прелиминарни резултати пописа становништва и домаће стоке у Краљевини Србији 31. децембра 1910. године*, 76; Г. Гарић Петровић, *Земљорадња у Србији (1878–1912)*, 34; Г. Гарић Петровић, *Стоочарство Србије од 1878. до 1912. године*, 7.

4 *Статистика Краљевине Србије*, књ. I, XCVIII.

5 *Статистика Краљевине Србије*, књ. I, XXXIX. Види и: В. R. Mitchell, *European Historical Statistics*, 140, 143.

6 *Државопис Србије*, IX свеска, 147.

7 *Државопис Србије*, XI свеска, 55, 57; G. Garić Petrović, *Some Regional Specificities of Agricultural Production in Serbia*, 375.

Табела 1: Кретање становништва 1859–1910⁸

	број становника	апсолутна промена	ланчани индекс	базни индекс
1859	1.078.281			100
1863	1.108.668	30.387	102,8	102,8
1866	1.216.348	107.680	109,7	112,8
1874	1.353.890	137.542	111,3	125,6
1884	1.901.736	547.846	140,5	176,4
1890	2.161.961	260.225	113,7	200,6
1895	2.312.484	150.523	107	214,5
1900	2.492.882	180.398	107,8	231,2
1905	2.688.747	195.865	107,9	249,4
1910	2.911.701	222.954	108,3	270

Током 19. века удео градског становништва у популацији Србије се константно увећавао. Увећање је било последица природног прираштаја, досељавања и проглашења сеоских општина за варошке. Варошке општине постају све бројније, као и њихово становништво. До почетка 20. века, апсолутни прираштај градског становништва је био знатно већи него сеоског на шта указује и базни индекс из 1910. године, са 1859. као базном годином, који за градско становништво износи чак 441 а за сеоско 255.

Поред поделе на сеоско и градско становништво у демографском смислу је била значајна и подела становништва по старосним групама, посебно када се има у виду значајан проценат најмлађег становништва у укупној популацији. У сеоском становништву, који је чинио највећи део популације Србије, највеће учешће је имала група становништва старости до 15 година. То је била последица високе стопе наталитета која је све до краја 19. века била 40 промила.⁹

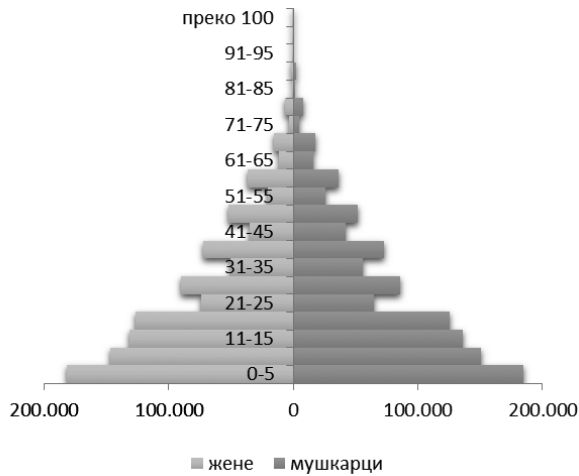
Крајем 19. и почетком 20. века, Србија је била држава са најмлађим становништвом у Европи. Млади до 15 година чинили су 1900. године 41,9 процената укупне популације. Истовремено ста-

8 Прорачун је извршен на основу података у: *Статистички годишњак Краљевине Србије I*, 31; *Статистички годишњак Краљевине Србије X*, 44; *Претходни резултати пописа становништва и домаће стоке у Краљевини Србији 31. децембра 1910. године*, 76.

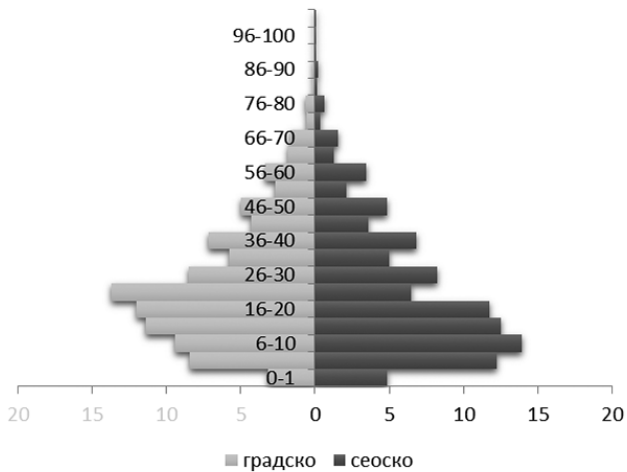
9 В. Јовановић, А. Вулетић, М. Самарџић, *Наличја модернизације*, 273.

		1890	1895	1900
16–20	број	225.705	234.098	293.978
	%	10,44	10,12	11,79
21–25	број	168.416	179.051	186.870
	%	7,79	7,74	7,50
26–30	број	175.029	195.501	205.913
	%	8,10	8,45	8,26
31–35	број	105.140	117.269	126.944
	%	4,87	5,07	5,09
36–40	број	147.415	156.651	170.746
	%	6,82	6,77	6,85
41–45	број	73.947	79.131	91.750
	%	3,42	3,42	3,69
46–50	број	107.984	112.900	121.114
	%	4,99	4,88	4,86
51–55	број	46.560	51.451	55.345
	%	2,15	2,23	2,22
56–60	број	68.765	76.247	85.228
	%	3,18	3,30	3,42
61–65	број	30.496	30.954	33.473
	%	1,41	1,34	1,34
66–70	број	33.740	35.520	39.438
	%	1,56	1,54	1,58
71–75	број	8.856	8.849	10.363
	%	0,41	0,38	0,42
76–80	број	16.240	15.689	16.123
	%	0,75	0,68	0,65
81–85	број	3.331	3.086	3.169
	%	0,16	0,13	0,13
86–90	број	5.507	4.854	4.471
	%	0,25	0,21	0,18
91–95	број	1.002	914	831
	%	0,05	0,04	0,03
96–100	број	1.879	1.493	1.291
	%	0,08	0,07	0,05
преко 100	број	575	581	389
	%	0,02	0,02	0,01
непознато	број	1.206	2548	–
	%	0,06	0,11	–

Графикон 1: Старосна пирамида сеоског становништва за 1900. годину¹⁵

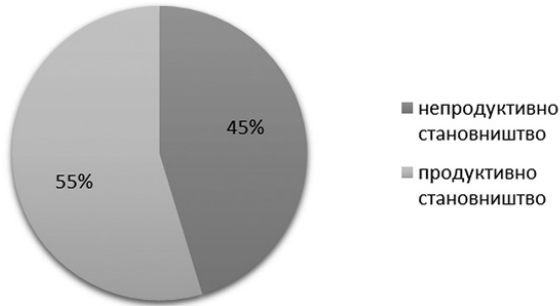
Графикон 2: Старосна пирамида сеоског и градског становништва за 1900.¹⁶

15 Графикон урађен на основу табеле у: *Статистички годишњак Краљевине Србије X*, 55.

16 Графикон урађен на основу табеле у: *Статистички годишњак Краљевине Србије X*, 54.

Графикон 3: Однос продуктивног и непродуктивног становништва у сеоској популацији¹⁷

Због специфичне старосне структуре, у оквиру које су најбројнију групу становништва на селу чинила деца, просечна старост на селу је износила 23 године. Истовремено, у граду је она била нешто већа, и кретала се око 26 година.

Табела 3: Просечна старост становништва Краљевине Србије 1890–1900¹⁸

	Село	Град	Србија
1890	23,44	25,79	23,75
1895	23,47	25,99	23,81
1900	23,61	26,27	23,99

Повољни друштвено-политички и економски услови омогућили су позитивно природно кретање становништва Србије током 19. и на почетку 20. века. Економска сигурност коју је пружао сеоски посед утицала је на рано склапање бракова и рађање деце, од којих је, почетком 20. века, њих 63% достигало старост од 18 година.¹⁹ Разлика између стопе морталитета и стопе наталитета је у значајној мери увећана, почев од 1878. године, и током наредног периода остала је и даље значајна (види табелу). Посматране у периоду од 1862. до 1910. године стопе природног прираштаја су биле највеће и у деветој деценији 19. века. То је био резултат смањења стопе морталитета и одржања високе стопе наталитета.²⁰ Важна карактеристика друштва

17 *Статистика Краљевине Србије, књ. I, LVIII.*

18 *Статистички годишњак краљевине Србије X, Београд 1907, 61–63.*

19 *Статистички годишњак краљевине Србије X, Београд 1907, 222–223.*

20 В. Јовановић, А. Вулетић, М. Самарџић, *Наличја модернизације*, 212.

Краљевине Србије била је стопа смртности одојчади која је била на нивоу стопа забележених у западној Европи.²¹ Још једна од карактеристика је и кратак животни циклус, велики број младих и мали број одраслог становништва.²²

Табела 4: Показатељи природног кретања становништва 1869–1900²³

	стопа		
	Наталитета	морталитета	природног прираштаја
1869	45,30	29,71	15,39
1870	44,85	33,22	11,63
1871	43,16	32,43	10,73
1872	39,13	32,08	7,05
1873	42,47	32,55	9,92
1874	41,73	36,41	5,32
1875	45,76	31,28	14,48
1876	41,64	48,32	-6,68
1877	33,27	33,58	-0,31
1878	38,08	33,38	4,70
1879	39,39	31,32	8,07
1880	40,69	31,46	9,23
1881	45,71	24,73	20,98
1882	44,42	23,05	21,37
1883	46,97	22,78	24,19
1884	47,56	25,01	22,55
1885	46,56	26,88	19,68
1886	42,02	29,60	12,42
1887	46,33	24,90	21,43
1888	45,66	24,41	21,25
1889	44,14	25,48	18,66
1890	40,25	25,31	14,94
1891	44,96	26,53	18,43
1892	42,43	33,52	8,91
1893	42,50	29,71	12,79
1894	42,45	28,05	14,40
1895	43,97	26,89	17,08
1896	41,42	27,02	14,22
1897	42,62	26,53	16,09
1898	35,13	22,91	12,22
1899	39,28	24,30	14,98
1900	42,03	23,28	18,75

21 В. R. Mitchell, *European Historical Statistics*, 129, 131.

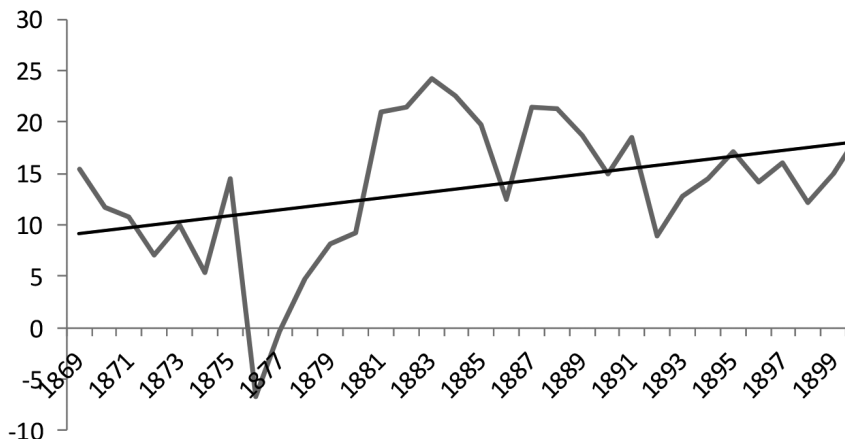
22 В. Јовановић, А. Вулетић, М. Самарџић, *Наличја модернизације*, 281.

23 *Статистички годишњак XII*, 228; Н. Делић, *Историјска статистика српског народа*, 121.

Друштво у деветнаестовековној Србији је, судећи према демографским параметрима, било младо, прогресивно друштво, са високом стопом наталитета. Истовремено стопе брачног фертилитета су биле ниже него у остатку Европе, што је било последица високе стопе нупцијалитета. На велики број бракова, који су у Србији просечно знатно краће трајали, долазило је сразмерно мање деце. Према неким прорачунима, жена је требало да роди шесторо деце да би одгојила троје.²⁴

Стопа наталитета се током друге половине 19. века кретала углавном између 40 и 47 промила. Изузетак су биле ратне године и период великих поплава 1897. и 1898. године. Природни прираштај је углавном био позитиван, изузев ратних година 1876. и 1877. Током девете деценије достигао је и преко 20 промила.

Графикон 4: Природни прираштај 1869–1900²⁵

Релативан број венчања у Србији 1890. године био је већи него остатку Европе. Просечне године ступања у први брак за младиће су биле непуне 22 године а за девојке око 20. Особе млађе од 16 година веома ретко су ступале у брак. То су пре свега биле девојке. Тако се крајем девете и почетком десете деценије 19. века проценат девојака које су склапале браку доби млађој од 16 година кретао између 2,54 и 3,18 процената. Године 1890. 29,76% младића и 44,42% девојака, који су било је у доби између 16 и 20 година склопило је брак.²⁶

24 В. Јовановић, А. Вулетић, М. Самарџић, *Наличја модернизације*, 253–254.

25 *Статистички годишњак XII*, 228.

26 *Статистика Краљевине Србије*, књ. IV, XII; *Статистика Краљевине Србије*, књ. VIII, XVIII, XXIV.

Просечан брак у Србији у периоду од 1881. до 1890. године трајао је 18,58 година и у њему је просечан број рођене деце био 4,11. И у каснијем периоду се наставља овај тренд. Међутим, због пораста броја фертилног становништва повећава се и укупан број рођене деце. Тако је у периоду од 1881. до 1890. године просечно рођено у браку 88.178 деце, а у периоду од 1899. до 1908. године 102.364 или 4,52 по брачном пару.²⁷ Број деце рођене ван брака био је мали и кретао се око 1 проценат, док је проценат мртворођене деце износио између 1,5 и 1,7 процената. Истовремено је европски просек износио 5,9 процената ванбрачне деце и 1,75 процената мртворођене.²⁸

Просечан брачни пар није имао велики број деце, најчешће једно или два. Оваквих парова је било чак између 40 и 44 процента, који, заједно са паровима без деце, чине више од половине становништва (види табелу). На релативно мали број деце по брачном пару утицала је значајна стопа смртности у популацији млађој од 15 година. Како је према подацима из 1900. само 63% деце²⁹ достигло доб од 18 година, разумљиво је што су се у Србији тог доба најчешће могли срести брачни парови са два детета. Парови са многобројном децом су били реткост. Тек сваки двадесети је имао више од њих четворо.

Табела 5: Дистрибуција сеоских брачних парова према броју деце³⁰

	1895		1900		1905	
	број	%	број	%	број	%
<i>без деце</i>	68.707	13,83	78.769	14,66	125.091	20,14
<i>1</i>	114.523	26,76	122.570	26,73	132.809	21,38
<i>2</i>	103.774	24,25	110.914	24,19	123.674	19,91
<i>3</i>	86.308	20,16	92.633	20,20	100,111	16,12
<i>4</i>	61.627	14,40	65.859	14,36	69.877	11,25
<i>5</i>	36.043	8,42	38.736	8,45	40.280	6,49
<i>6</i>	17.208	4,02	18.355	4,00	19.285	3,10
<i>7</i>	6.116	1,43	6.722	1,47	7.057	1,14
<i>8</i>	1.896	0,44	2.109	0,46	2.115	0,34
<i>9 и више</i>	538	0,12	636	0,14	778	0,13

27 *Српски историјски годишњак XII*, 83, 85.

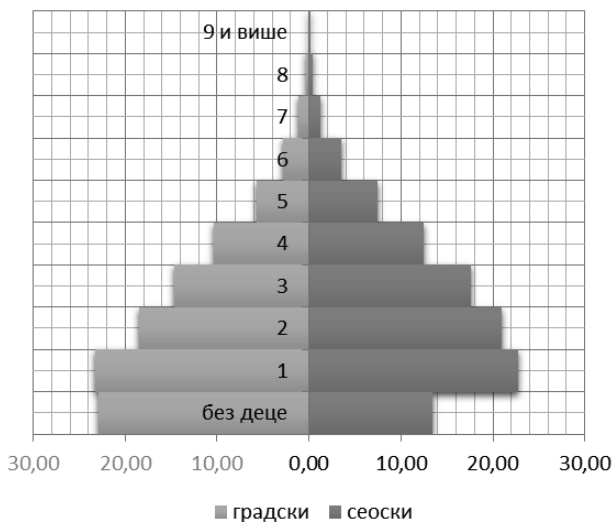
28 *Српски историјски Краљевине Србије, књ. IV, XVIII, XX.*

29 *Српски историјски годишњак краљевине Србије X*, 222-223.

30 *Српски историјски Краљевине Србије, књ. XXIV, LIII, LVI; Српски историјски годишњак Краљевине Србије IV*, 45; *Српски историјски годишњак Краљевине Србије XII*, 44.

Специфичност градских средина је био изузетно велики број парова без деце. Они су се, према попису из 1900. налазили на другом месту по бројности иза парова са једним дететом, за којима су незнатно заостајали. Брачне заједнице без деце, са једним и два детета су у градовима чинили чак 65% свих брачних парова.³¹

Графикон 5: Упоредни приказ дистрибуције сеоских и градских брачних парова према броју деце 1900. године³²

Појам породице и домаћинства су били испреплетани. Статистички подаци с краја 19. и почетка 20. века указују да се величина породице није мењала. Највећи део породица на селу имао је између шест и десет чланова. Удео оваквих породица у укупном броју је износио константних 46 процената. Затим су следиле породице са четири до пет чланова. Велике, тзв. задружне породице биле су права реткост. Удео породица са више од десет чланова био је готово занемарљив чак и на селу где су биле присутне само са 2,5 процента. Средином 19. века задружне породице чине само 16,7 % свих породица на селу. Истовремено, најбројније су биле инокосне породице са уделом од 68,8%. Судаћи према анализи пописних по-

31 *Статистика Краљевине Србије, књ. XXIV, LIII, LVI.*

32 Графикон је урађен на основу података у: *Статистика Краљевине Србије, књ. XXIV, LIII, LVI.*

датака из 1863. године, у групу породица са шест до десет чланова су спадале проширене инокосне породице (уз брачни пар чланови породице су и нежењени или неудати сродници), заједнице оца и сина и ређе, очинске задруге са највише два сина. Структура сваке поједине породице била је подложна променама а оне нису имале линеарни и исти карактер. Инокосне су прерастале у проширене или задружне а задружне су се распадале на инокосне.³³ Временом се просечан број чланова по домаћинству смањује. Тако 1884. он износи 5,84 члана.³⁴

Табела 6: Сеоске породице према броју чланова³⁵

	1890		1895		1900		1905	
	број	%	број	%	број	%	Број	%
1	5688	1,97	5159	1,67	5734	1,73	6905	1,96
2–3	39596	13,74	42298	13,71	45482	13,71	49401	14,00
4–5	78926	27,39	84903	27,51	91826	27,68	95512	27,08
6–10	13288	46,11	144010	46,66	154476	46,56	163984	46,49
11–15	23965	8,32	25042	8,12	26677	8,04	28854	8,17
16–20	5230	1,81	5315	1,72	5610	1,69	3025	1,71
21–25	1384	0,48	1391	0,45	1401	0,43	1510	0,43
26–30	345	0,12	331	0,11	364	0,11	409	0,12
преко 30	175	0,06	168	0,05	176	0,05	148	0,04
укупно	288189	100	308617	100	331746	100	352748	100
просечан број чланова	6,51		6,46		6,46		6,47	

За разлику од села, у варошким општинама су готово у подједнакој мери биле заступљене групе породица са два до три члана, четири до пет и шест до десет. Млада радна снага која се привремено или стално у њима настањивала, утицала је на значајан удео самаца од готово 10 процената. С друге стране, породице са више од десет чланова су биле изузетна реткост.³⁶

33 А. Вулетић, *Породица у Србији средином 19. века*, 34–63.

34 Н. Делић, *Историјска статистика српског народа*, 420.

35 *Статистички годишњак Краљевине Србије I*, 29; *Статистички годишњак Краљевине Србије IV*, 44; *Статистички годишњак Краљевине Србије X*, 39; *Статистички годишњак Краљевине Србије XII*, 43.

36 *Статистички годишњак Краљевине Србије I*, 29; *Статистички годишњак Краљевине Србије IV*, 44; *Статистички годишњак Краљевине Србије X*, 39;

Просечна старост умрлих у Србији је за период од 1888. до 1893. године износила 21,65 година и била је готово 20 година мања него у Данској, Француској и Шведској.³⁷

Табела 7: Просечени животни век у Србији у периоду од 1888. до 1905. године³⁸

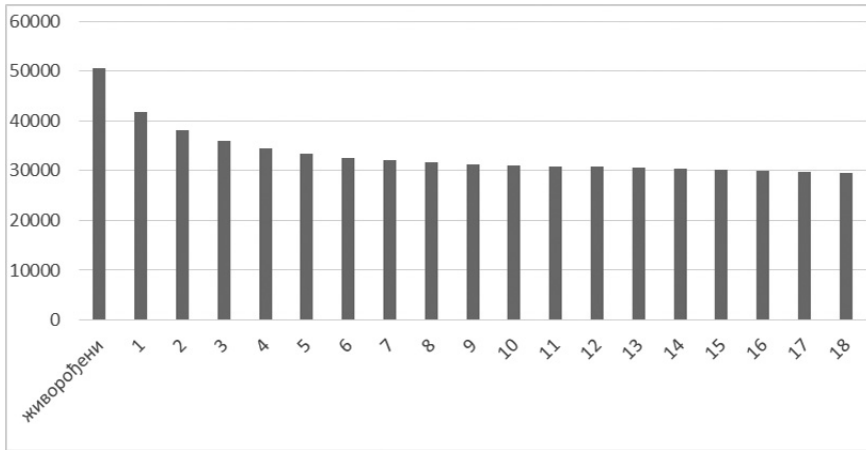
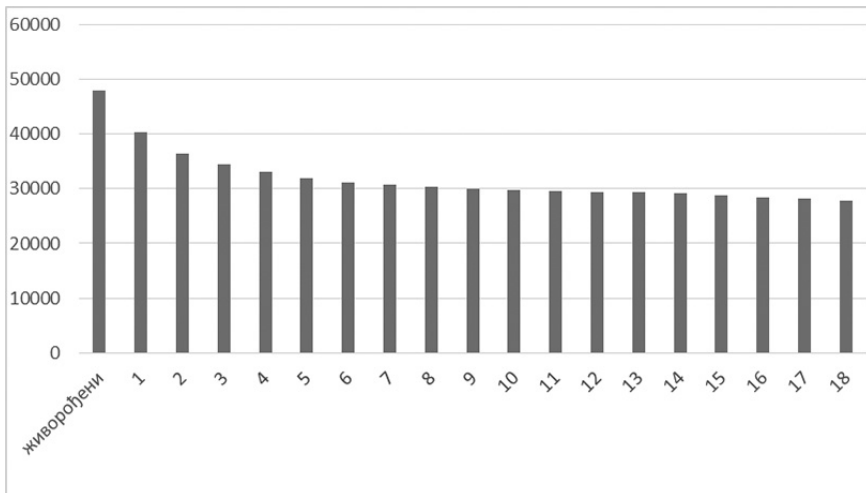
	мушкарци	жене	уопште
1888	22,15	22,09	22,12
1889	22,51	22,41	22,46
1890	23,89	24,46	24,17
1891	21,09	21,45	21,25
1892	19,21	20,16	19,68
1893	19,74	20,77	20,25
1894	20,42	20,58	20,50
1895	19,69	19,70	19,69
1896	19,58	19,99	19,78
1897	21,57	22,32	21,94
1898	23,32	23,11	23,22
1899	22,01	22,59	22,30
1900	22,31	23,03	22,73
1901	24,81	25,25	25,03
1902	23,76	24,27	23,85
1903	22,10	22,30	22,04
1904	25,00	25,38	25,19
1905	24,40	24,51	24,57

Узрок овако ниске просечне старости умрлих је велика смртност деце, нарочито у првим годинама живота.

Стаτισички годишњак Краљевине Србије XII, 43.

37 *Стаτισичка Краљевине Србије*, књ. IV, LXII; *Стаτισичка Краљевине Србије*, књ. XVII, XXXVI.

38 *Стаτισичка Краљевине Србије*, књ. IV, XL, LXI; *Стаτισичка Краљевине Србије*, књ. VIII, CVI; *Стаτισичка Краљевине Србије*, књ. XV, CXVII; *Стаτισичка Краљевине Србије*, књ. XVII, XXXV; *Стаτισичка Краљевине Србије*, књ. XIX, XXVI; *Стаτισичка Краљевине Србије*, књ. XXI, XLII.

Графикон 6: Ред умирања дечака од 1891 до 1908. године³⁹Графикон 7: Ред умирања девојчица од 1891. до 1908. године⁴⁰

Процент деце умрле у првој години у односу на број рођених је био велики и износио је 1888. године 13,97%, 1889. 15,46%, 1890. 14,55%. Од деце умрле током првих пет година живота, највише је умирало током прве године.⁴¹

39 *Статистички годишњак XII*, 218–219.

40 *Статистички годишњак XII*, 220–221.

41 *Статистика Краљевине Србије, књ. IV, XL, XLII, LI, LVIII, LXIV.*

Табела 8: Процент деце умрле у првој години у односу на укупан број умрлих⁴²

година	процент
1884	31,49
1885	30,15
1886	27,33
1887	28,97
1888	26,15
1889	26,79
1890	23,14
1891	28,27
1892	24,87
1893	25,05
Просечно	27,03

Табела 9: Број умрле деце у првој години живота на 100 рођених у периоду од 1890. до 1905. године⁴³

година	број
1890	14,47
1891	16,69
1892	19,65
1893	17,51
1894	16,28
1895	15,93
1896	16,70
1897	16,73
1898	16,11
1899	15,21
1900	14,97
1901	14,51
1902	15,13
1903	15,07
1904	13,54
1905	16,27

42 *Статистика Краљевине Србије, књ. XVII, XXIX.*

43 *Статистика Краљевине Србије, књ. IV, XI; Статистика Краљевине Србије, књ. XIX, XXV.*

Табела 10: Број умрле деце до пете године у периоду од 1890. до 1899. године⁴⁴

година	старост у годинама					укупно
	0–1	1–2	2–3	3–4	4–5	
1890	12.661	4.857	2.825	1.765	1.446	23.554
1891	16.439	5.523	3.130	1.968	1.377	28.437
1892	18.436	7.614	4.866	3.378	2.616	36.910
1893	16.676	6.272	4.060	2.841	2.400	32.249
1894	15.706	6.018	4.090	2.873	2.237	30.924
1895	16.101	5.884	3.891	2.650	2.164	30.690
1896	16.158	6.332	3.903	2.593	2.114	31.097
1897	17.002	6.032	3.506	2.242	2.671	30.453
1898	13.653	5.414	3.136	2.023	1.437	25.663
1899	14.643	5.583	3.796	2.460	1.828	28.310
просечно	15.746	5.953	3.720	2.480	1.929	29.828
просечно процената	52,79	19.96	12,47	8,32	6,46	100,00

Из следеће табеле која се односи на 1891. годину, види се да је највећи проценат умрлих у доби до пет година умирао током првог месеца живота.

Табела 11: Број умрле деце у доби до 5 година 1891. године⁴⁵

старост	1891	
	број	%
0–1 месеца	5.327	18,73
1–2 месеца	1.771	6,23
2–3 месеца	1.228	4,32
4–6 месеци	2.851	10,02
6–9 месеци	1.441	5,07
9–12 месеци	3.821	13,44
1–2 године	5.523	19,42
2–3 године	3.130	11,01
3–4 године	1.968	6,92
4–5 година	1.377	4,84
укупно	28.437	100

У периоду од 1890. до 1899. умрло је у доби од пет година 29.828 деце или 48,03% свих умрлих, у доби од 6 до 10 година 4.756 или 7,65 %, у доби од 11 до 15 година 2.168 или 3,49% и у доби од 16 до 20 година 2.399 или 3,87%.⁴⁶ Слични проценти су забележени и за претходни период.

44 *Статистика Краљевине Србије, књ. IV, XL; Статистика Краљевине Србије, књ. XIX, XXIV.*

45 *Статистика Краљевине Србије, књ. VIII, LXXXIX.*

46 *Статистика Краљевине Србије, књ. IV, XL; Статистика Краљевине Србије, књ. XIX, XXII.*

Табела 12: Број деце и младих умрлих у доби до 20 година и проценат у укупном броју умрлих⁴⁷

године	1888	1889	1890	1891	1892	1893	Просечно	%
0–1	13.257	14.492	12.661	16.439	18.436	16.676	15.327	25,67
2–5	11.033	11.070	10.893	11.999	18.474	15.573	13.174	22,06
6–10	2.918	2.921	3.047	3.566	6.306	5.745	4.084	6,84
11–15	1.490	1.566	1.565	1.733	2.554	2.387	1.883	3,15
16–20	1.912	2.110	2.333	2.419	2.865	2.642	2.380	3,98

Уколико се упореди број пописаних становника 1890. године у одређеној старосној групи са бројем умрлих у периоду 1888–90 види се да је на 1.000 становника у групи до 1 године умрло 132,36 деце, у групи од 1 до 5 година 37,71. у групи од 6 до 10 година 9,42, у групи од 11 до 16 година 6,63 и у групи од 16 до 20 година 9,38.⁴⁸

За период од 1896. до 1905. дати су подаци за становништво по годинама живота. Овде су издвојени подаци за децу до 18 година.

Табела 13: Просечни број умрле деце годишње по добу и проценат у укупном броју умрлих и број умрлих на 1.000 становника за период од 1896. до 1905. године⁴⁹

година	Број	процент	број умрлих на 1.000 становника
1	15.257	25,71	131,88
2	5.317	8,96	75,36
3	3.195	5,38	43,13
4	2.020	3,40	28,11
5	1.519	2,56	20,22
6	1.139	1,92	15,80
7	838	1,41	12,40
8	758	1,28	10,73
9	563	0,97	11,36
10	543	0,92	7,67
11	376	0,63	9,43
12	464	0,78	6,23
13	379	0,64	6,17
14	381	0,64	5,96
15	431	0,73	6,37
16	439	0,74	7,19
17	454	0,76	8,39
18	529	0,89	7,59

47 *Статистика Краљевине Србије, књ. XVII, XXXIV.*

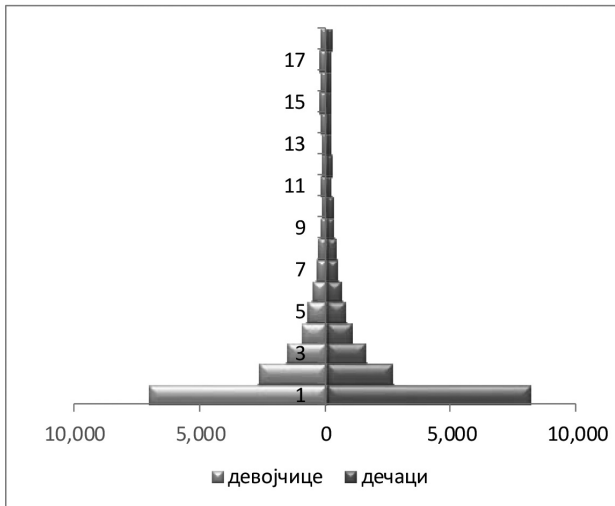
48 *Статистика Краљевине Србије, књ. IV, XLII, LI, LVIII, LXIV.*

49 *Статистика Краљевине Србије, књ. XXI, XL, XLI.*

Ако посматрамо по групама радно способног становништва и оног које то није, у периоду од 1896. до 1905. године умрло је 38,04% радно способног становништва од 16 до 70 године. Деца до 16 године чинила су 55, 93% а старији од 70 година 6,03% умрлих.⁵⁰

У периоду 1888–1905 број умрлих дечака је био већи него број девојчица, и то у доби до десет година.⁵¹ У првој години је тај однос био 100 дечака према 88,3 девојчице а у каснијем добу 100 према 92,7.⁵²

Графикон 8: Просечан број умрле деце по полу у периоду од 1896. до 1905. године⁵³

Од болести које су регистроване, у периоду од 1888. до 1890. највише живота је односио велики кашаљ – 20 процената.⁵⁴ У периоду од 1896. до 1905. године, деце у првој години умрло је највише од урођене слабости. У каснијем добу до шеснаесте године, највећи проценат деце умирао је од заразних болести. И у овом периоду је посебно издвојен и велики кашаљ који је био узрок смрти око 30% умрле деце у доби до пет година.⁵⁵

50 *Статистика Краљевине Србије, књ. XXI, XL.*

51 *Статистика Краљевине Србије, књ. IV, XL; Статистика Краљевине Србије, књ. XIX, XXI, XXII; Статистика Краљевине Србије, књ. XXI, XXXIX.*

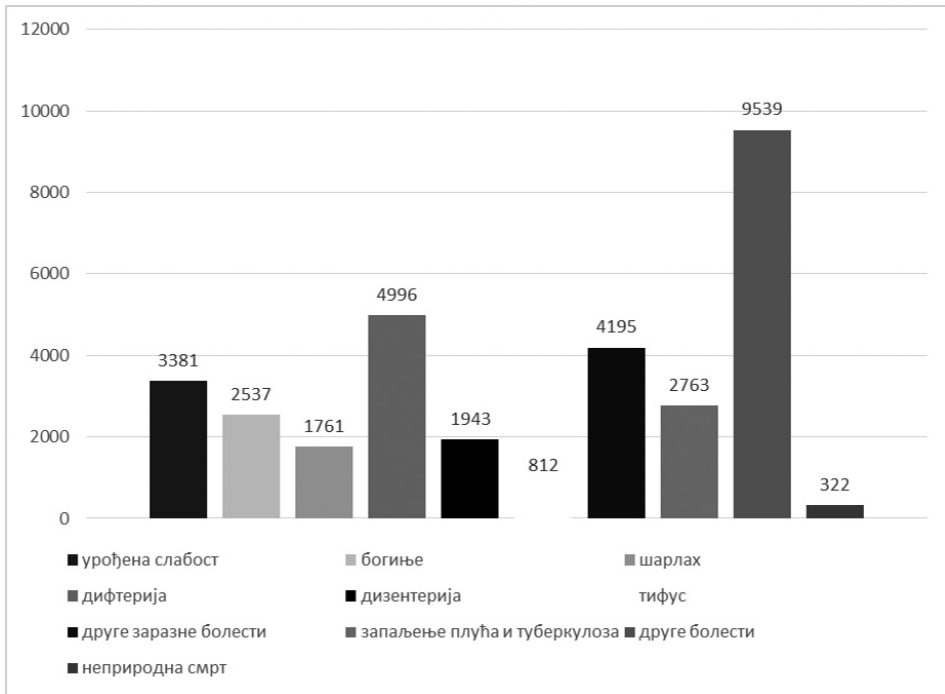
52 *Статистика Краљевине Србије, књ. IV, XL.*

53 *Статистика Краљевине Србије, књ. XXI, XL.*

54 *Статистика Краљевине Србије, књ. IV, XL, XLII, LI, LVIII, LXIV*

55 *Статистика Краљевине Србије, књ. XXI, XLIX.*

Графикон 9: Узрочници смрти у популацији старости до пет година 1893. године⁵⁶

Према подацима за 1893. годину велики део популације до пет година старости страдао је од дифтерије, запаљења плућа и туберкулозе, богиња, дизентерије и шарлаха. Највећи број деце, настрадале у несрећним случајевима, умро је од последица опекотина.⁵⁷

У општој популацији најчешћи узрочници смрти били су различити за село и град. У граду је најзначајнији узрочник била туберкулоза, која је била узрок у готово четвртине смртних случајева. С друге стране, преко 14% смртних случајева на селу било је узрок упале плућа. За њом следила је туберкулоза са скоро 12%. Поред ове две болести, највећи број живота односиле су и дифтерија, велики кашаљ, тифус, богиње, дизентерија и шарлах.⁵⁸

За разлику од стопе инфантилног морталитета, који указује на мању смртност одојчади у Србији него у државама западне Европе,

56 *Статистика Краљевине Србије, књ. XVII, XLIV.*

57 *Статистика Краљевине Србије, књ. XVII, XLIX*

58 *Статистички годишњак X, 176–179.*

по стопи писмености, наше друштво је, судећи према званичним подацима, у значајној мери заостајало. Она је почетком 20. века износила само петину становништва.⁵⁹

Уколико се посматрају поједине групе становништва, може се уочити знатно већа стопа писмености по градовима, у којима је почетком 20. века више од половине целокупног становништва (55%) било писмено. На селу је била знатно неповољнија ситуација. Ту је само 15 % свих становника знало да чита и пише. Специфичност Краљевине Србије је изузетно велика стопа неписмености присутна код руралне женске популације, која је 1900. године износила чак 96,75 процената.⁶⁰

Табела 14: Процент писмених у сеоској и градској популацији 1890–1900⁶¹

	село		Град		Србија	
	број писмених	процент	број писмених	процент	број писмених	Процент
1890	130.801	8,95	110.577	45,79	241.378	14,17
1895	182.339	11,57	138.883	51,75	321.222	17,29
1900	256.853	15,01	166.580	55,00	423.433	21,03

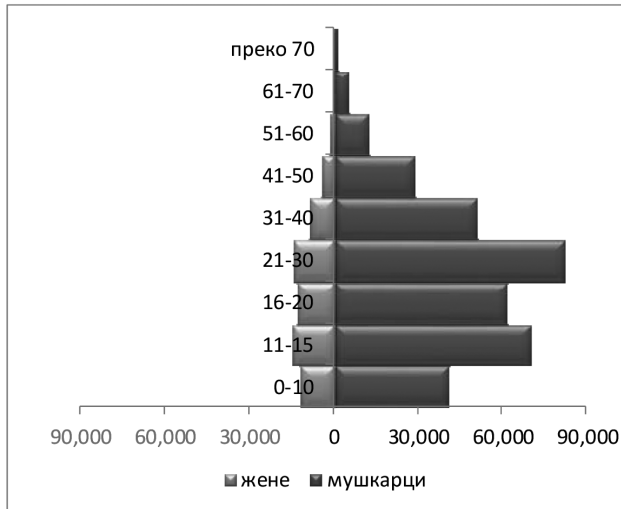
Крајем 19. века значајан број деце и младих био је писмен. Према подацима из пописа становништва 1900. године, у популацији деце и младих до 20 година забележено је 212.964 писмена, што је представљало 50% свих писмених.⁶² У исто време и даље је присутна значајна разлика у писмености жена и мушкараца, што се може видети из следећег графикана.

59 *Статистички годишњак V*, 77.

60 *Статистички годишњак V*, 77.

61 *Статистички годишњак I*, 46; *Статистички годишњак IV*, 65; *Статистички годишњак V*, 77.

62 *Статистички годишњак X*, 82.

Графикон 10: Писменост према полу и старости 1900. године⁶³

Повећање броја писмених и већа размера писмених међу популацијом млађом од 41 године указује на чињеницу да се организовање школског система, које се одвијало током друге половине 19. века, одразило на веће основно образовање млађих генерација, нарочито у варошима. Године 1883. донет је *Закон о обавезном основном образовању*. Почетком 20. века у Краљевини Србији су донета 34 модерна прописа којима је организован образовни систем.⁶⁴

Крајем 19. века број школа се стално увећава, као и број наставника и ученика. До 1905. године отворено је 1.236 основних школа у којима је предавало 2.286 наставника а похађало их је 127.564 ученика од којих је годину завршило њих 109.854. Из података који су доступни може се видети велика диспропорција у броју ученика и ученица. Ученица је сваке године било вишеструко мање од ученика основних школа.⁶⁵

63 *Статистички годишњак V*, 80.

64 А. Ђуровић, *Модернизација образовања у Краљевини Србији 1905–1914*, 115, 135.

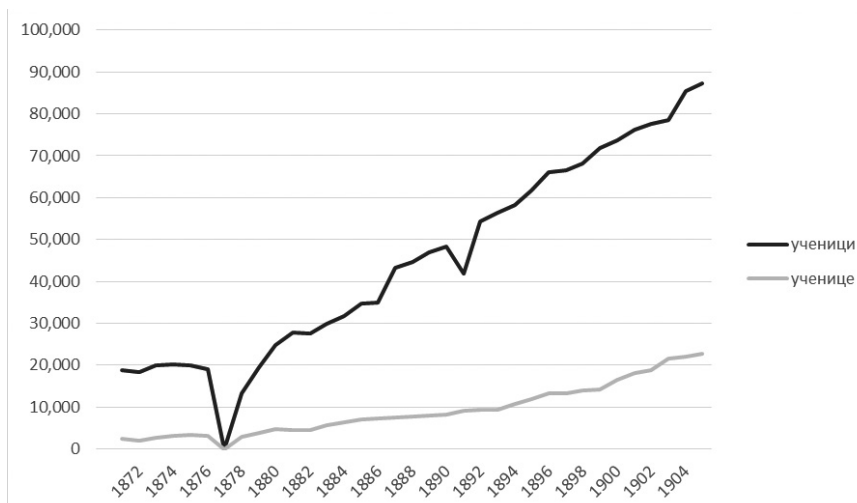
65 *Статистички годишњак X*, 563, 564.

Табела 15: Преглед броја школа, наставника и ученика у периоду од 1871. до 1905. године.⁶⁶

Година	Број школа	Број наставника	на крају школске године		
			ученика	ученица	укупно
1871	483	597	18.807	2.460	21.267
1872	497	621	18.264	2.009	20.873
1873	507	627	20.017	2.739	22.756
1874	517	644	20.215	3.063	23.278
1875	534	667	19.991	3.247	23.238
1876	557	689	18.959	3.101	22.060
1877	560	669	?	?	?
1878	484	621	13.377	2.799	16.176
1879	545	721	19.406	3.785	23.191
1880	618	821	24.717	4.717	29.434
1881	631	874	27.770	4.451	32.221
1882	616	876	27.582	4.528	32.110
1883	635	920	29.782	5.612	35.394
1884	617	922	31.634	6.280	37.914
1885	565	931	34.752	6.951	41.703
1886	544	948	34.846	7.213	42.059
1887	671	1.148	43.326	7.534	50.860
1888	668	1.194	44.563	7.795	52.358
1889	696	1.275	47.034	8.054	55.088
1890	714	1.345	48.383	8.209	56.592
1891	767	1.421	41.764	9.081	50.845
1892	805	1.492	54.400	9.255	63.655
1893	848	1.582	56.276	9.423	65.699
1894	929	1.729	58.269	10.681	68.950
1895	977	1.816	61.697	11.825	73.522
1896	1.018	1.880	66.033	13.320	79.353
1897	1.028	1.925	66.448	13.244	79.689
1898	1.092	2.028	68.100	13.845	81.945
1899	1.105	1.934	71.765	14.122	85.887
1900	1.101	1.940	73.661	16.467	90.128
1901	1.107	1.992	76.165	18.050	94.220
1902	1.142	2.043	77.541	18.897	96.438
1903	1.122	2.135	78.420	21.560	99.980
1904	1.267	2.219	85.365	22.105	107.470
1905	1.236	2.286	87.185	22.669	109.854

66 Сјајнистички јодушњак X, 570–571.

Графикон 11: Раст броја ученика и ученица у периоду од 1871. до 1905. године⁶⁷

Поред основних школа, у Србији су крајем 19. и почетком 20. века постојале и различите средње школе и Велика школа. Средње школе су биле Богословија, учитељске школе, гимназије и реалке и више женске школе, којих је укупно било 1905. године 26. Исте године ове школе је похађало 6.457 ученика. Највећи број ученика имале су гимназије и реалке – 4.924.⁶⁸

Након периода разматраног у овом раду наступиће значајне промене у демографској слици Србије које су биле последица Првог светског рата. У њему ће нестати велики број становника који су крајем 19. и почетком 20. века припадали групи становништва млађег од 15 година. То ће имати трајне последице на низ демографских параметра, као што су старосна и полна структура, број радно способног становништва, фертилитет, морталитет, наталитет и стопа писмености.

67 *Статистички годишњак X*, 570–571.

68 *Статистички годишњак X*, 565–569.

Списак статистичких публикација и литературе

- А. Вулетић, *Породица у Србији средином 19. века*, Београд 2002.
- Г. Гарић Петровић, *Земљорадња у Србији (1878–1912)*, Београд 2017.
- G. Garić Petrović, *Some Regional Specificities of Agricultural Production in Serbia: Old Districts and Liberated Areas in Light of Statistical Data (1878–1912), War, Peace and National-Building (1853–1918)*, Belgrade 2020.
- Г. Гарић Петровић, *Сјочарство Србије од 1878. до 1912. године*, Београд 2022.
- Н. Делић, *Историјска статистика српског народа од половине 19. века до почетка Првој светској рат. Демографске, друштвене и привредне цртике*, докторска дисертација, Филозофски факултет, Београд 2021.
- Државопис Србије, IX свеска*, Београд 1879.
- Државопис Србије, XI свеска*, Београд 1882.
- А. Ђуровић, *Модернизација образовања у Краљевини Србији 1905–1914*, Београд 2004.
- В. Јовановић, А. Вулетић, М. Самарџић, *Наличја модернизације: српска држава и друштво у време стицања независности*, Београд 2017.
- Р. Љушић, *Историја српске државности*, књ. II, Београд 2001.
- В. R. Mitchell, *European Historical Statistics 1750–1970*, Macmilan Press 1975.
- Прелиминарни резултати пописа становништва и домаће стоке у Краљевини Србији 31. децембра 1910. године*, Београд 1911.
- Статистика Краљевине Србије, књ. I, Попис становништва 31. децембра 1890. године*, пети део, Београд 1893.
- Статистика Краљевине Србије, књ. IV, Статистика рођења, венчања и умирања за 1888, 1889, и 1890. годину*, Београд 1895.
- Статистика Краљевине Србије, књ. VIII, Статистика рођења, венчања и умирања за 1891. годину*, Београд 1898.
- Статистика Краљевине Србије, књ. XV, Статистика рођења, венчања и умирања за 1892. годину*, Београд 1901.
- Статистика Краљевине Србије, књ. XVII, Статистика рођења, венчања и умирања за 1893. годину*, Београд 1902.
- Статистика Краљевине Србије, књ. XIX, Статистика рођења, венчања и умирања од 1894. до 1899. године*, Београд 1904.
- Статистика Краљевине Србије, књ. XXI, Статистика рођења, венчања и умирања од 1900. до 1905. године*, Београд 1907.
- Статистика Краљевине Србије, књ. XXIV, Попис становништва 31. децембра 1900. године*, други део, Београд 1905.
- Статистички годишњак Краљевине Србије I*, Београд 1893.
- Статистички годишњак Краљевине Србије IV*, Београд 1902.
- Статистички годишњак Краљевине Србије V*, Београд 1904.
- Статистички годишњак краљевине Србије X*, Београд 1907.
- Статистички годишњак Краљевине Србије XII*, Београд 1913.

Бранко Бановић

Етнографски институт САНУ

„ЏАМИЈА!“:
АНТРОПОЛОШКА АНАЛИЗА
КОНТРОВЕРЗНЕ ДЕЧЈЕ ИГРЕ „ЏАМИЈЕ“*

Апстракт: Полазећи од теоријских поставки које разматрају улогу дечијих игара у социјализацији и енкултурацији деце, разумејући дечију игру као облик фолклорне комуникације и узимајући у обзир студије које прате утицај савремених трауматичних догађаја на структуру и функцију дечјих игара, фокус овог истраживања је на анализи контроверзне дечје игре „џамије“, која се почетком деведесетих година двадесетог века спорадично игра у Пљевљима (Црна Гора). Компаративни истраживачки материјал представљају подаци о истој игри из Бања Луке (Босна и Херцеговина). У оба случаја место дешавања игре су градови богатог исламског наслеђа, са два етно-културна пола која су центрирана око православног и исламског идентитета, у којима живи већинско православно становништво и у којима су у периоду играња игре изражене верске тензије. Будући да дечије игре одражавају обрасце присутне у стварном животу, као и да деца у играма некада опонашају трауматичне догађаје којима сведоче у реалном животу, посебна пажња рада биће посвећена разматрању везе између саме игре и припадајућег јој друштвеног и културног контекста. Несвесним слојевима игре приступиће се из перспективе проучавања фолклора која фолклор сагледава као друштвено прихватљив механизам којим се исказују забрањени или потиснути садржаји.

Кључне речи: „Џамије“, Пљевља, Бања Лука, богато исламско наслеђе, већинско православно становништво, верске тензије

* Текст је резултат рада у Етнографском институту САНУ који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја РС, а на основу Уговора о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2022. години број: 451-03-68/2022-14/200173 од 04.02.2022.

Увод

У педагошкој литератури широко је елабориран значај игре за развој детета, а археолошки, историјски и етнолошки подаци добро документују њену историјску укорененост и промене које су еволутивни токови остављали на ову дечију активност.¹ Будући да групне дечје игре укључују договорене услове играња, конкретна правила, најчешће и такмичење, социолози, антрополози и фолклористи их сагледавају као друштвени феномен који је у тесној вези са припадајућим друштвеним и културним контекстом. Значај рекреативних активности за разумевање проучаваног друштвеног система препознат је у раним фазама развоја антропологије,² а кључним моментом у модерном антрополошком изучавању игре сматра се студија „Игре у култури“, аутора Џона Робертса, Малколма Арта и Роберта Буша из 1959. године (Roberts et al. 1959) – која је постала једна од теоријских основа за крос-културна истраживања игара у деценијама које ће уследити и моменат када се у антропологији успоставља јасна разлика између *игре* и *разноде* (Chick 1998,185, Schwartman 1979). Препознајући да у науци не постоји општа теорија која се бави описивањем и објашњењем историјског развоја игара, њихове дистрибуције широм света и значаја који игре имају у различитим друштвима, аутори ове студије су на основу узорка од педесет друштава покушали да развију теоријски оквир за проучавање игара усмеравајући пажњу на њихову географску дистрибуцију и социо-културни значај. Будући да се у етнографској литератури широк спектар рекреативних активности назива игром, они су игру прецизно дефинисали као рекреативну активност коју карактеришу (1) организована игра, (2) такмичење, (3) две или више стране у игри, (4) критеријуми за одређивање победника и (5) договорена правила (Roberts et al. 1959, 597). Остале рекреативне активности које не задовољавају претходно наведене критеријуме сврстали су у „разноду“.

1 Ово је први рад у коме сам се бавио дечијом игром. Написан је под веома снажним утиском тек започетог познанства са Сашом Крелом. Крела сам као антрополога упознао читајући његову књигу „Дечије игре“ и слика антрополога живог интереса за дечју игру, увек је била прва која ми се јављала када помислим на њега. Након што смо се јуна 2021. године и лично упознали, убедљив утисак ми је био – да ли је могуће да је нечији истраживачки интерес баш у тој мери у складу са његовом укупном личношћу?! Трајно ће ми у сећању остати непосредан и њему својствен начин на који ми је тада пожелео добродошлицу у Етнографски институту САНУ. Остаће и жал што смо планове за дружење оставили за неке дане које Саша нажалост није дочекао.

2 Више видети у: Roberts et al. 1959, Chick 1998, Schwartman 1979.

У зависности да ли је исход игре одређен првенствено физичким способностима играча, низом потеза које играчи направе у току игре, случајношћу или комбинацијом ових образаца, понудили су општу класификацију игара поделивши их на (1) игре физичке вештине, (2) игре стратегије и (3) игре шансе (Ibid., 597).³ Аутори су повезали игре са осталим културним варијаблама и уочили да највећи број игара у ствари представља моделе различитих културних активности – примера ради, многе игре физичке вештине симулирају борбу или лов, док стратешке игре симулирају потеру, лов или ратне активности (Ibid., 598). Пратећи ову утицајну студију, игре стратегије повезане су са друштвеним системима (док се игре шансе односе на верска уверења, а игре физичке вештине на природну средину). Стратешке игре симулирају друштвене системе, тако да и структура и терминологија једне стратешке игре која укључује „две војске“ може понудити назнаку природе интерактивног система кога представља. Иако се студија „Игре у култури“ доминантно односи на игре одраслих, Робертс, Арт и Буш такође су дали назнаке значаја игара за социјализацију деце и нагласили функцију стратешких игара у учењу друштвених улога и овладавању системом. Уопште, велики број раних студија игре односио се на игре одраслих и начин на који одрасли проводе слободно време, док су дечје игре остале изван фокуса. Под утицајем студије „Игре у култури“ шездесетих година у антропологији долази до већег интересовања за дечје игре (Schwartzman 1979, 289–230). Када је у питању домаћи контекст, почетак истраживања дечијих игара у Србији повезан је са појавом занимања за фолклорно стваралаштво и прва сакупљања етнографске грађе у деветнаестом веку. Иницијатор ових истраживања био је родоначелник српске етнографије и фолклористике Вук Караџић, а његов рад био је подстрек за део следбеника који су наставили са прикупљањем етнографског и фолклорног материјала. Историјски развој и особености истраживања дечијих игара у Србији у монографској студији о дечјим играма обрадио је Александар Крел (Крел 2005, 57–89).⁴

3 Свака од ових категорија је детаљније дефинисана. Тако, (1) игре које се заснивају на физичким способностима морају укључивати физичке способности, али не и стратегију или шансу; (2) игре стратегије не укључују физичке способности, али зато се заснивају на стратегији, а могу укључивати и шансу, док се (3) игре шанси заснивају искључиво на шанси. Једна од критика ове теорије и каснијих теорија класификације игара јесте да се бројне игре могу класификовати у више различитих категорија (Chick 1998, 189).

4 Монографију о традиционалним дечјим играма у Војводини објавила је Весна Марјановић (Марјановић 2005), а Нина Аксић је дала кратак преглед традиционалних дечјих игара које су се играле у Србији сврставајући их према критеријуму географске области у којој су се играле (Аксић 2019).

Анализирајући антрополошку литературу о дечјим играма Хелен Шварцман је закључила да се антрополошки интерес за дечије игре може поделити у две категорије, а сугерише и четири перспективе кроз које се дечје игре сагледавају у етнографској литератури (Schwartzman 1979, 290–291). У прву категорију спадају описни прикази дечјих игара из друштава широм света, док се друга категорија односи на покушаје антрополога да понуде дефиниције и теоријске приказе о понашању деце у игри. Када су у питању перспективе сагледавање дечјих игара у етнографској литератури, најуобичајенија перспектива односи се на сагледавање дечје игре као имитације и/или припреме за зрело доба, чиме се ставља нагласак на функцију игре у енкултурацији и социјализацији деце. Друга перспектива односи се на детаљне описе игара и играчки које се користе, а мана ове перспективе је што доноси мало информација о укупном друштвеном процесу дечје игре. Трећа перспектива дечју игру сагледава као тест који открива дечје анксиозности и непријатељства изазване обрасцима васпитања деце у култури, док четврта перспектива дечјој игри приступа као тривијалној забави (Ibid., 291–292).⁵ Дечје игре представљају и форму фолклорне комуникације. Узимајући као основу анализу жанрова популарне културе Јозефа Арпада и анализе фолклорних карактеристика формулативних СМС и e-mail порука као модерних облика фолклорне комуникације Драгане Антонијевић, Тијана Јаковљевић истиче карактеристике које дечје колективне игре одређују као форму фолклорне комуникације: 1) анонимност аутора (појединачни аутори колективних дечјих игара нису познати), 2) директна комуникација (комуникација између актера се изводи „лицем у лице“), 3) извођење игре подразумева невербалну комуникацију актера, али и орално одвијање комуникације, 4) узајамност комуникације (актер прекидањем комуникације са саиграчима прекида своје учешће у игри), 5) неформална дистрибуција (игре се не дистрибуирају из институционализованог центра, већ настају спонтано и као такве се неформално дистрибуирају), 6) перформативност (целокупан начин извођења игровних активности може се посматрати као својеврстан перформанс); 7) јавност (велики број

5 Иако су дечје игре биле предмет бројних етнографских приказа, део аутора сматра да антрополози ипак нису поклањали довољну пажњу деци. Хиршфелд, примера ради, указује на податак да је од 155 социокултурних антрополога активних у Националном истраживачком савету САД само њих девет истакло децу и младе као једну од области њиховог истраживачког интересовања. Такође констатује да је антропологија „маргинализовала две ствари које деца раде посебно добро: деца су изузетно вешта у стицању културе одраслих и, мање очигледно, вешта су у стварању сопствене културе“ (Hirschfeld 2002, 611–612).

игара се изводи на јавним површинама), 8) колективност (игре представљају колективну својину малих дечјих група), 9) ре-креативност (процес преузимања постојећих форми игре дозвољава актерима игре увођење нових или трансформацију старих елемената), 10) варијабилност (игра задржава структуру, али могуће су промене извесних правила, назива или текстуалних садржаја), 11) традиционалност (промене одређених елемената не угрожавају структуру игре) (Jakovljević 2009).

Имајући на уму до сада развијене теоријске перспективе у проучавању дечјих игара, теоријско-методолошки оквир овог истраживања засниваће се на студијама чији је фокус на улози игре у социјализацији деце (Roberts et al. 1959, Крел 2005, Denzin 1975, Salomone 1979, Garry 1988, Schwartzman 1979, Hirschfeld 2002, Chick 1998, Glasberg et al. 1998, DiCicco-Bloom and Gibson 2010), студијама које прате улогу савремених трауматичних догађаја на структуру и функцију дечијих игара (Feldman 2019, Richman Beresin 2002, Payne 2016), као и студијама које дечијим играма приступају као форми фолклорне комуникације (Jakovljević 2009). Постављеним теоријско-методолошким оквиром анализираће се контроверзна дечија игра „џамије“, која се почетком деведесетих година спорадично играла у Пљевљима (Црна Гора), а као компаративни истраживачки материјал послужиће подаци о истој игри из Бања Луке (Босна и Херцеговина). Ова групна игра лоптом укључивала је два главна момента – „рушење џамије“ и „поновно прављење џамије“ – као и читав низ правила уређених активности између ова два чина. И Пљевља и Бања Лука су градови са дубоко укорененом исламском културном баштином, у којима крајем двадесетог века православно становништво чини већину. У оба случаја игра се одвија у моменту када су у граду изражене верске и националне тензије и када влада опасност од грађанског рата, док је ретрадиционализација битно обележје ширег друштвеног и политичког контекста (Naumović 2009). Како теоријска литература указује да дечје игре одражавају обрасце присутне у стварном животу, као и да деца у играма некада опонашају трауматичне догађаје којима сведоче у реалном животу, посебна пажња рада биће на разматрању везе између саме игре и припадајућег јој друштвеног и културног контекста. Несвесним слојевима игре приступиће се кроз фолклорну перспективу која фолклор сагледава као друштвено прихватљив вентил којим се исказују забрањени или потиснути садржаји (Dundes 1980, Vascom 1954). Будући да игра није била широко распрострањена, већ локализована на појединачне вршњачке групе односно мале фолклорне скупине (Dundes 1980, Ben-Amos 1971, Antonijević 2010, 32–39), фо-

кус истраживања биће и на савременим тумачењима игре од стране актера који су у њу као деца били непосредно укључени, као и оних који су тада игру посматрали из перспективе одраслих особа.

Непосредни друштвени контекст дечје игре „џамије“

Почетком деведесетих година деца у неким пљеваљским насељима спорадично се играју „џамија“.⁶ Ова групна игра лоптом укључивала је два главна момента – „рушење џамије“ и „поновно прављење порушене џамије“ – као и читав низ правила уређених активности између ова два чина. Наиме, када би од пљоснатих каменчића поређаних један на други деца формирала кулу коју су називали „џамија“, поделили би се у две екипе и са прописане удаљености би покушавали да је сруше лоптом. Екипа која сруши овако постављену кулу имала је задатак да расуте каменчиће поново поређа један на други. Уколико би у томе успела, она би била победник. Динамику игри давале су активности које су се заснивале на поштовању правила према којима је погодак лоптом члана екипе која покушава да „поново направи џамију“ значи његову дисквалификацију. Уколико је члан супротне екипе погођен лоптом, за њега се говорило да је „убијен“ и он „испада“ из игре. Насупрот томе, успешно избегнутим или ухваћеном лоптом добило би се време да чланови његове екипе покушају да расуте каменчиће поређају један на други и тиме извојују у победу. Онај ко поново „изгради џамију“ узвикнуо би „џамија!“, што би означило крај игре и победу његове екипе. Уследило би кратко славе победничке екипе, након чега би се организовала

6 Појава и нестанак дечије игре „џамије“ представља интересантан антрополошки феномен. Уз сва ограничења која носи једна врста полуетнографије из ове временске дистанце, може се закључити да игра није била широко распрострањена у Пљевљима, већ да је била ограничена на изоловане вршњачке групе. Тако, истраживачки узорак показује да су се деца у једном насељу учестало играла поменуте игре, док се деца истог годишта, која живе у истом насељу, у згради удаљеној само стотинак метара – нису играла „џамија“. Бар у два велика и верски мешовита пљеваљска насеља детектовано је играње ове игре у изолованим вршњачким групама. Највећи број учесника игре којима сам успео да приступим, данас не живе у Пљевљима. Њихова сећања на игру варирају, од оних који се једва сећају да се игра играла, до оних који су имали жива сећања, прецизно знали правила и које је игра и данас интригирала. Неки испитаници су осећали нелагоду због чињенице да су се у детињству играли „џамија“. Поштујући жеље дела испитаника да не откривам њихов идентитет нити да учиним могућим да се он претпостави, у раду нисам наводио насеља нити бројеве зграда око којих се игра „џамије“ играла.

нова партија игре. Игру су играли и дечаци и девојчице. Временски оквир играња игре поклапа се са периодом подигнутих верских, националних и укупних друштвених тензија које су у Пљевљима посебно биле изражене између 1992. и 1995. године.⁷

Уколико кренемо од теоријских перспектива према којима су игре једно од примарних средстава за социјализацију деце, да се кроз игру деци представљају пажљиво одабрани и структурирани делови стварности, да игре одражавају обрасце присутне у стварном животу, да су игре једна врста припреме за стварни живот, а да као комуникацијски чин могу бити начин да се искажу забрањени или потиснути садржаји – анализа дечје игре „џамије“ показује се прилично изазовном. Нарочито из разлога што се ради о такмичарској игри, а пратећи Крелову студију, управо такмичарске игре представљају веома значајан инструмент социјализације, помоћу кога јединке некада на видљив, а некада на симболичан начин усвајају друштвено пожељне ставове и норме којима је одређено понашање одраслог мушкарца у патријархалном друштву (Крел 2005, 11).

Однос трауматичних дешавања из реалног живота и игре био је предмет различитих студија. У савременим условима утицај ратног окружења на дечје игре био је предмет истраживања спроведених у Сирији за време трајања грађанског рата (2011) и Сједињеним Америчким Државама након изведених терористичких напада (2001). Полазећи од теоријских претпоставки развијених у истраживањима игара међу јеврејском децом за време Холокауста, Данијел Фелдмен описује епизоде игре из грађанског рата у Сирији који је започео 2011. године. Због опасности која је вребала на улици, сиријска деца су игре измештала у подземна склоништа, у којима су се јављале нове игре (као што су социјални радни или побуњенички командант) које су опонашале стресне догађаје којима су сведочили (Feldman 2019, 296). Поредџи игре које су јеврејска деца играла у периоду нацистичке окупације, са савременим дечјим играма из ратом захваћене Сирије, увиђа се да су деца у играма најчешће конкретни-

7 Ова контроверзна дечја игра јавља се у моменту који се може прецизно временски контекстуализовати и дешава се у граду богатог оријенталног наслеђа са два етно-културна пола која су центрирана око православног и исламског идентитета, при чему је православног идентитет доминантан. Најстарији интервјуисани учесник игре био је 1977. годиште, а најмлађа особа која се сећа игре била је 1989. годиште (у игри није учествовала, али се сећа да су деца из комшилука играла). Будући да се најмлађа испитаница једва („кроз маглу“) сећа игре („гађали су лоптом каменчиће и сви би се само сјурили и трчали... тога се сећам јер су игру играли испод моје терасе“), претпоставка је да се игра играла до средине деведесетих година.

зовала сопствене ратом узроковане трауме (Ibid., 296–300). Слично томе, непосредно након напада терористичке групе „Ал-Каида“ на зграда Светског трговинског центра („Куле близнакиње“) у Њујорку 11. септембра 2001. године, фолклористкиња Ана Рихман Бересин у Филаделфији је документовала дечије игре и друге елементе дечјег фолклора који настају или се модификују под утицајем овог трауматичног догађаја: дечаци од четири и пет година који се претварају да пројектилама руше блокове зграда; деца узраста основне школе која се играју пуцања једних на друге са улогама подељеним на „Американаце“ и „терористе“ („добри“ и „лоши“ момци); моделовање дечјих песама како би се по познатим тактовима певало о рушењу зграда Светског трговинског центра (Richman Beresin 2002). Ово трауматично искуство посебно снажно је обликовало савремену америчку индустрију ратних видео игара (Raune 2016). Трауматична дешавања из стварног живота која своје исходиште налазе у новим дечјим играма (или модификацији већ постојећих) не односе се само на рат. У том контексту Александар Крел и Ђорђина Трубарац Матић анализирали су дечију игру „Корона“, коју деца у Београду почињу играти у времену када влада пандемија узрокована ширењем вируса корона (Крел и Трубарац Матић 2022).

Претходно наведена истраживања показују да су деца у ратним условима измишљала нове игре и у њима опонашала трауматичне догађаје којима су сведочили у реалном животу. У моменту играња игре „џамије“ ситуација у Пљевљима јесте напрегнута, али није реч о ратним условима. Наиме, Пљевља су географски позиционирана на северу Црне Горе, на самој граници са Србијом и Босном и Херцеговином. Босна и Херцеговина деведесетих година постаје поприште крвавог грађанског рата, који је поред људских страдања носио и велика разарања сакралних објеката. Примера ради, у Фочи, чија се општина граничи са пљеваљском, 1992. године до темеља је срушена чувена Алаца џамија из шеснаестог века (Walasek 2019, 280). Близина границе са Босном и Херцеговином, учинила је да се ратна дешавања рефлектују на укупан друштвени амбијент Пљеваља и услове безбедносно напрегнуту ситуацију од 1992. до 1995. године. Због ситуације у граду и могућности да се рат из суседне Босне и Херцеговине пренесе у Пљевља, у августу 1992. године заседао је и Врховни савет одбране (ВСО) СРЈ. У Пљевљима су тих година забележени бројни инциденти учињени на штету локалних муслимана и њихове имовине,⁸ али уз све опасности које су претиле, Пљевља

8 Садиковић, Аида. 2011. Остала тајна ко је политички штитио насилнике у Пљевљима почетком деведесетих. НД Вијести. <https://www.vijesti.me/vijesti/>

нису постале попрште крвавог и разарајућег сукоба какав се дешавао у суседним босанско-херцеговачким општинама на које су Пљевља у прошлости била веома упућена, као што су Фоча, Чајничке или Горажде. Иако је, према сведочењу једног од саговорника у овом истраживању, који сматра да је веома добро упућен у дешавања у Пљевљима деведесетих година, постојала („висила у ваздуху“) могућност да би услед тензионе атмосфере неодговорни појединац или група могли покушати да нападну и оштете чувену Хусеин-пашину џамију из шеснаестог века или друге џамије у Пљевљима (што је био случај у више босанскохерцеговачких градова) – то се није десило. Пратећи овај дискурс, евентуални напад на исламске светиње, са посебним нагласком на Хусеин-пашину џамију, тих година доиман је као „црвена линија“ која би означила једну врсту потпуног колективног посрнућа православног становништва у односу према њиховим суграђанима муслиманима, њиховој култури и укупној традицији заједничког живота која је била једна од историјских особености Пљеваља. Градске џамије су остале нетакнуте,⁹ што није био случај и са сеоским свим џамијама.¹⁰ Из овог дискурса постаје јаснији карактер тензија које почетком деведесетих година владају у Пљевљима:

„Једно је бити актер тих дешавања, друго је тумачити их са ове дистанце и са садашњом памећу. Имаш свакојаке информације које долазе до нас, имаш људе који су у рату изгубили своје најближе, имаш добровољце који у рат иду вођени различитим мотивима, имаш резерviste којима породице остају у Пљевљима, имаш дилере, инфлацију, шверцере, рањенике из Чајничке које довозе у пљеваљску болницу, ратници из Босне који долазе и којима су страдали чланови породица... Имаш осећај да је довољно да неко само потпали ситуацију и да све експлодира... Треба бити искрен и рећи, није муслиманима тих година било лако са нама... Наши се напију и иду у муслиманска насеља да провоцирају, иду у њихове локале и певају четничке песме, псују, прете... Свега тога је било... Али једну ствар не можеш никоме спочитати, а то је – да је било ко у том свеопштем лудилу покушао било шта нажао да уради пљеваљској џамији (саговорник мисли на Хусеин-пашину џамију која се због свог историјског значаја и архитектонских вредности доима главном џамијом у Пљевљима). Осим тога, треба имати на уму

drustvo/334802/ostala-tajna-ko-je-politicki-stitio-nasilnike-u-pljevljima-pocetkom-90-ih. Приступљено 12. маја 2022. године.

- 9 Изузетак је био инцидент када су упућени хици према минарету Хусеин-пашине џамије. Инцидент је остао нерасветљен. Саговорник који је причао о овој теми кривицу је адресирао не на Пљевљаке већ на специјалне полицијске снаге које су биле смештене у оближњем хотелу.
- 10 У априлу 1993. године запаљена је џамија у селу Плањско, а исте године експлозивом је срушен минарет у селу Рашчићи.

да нису ни сви муслимани били цвећке. И они су ишли да се боре на страни својих, куповали оружје, правили спискове... Свега је било... Што би наш народ рекао 'догодило се, не поновило се'".

Град већинског православног становништва и богатог оријенталног наслеђа

Разумевање бар основних параметара динамике историјског развоја Пљеваља и бројчаног односа муслиманског и православног становништва пожељно је за разумевање укупног контекста дечије игре „џамије“. Наиме, у поступном овладавању Балканским полуострвом Османска империја осваја Пљевља 1465. године. Пре тога, жупа Брезна (која је представљала језгро данашњег пљеваљског краја) налазила се под утицајем разних господара – Немањића, хумских кнежева Војиновића, Николе Алтомановића, Сандаља Хранића, краља Твртка I, до Херцег Стјепана Вукчића-Косаче (Ђирковић 2009: 74–78). Од друге половине шеснаестог века тадашња Ташлица („камена бања“) прераста у веће урбано насеље – касабу, која се одликује чаршијом, тргом са хамамом и махалама, повезаним уским и кривудајим улицама (Миљковић 2009: 93). Интензиван успон Пљеваља у поменутом периоду везује се за Хусеин-пашу Бољанића – османског функционера из друге половине XXI века. Поред монументалне џамије, Хусеин-паша је подигао и друге грађевине, међу којима су каравансарај, имарет, хан и неки други пратећи објекти – чиме је поставио урбане темеље савремених Пљеваља, тако да су она добила изглед праве оријенталне касабе, 1576. године постала престони град херцеговачког санџака и његов центар била нешто дуже од два и по века (Пелидија, Златар 1998). У османском периоду Пљевља су се развијала према свим особеностима балканског оријенталног урбанизма. Када је у питању сакрална баштина, по неким подацима у пљеваљском крају се налазило двадесет седам џамија, од чега девет у граду и осамнаест на сеоском подручју. Данас се у граду налазе четири џамије.¹¹ Поред

11 У граду се данас налазе Хусеин-Пашина џамија, Хаџи Ризван-Чаушева џамија, Хаџи-Зекерија џамија и Хаџи Алијина џамија (Ђутковац). Остале џамије у граду данас не постоје из различитих разлога: Хаџи-Хасанова џамија – налазила се на Јалији (постојала до 1965. године), а од џамије је остао само минарет (на њеним темељима подигнута је зграда Електродистрибуције); Одобаша џамија – налазила се у Арап махали (постојала до 1936. године); Мисри Ахмед-бег Јусуф Кади џамија – налазила се на Муслуку (постојала до 1959. године); Бубица џамија – налазила се са десне стране Брезнице, на мјесту данашњег солитера (постојала до 1959. године); Хамдија џамија – налазила се у Шеварима код Прокса (постојала до 1963. године). Џамија у Росуљама једина је до данас остала сачувана на подручју сеоских цемата, а осталих седамнаест сеоских џамија

муслиманског становништва током целог периода османске владавине у Пљевљима живео и значајан број православаца, тако да из османског периода потичу до данас сачувани споменици материјалне и духовне културе. Од 1913. године Пљевља се налазе у саставу Црне Горе, а од социјалистичког периода развој града заснива се на екстремној сировинској експлоатацији.

Када је у питању бројчани однос муслиманског и православног становништва, он је варирао услед ратова у којима су муслимани били ангажовани и заразних болести које су у различитим периодима утицале на демографску структуру. У другој половини деветнаестог и почетком двадесетог века муслимани чине знатну већину у Пљевљима, а то се посебно односи на период након Берлинског конгреса (1878). Потискивањем Османлија са Балканског полуострва започет је и процес исељавања становништва исламске вероисповести из Пљеваља, тако да се током читавог двадесетог века смањује број муслимана, како бројчано, тако и процентуално у односу на православно становништво. Мотиви исељавања били су различити, а доминантно су мешавина политичких, економских и верских чинилаца. Двадесети век у континуитету је доносио бројчану доминацију православног становништва.

Крајем осамдесетих и почетком деведесетих година шири социјални контекст карактерише друштвена и политичка појава у јавности названа *йоврайком йтрадицији*, а у стручној литератури позната као *ретйтрадиционализација*. Иако ретрадиционализација није била суштинска, једна од битних особености политичког и укупног друштвеног контекста односила се на охрабривање религиозних, националних и конзервативних пракси и погледа на свет (Naumović 2009). Почетком деведесетих година, у моменту када се јавља дечија игра „дамије“, у Пљевљима живи близу осамдесет процената православног становништва и нешто преко седамнаест процената становништва исламске вероисповести.¹² Како је природа историјског развитка Пљеваља условила дубоку укорењеност исламског материјалног и духовног наслеђа у граду,¹³ може се рећи да су Пљевља де-

(у Мијаковићима, Плањском, Јакуповом Гробу, Бухурићима, Страховом Долу, Градцу, Рашчићима, Прачици, Крциној Бари, Петинама, Левер Тари, Ђурђевића Тари, Оџаку, Хоћевини, Подборовима и Борћанима) доминантно је срушено током ратова у XX веку (Бећковић 2006).

12 Православци (79,57 %), муслимани (17,66 %). Подаци из пописа преузети из (Кнежевић, Милан. 2004. Пљевља јуче, данас и сјутра. Подгорица: Савез еколошких друштва Црне Горе).

13 Видети зборник: Husein-paša Boljanić i njegove zadužbine (povodom 450 godina od izgradnje Husein-pašine džamije). 2019. Islamska zajednica Crne Gore i Zavičajni muzej Pljevlja.

ведесете године и пратећу ретрадиционализацију дочекала као град већинског православног становништва и веома богатог оријенталног наслеђа, што је и данас идентитетска особеност града.

„Џамија!“: Усклик победника

Имајући на уму претходно наведене параметре утицаја ратног окружења на дечју игру, деца у Пљевљима нису лично сведочила трауматичним ратним дешавањима нити су могла сведочити оштећењу неке од џамија у њиховом граду. Остаје отворено да су томе могли сведочити путем ТВ екрана или да је неко од избеглих из ратом захваћених подручја могао пренети своја искуства, али нико од саговорника који су некада играли ову игру није дао ни најмању назнаку свесног момента односно разумевања значења структуре и правила игре у моменту играња. Правила игре „џамије“ су се учила спонтано и нико од испитаника није се могао сетити конкретног момента учења правила игре („правила смо некако спонтано сазнавали“, „изађеш на улицу, почнеш да се играш и научиш правила“, „покажу ти остали како се игра“), а сама игра код њених актера није имала свесни утицај на формирање првих представа о верским разликама.

Компаративни материјал из Бања Луке нуди значајну помоћ за разумевање ове контроверзне игре. На основу чињенице да се игра играла у Пљевљима и Бања Луци, може се извести закључак да су место дешавања игре градови са дубоко укоренењем исламском културном баштином,¹⁴ а у којима крајем двадесетог века православно становништво чини већину у односу на грађане исламске вероисповести. У оба случаја игра се одвија у моменту када су у граду изражене верске и националне тензије и када влада опасност од грађанског рата. Зауставимо се на тренутак на компаративном материјалу из Бања Луке. У тексту „Ко не сруши џамију, магарац био!“, објављеном на порталу „Бука“ у мају 2011. године, анонимни и добро упућени аутор доноси податке о дечијој игри „џамије“, која се оквирно крајем осамдесетих и почетком деведесетих играла у једном бањалучком насељу.¹⁵ На почетку текста аутор доноси податке о правилима игре, која се у свему поклапају са подацима прикупљеним теренским ис-

14 За разумевање укоренености природе историјског развоја Бања Луке и укоренености исламског наслеђа у овом граду пожељно је прочитати рад Алије Бејтића „Бања Лука под османском владавином: архитектура и територијални развитак града у XVI и XVII вијеку (Bejtić 1953).

15 Portal „Buka“. 2011. „Ko ne srušu džamiju magarac bio“. <https://6yka.com/novosti/ko-ne-srusi-dzamiju-magarac-bio> (приступљено 10.6.2022. године).

траживањем у Пљевљима. Аутор поменутог текста јасно раздваја период играња дечије игре „џамије“ од периода када у Босни и Херцеговини влада грађански рат, који је поред људских жртава био праћен и разарањем сакралних објеката. Управо је у Бања Луци за време рата уништен или оштећен већи број џамија, што је подстакло аутора текста да тврди како се играње „џамија“ јавило као један од наговештаја грађанског рата који је убрзо уследио и да упореди бенигност дечије игре са катастрофалним последицама које је рат оставио, између осталог и у уништавању исламског сакралног наслеђа.

Део теоријске литературе на којој се заснива ово истраживање указује да су деца у играма опонашала трауматичне догађаје којима су сведочили у реалном животу. Будући да се игра „џамије“ у Бања Луци играла пре него што је почео рат у Босни и Херцеговини, онда и теорије према којима деца опонашају трауматичне догађаје којима сведоче, нису толико делотворне за разумевање ове игре колико су то теорије о фолклору као друштвено прихватљивом каналу за исказивање забрањених или потиснутих садржаја. Наиме, пратећи Алена Дандеса, фолклор представља друштвено прихватљив „вентил“ за изражавање онога што не може бити артикулисано на уобичајени директан начин, а ову функцију фолклора сматрао је толико есенцијалном да је упитно да ли би без ње фолклор уопште и постојао (Dundes 1980: 36, 60). Поред преношења и одржања институција на којима почива култура, Вилијам Баском такође наглашава функцију фолклора као „вентила“ путем кога се на прихватљив начин исказују забрањени садржаји (Bascom 1954). Имајући претходно наведено на уму и полазећи од Дандесове перспективе да дечији фолклор нипошто не треба потискивати, већ га треба извести на чистац, као и да је један од основних циљева фолклористичких истраживања да несвесне садржаје учине свесним (Dundes 1980, X), можемо ли претпоставити да се дечја игра „џамије“ јавила као „вентил“ који је ослобађао од притиска верских тензија, које су почетком деведесетих година владале у градовима богатог оријенталног наслеђа са већинским православним становништвом и два етно-културна пола која су центрирана око правословног и исламског идентитета? Можемо ли отићи и корак даље и претпоставити да игра настаје као израз фрустрације већинског православног становништва због чињенице да у периоду интензивне ретрадиционализације праћене афирмацијом религиозних, националних и конзервативних пракси и погледа на свет (Наумовић 2009), они и даље живе у граду богатог исламског наслеђа? Вероватно свесни да се тај поредак ствари никад не може променити.

Фолклористи кажу „што је већи стрес, већа је и потреба за фолклором да ослободи притисак од стреса“ (George and Dundes 1978:580). Ако је игра и имала функцију друштвеног вентила којом су верске и идентитетске тензије премештене на ниво игре, у Бања Луци се то показало недовољним. Грађански рат у Босни и Херцеговини био је праћен девастацијом сакралног наслеђа све три доминантне конфесије, а управо у Бања Луци је резултирао најдрастичнијим случајевима уништавања исламског сакралног наслеђа (Walasek 2019: 280). Иако су порушене и оштећене бањалучке џамије у деценијама након рата обнављане, обнове порушених и оштећених џамија ипак нису биле праћене аплаузом који би био пандан непатвореном радосном дечијем усклику „џамија!“ приликом постављања последњег каменчића. За разлику од Бања Луке, у Пљевљима се све зауставило на дечијој игри – која и у зрелом добу буди контроверзе код оних који су је некада играли.

„Не причај никоме чега смо се играли“

Да је игра „џамије“ до данас остала загонетна за њене некадашње учеснике, упечатљиво говори следећа истраживачка епизода. Наиме, заказујући разговор са старим познаником, две године старијим од мене, направио сам краћи увод како бих појаснио свој истраживачки интерес. Након што је пажљиво саслушао мој увод прокоментарисао је:

„Веруј, чим си поменуо да истражујеш дечју игру која се играла у Пљевљима знао сам да мислиш на 'џамије'. Баш скоро смо у канцеларији причали неким играма из детињства и кад сам поменуо 'џамије' сви су ме са чуђењем гледали“.¹⁶

Познато је да антрополози некада најзначајније етнографске податке прикупе на маргинама својих истраживања (Eriksen 2004, 42–61). У том контексту, поред саме игре, интересантан антрополошки феномен представља и садржај разговора вођених са некадашњим актерима игре. Наиме, поглед са ове временске дистанце игри „џамије“ даје негативне конотације, а сећање на игру код мојих саговорника некада је било праћено осећајем nelaгоде због чињенице да су се у детињству играли „џамија“ („ти си увек писао и причао лепо о

16 Будући да стари познаник данас живи и ради у Подгорици, замолио сам га да се међу колегама (које долазе из различитих градова Црне Горе) распита да ли неко памти да се игра још негде играла. Трагом ових информација дошао сам до сазнања да се слична игра која се звала „куле“ играла у неким подгоричким насељима крајем осамдесетих или почетком деведесетих година.

Пљевљима, зашто сад хоћеш да пишеш о 'џамијама'; „па шта ће људи да мисле о нама када прочитају твој текст“; „где ћеш о тим морбидним стварима да пишеш у Београду“, „немој случајно да ми име негде поменеш“, „не причај никоме чега смо се играли“). Иако је крајњи циљ игре био „направити џамију“, доминантно сећање на игру односи се на „рушење џамије“. Осим тога, претходно поглавље показало је да дечији победнички усклици када од расутих каменчића поново направе кулу („џамију“) не носе нужно негативну конотацију. У том контексту, може се рећи да су трауматична ратна дешавања која су уследила „обојила“ и сећање на игру.

Интервјуисани учесници игре данас доминантно осећају једну врсту нелагоде због чињенице да су се у детињству играли „џамија“. Будући да су играли игру чије им је значење „постало јасно“ тек у зрелом добу, покушаји да се одгонетне тачан моменат када почињу да се играју „џамија“ и начин на који се то дешава, наметали су се као саставни део готово сваког интервјуа. Најзагонетнији моменат игре и уједно моменат због кога су моји саговорници осећали нелагоду односио се на чињеницу да су два кључна момента у игри коју су учестало играли била „рушење џамије“ и „поновно прављење џамије“, а да у моменту играња игре њену структуру и правила ни у ком смислу нису повезивали са верским идентитетима нити припадајућим им сакралним објектима – односно да нису имали представу о томе шта у њиховој игри симболизује „џамија“. Интересантно је сведочење једног од актера игре:

„Као детету увек ми је било чудно зашто ми мајка брани да се играм 'џамија'. Није то била класична забрана већ прекор типа 'немојте се играти џамија, играјте се нечег другог'. За неке друге игре било ми је јасно зашто нам бране, али свеједно смо се играли. За 'џамије' ми никад није било јасно. Примера ради, играјући „пецкала“ било је случајева да се озбиљно повредимо, „пуваљке“ такође нису биле наивне, зими је на санкању и грудвању било разних пехова. Такође, 'упадали' смо комшијама у јабуке и крушке. Наупрот томе, 'џамије' су потпуно биле безазлене, нимало опасне, играли смо се са девојчицама“. Мајка овог саговорника појашњава зашто је бранила сину да се игра „џамија“: „У нашој згради живело је више муслиманских породица, а они би се драли: 'џамија' – па онда лоптом по оном камењу. Било ми је непријатно од комшија“.

Полазећи од претпоставке да игре јасно одражавају обрасце присутне у животу одраслих и да припремају децу за интеракцију у „стварном“ свету, у истраживању спроведеном у Нигерији, Френк Саломоне увидео да у једној етнички хетерогеној средини постоје игре које су заједничке за чланове свих етничких група, док исто-

времено постоје игре које су резервисане искључиво за чланове неке конкретне етничке групе (Salomone 1979, 203). У правилима ових игара рефлектовале су се међуетничке прилике из света одраслих односно динамика ових промена. Истраживање показује да актери игре играњем „џамија“ нису стицали прве свесне представе о верским идентитетима и разликама међу њима, али уједно показује да се процес спознаје разлика одвијао паралелно са игром – тачније, независно од ње, али у истом временском и друштвено-културном контексту. О томе сведоче дискурси у којима некадашњи актери игре „џамије“ покушавају да појасне потпуно одсуство свести о верским разликама које код њих влада у моменту играња игре. Некадашњи учесник игре, који данас живи иностранству priseћа се:

„Тих година сам шетао са мајком. Срели смо њену пријатељицу и након краћег разговора са мојом мајком она ме је питала – колико муслимана имате у разреду? Мајка је приметила да сам збуњен и кратко појаснила пријатељици – не зна ти он шта је то.“ Још једна саговорница испричала је занимљиву причу о томе како је другарица збуњено замолила да јој искрено каже да ли је муслиманка „молим те, хајде ми реци јеси ли ти муслиманка“. Након одречног одговора, уз једну врсту олакшања, потврдила је да није ни она.

Део испитаника одао је признање својим родитељима што су успели да их сачувају од „лудила деведесетих“ и што их у породици никада нису учили да постоје верске или националне разлике. Покушавајући да одгонетне откуд игра „џамије“ у Пљевљима, један од испитаника је прокоментарисао: „ја сам одрастао у крају који је пример мешовитог насеља. Чини ми се да је подједнак број Срба и муслимана. Одговорно тврдим да смо се сви дружили без икакве примисли да међу нама постоје разлике“. Један од саговорника је изнео претпоставку да је игру донео неко од старијих младића који су тих година били отворени симпатизери српских националистичких партија и паравојних организација.¹⁷ Сама игра код њених актера није имала свесни утицај на формирање првих представа о верским разликама. Ипак, укупни друштвени контекст који је владао почетком

17 Неформална дистрибуција је једна од битних одлика дечјих игара као комуникационог чина и није смислено трагати за центром из кога је игра могла потећи, али у контексту разумевања начина на који се игра почиње играти битно је нагласити да су током истраживања прикупљени о игри „куле“ која се заснивала на сличним правилима (игра се крајем осамдесетих и почетком деведесетих играла у неким подгоричким насељима), а много раније описана је игра „купа“, која се заснивала на рушењу „купе“ од насланих ораха. Једна од претпоставки је да су игре овог типа обезбедиле „базу“ која се могла „моделовати“ у складу са особеностима актуелног друштвеног контекста.

деведесетих година у Пљевљима стимулисао је формирање првих представа о верским разликама центрираним око православног и исламског идентитета. Да ли се формирање ових представа одразило на вршњачка груписања по верским линијама, што је такође једна од функција коју дечије игре могу имати у плуралним друштвима? Иако саговорници тврде да игра није имала функцију у груписању по верским линијама, нико се није могао са сигурношћу сетити да је неко од њихових другара муслимана играо игру.

Закључак

Дечија игра „џамије“ представља групна игру лоптом која се почетком деведесетих година спорадично игра у неким пљеваљским насељима. Када би од пљоснатих каменчића поређаних један на други деца формирала кулу коју су називали „џамија“, поделили би се у две екипе и са прописане удаљености би покушавали да је сруше лоптом. Екипа која сруши овако постављену кулу имала је задатак да расуће каменчиће поново пореда један на други. Друга екипа покушавала би да их спречи у томе на начин што би њене играче гађала лоптом, при чему би погодак лоптом значио и дисквалификацију погођеног играча. Уколико би екипи која се бори да „изгради џамију“ пошло за руком да пореда каменчиће, онај који би то ставио последњи каменчић узвикнуо би „џамија!“, што би означило крај игре и победу његове екипе. Будући да су игре једно од примарних средстава за социјализацију деце, да одражавају обрасце присутне у стварном животу и да представљају једну врсту припреме за стварни живот, дечија игра „џамије“ показује се као феномен интересантан за антрополошку анализу. Део теоријске литературе на којој се заснива ово истраживање указује да деца у играма опонашају трауматичне догађаје којима сведоче у реалном животу тако што измишљају нове игре или већ постојеће прилагођавају новим садржајима. Ситуација у Пљевљима деведесетих година јесте напрегнута, али деца у Пљевљима нису лично сведочила трауматичним ратним дешавањима нити су могла сведочити оштећењу неке од џамија у њиховом граду. Да ли је свест о ратним дешавањима на неки други начин могла доћи до њих, па се рефлектовати на игру, о томе је незахвално нагађати. У том контексту, компаративни материјал из Бања Луке значајно шири простор за разумевање игре.¹⁸ Наиме, будући да је играње игра „џамије“ прет-

18 Претпоставка је да је иста игра почетком деведесетих година била заступљена у још неким градовима бивше СФРЈ са богатим оријенталним наслеђем и православним идентитетом већинским у односу на исламски.

ходило грађанском рату у Босни и Херцеговини и рушењу џамија у стварном животу, онда се и фолклористичке теорије о фолклору као друштвено прихватљивом каналу за исказивање забрањених или потиснутих садржаја показују функционалнијим од теорија према којима деца у играма опонашају трауматичне догађаје којима сведоче. У том контексту, игра „џамије“ може се тумачити као „вентил“ који је покушао да каналише притисак верских тензија које су почетком деведесетих година владале у Пљевљима и Бања Луци, градовима богатог исламског наслеђа са већинским православним становништвом и два етно-културна пола која су центрирана око православног и исламског идентитета. Прецизније речено, да је игра рефлектовала и покушала да каналише фрустрације већинског православног становништва због чињенице да у периоду интензивне ретрадиционализације (праћене афирмацијом религиозних, националних и конзервативних пракси и погледа на свет), они и даље живе у граду богатог исламског наслеђа. У Бања Луци се то показало недовољним. Грађански рат који је уследио у Босни и Херцеговини донео је девастацију сакралног наслеђа све три доминантне конфесије, а управо у Бања Луци је резултирао неким од најдрастичнијих случајева уништавања исламског сакралног наслеђа. За разлику од Бања Луке, у Пљевљима дечја игра није нашла своје исходиште у реалности. Иако је крајњи циљ игре био „направити џамију“, акценат у сећању на игру односи се на „рушење џамије“, тако да некадашњи играчи осећају нелагоду због чињенице да су се у детињству играли „џамија“. Најзагонетнији моменат игре за њих односио се на чињеницу да су два кључна момента у игри коју су учестало играли била „рушење џамије“ и „повољно прављење џамије“, а да у моменту играња игре њену структуру и правила ни у ком смислу нису повезивали са верским идентитетима нити припадајућим им сакралним објектима – односно да нису имали представу о томе шта у њиховој игри симболизује „џамија“. Актери игре играњем „џамија“ нису стицали прве свесне представе о верским идентитетима и разликама међу њима, али процес спознаје разлика одвијао се паралелно са игром, тачније, независно од ње, али под снажним утицајем истог друштвено-културног контекста.

Извори:

- Portal „Buka“. 2011. „Ko ne srušu džamiju magarac bio“. <https://6yka.com/novosti/ko-ne-srusi-dzamiju-magarac-bio> (pristupljeno 10.6.2022. godine);
- Sadiković, Aida. 2011. Ostala tajna ko je politički štiti nasilnike u Pljevljima početkom devedesetih. ND Vijesti. <https://www.vijesti.me/vijesti/drustvo/334802/ostala-tajna-ko-je-politicki-stitio-nasilnike-u-pljevljima-pocetkom-90-ih>. Pristupljeno 12. maja 2022. Godine.

Литература:

- Аксић, Нина. 2019. Традиционалне друштвене игре у Србији. Зборник радова Филозофског факултета у Приштини;
- Antoniјевић, Dragana. 2010. Ogledi iz antropologije i semiotike folklor. Beograd: Srpski genealoški centar, Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakultet;
- Bascom, William R.. 1954. Four Functions of Folklore. *The Journal of American Folklore* 67 (266): 333–349;
- Bećović, Uzeir. 2006. Husein-pašina džamija. Podgorica: Almanah;
- Bejtić, Alija. 1953. Banja Luka pod turskom vladavinom: Arhitektura i teritorijalni razvitak grada u XVI i XVII vijeku, 91—116. *Naše starine*. Sarajevo: Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti Narodne Republike Bosne i Hercegovine;
- Chick, Garry. 1988. Games in Culture Revisited: A Replication and Extension of Roberts, Arth, and Bush (1959). *Cross-Cultural Research* 32 (2): 185–206;
- Ђирковић, Сима. 2009. Пљевља у средњем веку. У *Историја Пљеваља*, ур. Славенко Терзић, 69–88. Пљевља: Општина Пљевља;
- Denzin, Norman K. 1975. Play, Games and Interaction: The Contexts of Childhood Socialization. *The Sociological Quarterly* 16 (4): 458–478;
- DiCicco-Bloom, Benjamin and Gibson, David R. 2010. More than a Game: Sociological Theory from the Theories of Games. *Sociological Theory* 28 (3): 247–271;
- Dundes, Alan. 1980. *Interpreting Folklore*. Bloomington: Indiana University Press;
- Eriksen, Thomas. 2004. *What is Anthropology?*. London: Pluto Press;
- Feldman, Daniel. 2019. Children's Play in the Shadow of War. *American Journal of Play* 11 (3): 288–307;
- George Victoria, Dundes Alan. 1978. The Gomer: A Figure of American Hospital Folk Speech. *The Journal of American Folklore* 91: (359), 568–581;
- Husein-paša Boljanić i njegove zadužbine (povodom 450 godina od izgradnje Husein-pašine džamije). 2019. *Islamska zajednica Crne Gore i Zavičajni muzej Pljevlja*;
- Hirschfeld, Lawrence A. 2002. Why Don't Anthropologists Like Children? *American Anthropologist* 104(2): 611–627;
- Jakovljević, Tijana. 2009. Деције игре као модел фолклорне комуникације. *Етнолошка истраживања* (14), 31–50;
- Knežević, Milan. 2004. *Pljevlja juče, danas i sutra*. Podgorica: Savez ekoloških društava Crne Gore;
- Крел, Александар. 2005. Дечије игре. Београд: Српски генеалошки центар;
- Krel, Aleksandar, Trubarac Matic, Đorđina. 2022. Korona u školskom dvorištu: dečija igra korona kao sociokulturni konstrukt u vreme pandemije kovida-19. *Etno-antropološki problemi* 17 (1): 259–283;

- Марјановић, Весна. 2005. Традиционалне дечије игре у Војводини. Нови Сад: Матица Српска;
- Миљковић, Ема. 2009. Пљеваљско друштво – преображај српског трга у османску касабу. У Историја Пљеваља, ур. Славенко Терзић, 91–129. Пљевља: Општина Пљевља;
- Naumović, Slobodan. 2009. Upotreba tradicije. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju;
- Payne, Matthew Thomas. 2016. *Playing War –Military Video Games after 9/11*. New York University Press;
- Pelidija, Enes i Zlatar, Behija. 1998. Pljevlja i okolina u prvim stoljećima osmansko-turske vlasti. Pljevlja: Međurepublička zajednica za kulturno-prosvjetnu djelatnost;
- Richman Beresin, Anna. 2002. Children's Expressive Culture in Light of September 11. *Anthropology & Education Quarterly* 33 (3), *Anthropology and Education in the Aftermath of September 11*: 331–337.
- Roberts, John M., Malcolm J. Arth, and Robert R. Bush. "Games in Culture." *American Anthropologist* 61, no. 4 (1959): 597–605;
- Salamone, Frank A. 1979. Children's Games as Mechanisms for Easing Ethnic Interaction in Ethnically Heterogeneous Communities: A Nigerian Case. *Anthropos* 74 (1./2.): 202–210;
- Schwartzman, Helen B. 1979. The Anthropological Study of Children's Play. *Annual Review of Anthropology* 5: 289–32;
- Walasek, Helen. 2019. Cultural heritage and memory after ethnic cleansing in post-conflict Bosnia-Herzegovina. *International Review of the Red Cross* 101 (1): 273–294.

Milan Tomašević

Etnografski institut SANU

PREDSTAVE DALEKE BUDUĆNOSTI KOD DECE: STUDIJA SLUČAJA*

Apstrakt: Tekst je posvećen postavljanju okvira za istraživanje formiranja pogleda na svet kod dece i adolescenata. U središtu pažnje je određenje koncepta pogleda na svet i značaja predstava o budućnosti planete Zemlje, Solarnog sistema i univerzuma kod dece na kraju osnovne škole. Rad se oslanja na studiju slučaja i intervju sa jednim četrnaestogodišnjim dečakom koji je pogledao film *Timelapse of the Future: A Journey to the End of Time*, kao sintetizovanu verziju savremenog kosmološkog scenarija i onoga što svemir čeka u izuzetno dalekoj budućnosti. Tekst ima zadatak da predstavi jedan mogući okvir za razumevanje filozofije življenja kod pripadnika *generacije Z* i ulogu nauke u koncipiranju njihovih pogleda na svet.

Ključne reči: deca, pogled na svet, kosmologija, budućnost, identitet.

Deca, faze razvoja i pogled na svet

Detinjstvo ponekad izgleda kao period tokom koga se čeka da „život počne“. Svakako, to je užasno daleko od istine. Deca znaju i mogu mnogo više nego što odrasli slute. Većina ljudi temelje sopstvenih sistema vrednosti potpuno uspostavlja već do kraja osnovne škole, u procesu socijalizacije unutar primarne porodice i vršnjačkih grupa. Do kraja osnovne škole, najveći deo nas već ima određeni „ugao“ svih svojih budućih „tumaranja“ i „potraga za identitetom“.

U skladu sa takvom ocenom, smatram da su deca na kraju osnovne škole sposobna da shvate brojne detalje savremene kosmologije. Zbog

* Tekst je rezultat rada u Etnografskom institutu SANU koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS, a na osnovu Ugovora o realizaciji i finansiranju naučnoistraživačkog rada NIO u 2022. godini broj: 451-03-68/2022-14/200173 od 04.02.2022.

toga želim da ispitam šta shvataju u vezi sa dalekom budućnošću svemira i kako te ideje utiču na njih. U tu svrhu, najpre želim da predstavim koncept pogleda na svet, kao termin koji decu smešta u ravnopravan položaj sa odraslima, tako što im dopušta da imaju jedan zajednički prostor izražavanja koji se neprekidno menja, obogaćuje i rafinira. Uz ideju pogleda na svet ili filozofije života, moguće je tražiti njihove činioce kod dece, gradivne elemente uz pomoć kojih oni shvataju realnost u koju su pohranjeni, društvene odnose i kulturu koju sami grade. Ono što želim da postignem takvim pristupom temi jeste postavljanje jednog okvira i skupa koncepata koji će u nekom daljem istraživanju dati preciznije interpretacije, kao i uvide u to kako deca i kako ljudi uopšte, formiraju sopstvene poglede na svet i kako definišu i redefinišu sve ono što ih čini u različitim fazama života. U daljem sledu istraživanja želeo bih da sagledam odnos interpretacija realnosti, identiteta i koncipiranja pogleda na svet i filozofije života na pragu novog milenijuma kod dece koja su potpuno stasala uz sve ono što nazivamo „novim tehnologijama“.

Iz biološke perspektive, detinjstvo označava period od rođenja osobe do dostizanja njene potpune seksualne i reproduktivne zrelosti.¹ U kulturnom smislu, označava period tokom koga ona uči i sagledava osnovna znanja, veštine, navike, stavove i načine ponašanja potrebne za uspešno uključivanje u socijalnu zajednicu (Krel 2005a, 353). Za ovaj rad, važno je shvatanje da je detinjstvo period tokom koga se stiču osnovna znanja o svetu i odnosima koji ga determinišu. Deca posmatraju stvarnost oko sebe i pripisuju joj vrednosti i značenja u skladu sa sopstvenim mogućnostima, znanjem i iskustvom. Bez obzira na to koliko ti resursi bili ograničeni, oni formiraju temelje na kojima se kasnije gradi čitava građevina njihovih prosuđivanja, pretpostavki, predrasuda i identiteta.

Pogled na svet, kao ključni koncept našeg interesovanja, jeste u najtesnijoj vezi sa spoznajom, učenjem, percepcijom, ponašanjem i okruženjem

1 Proučavanje detinjstva i dece jeste dosta složen poduhvat koji od istraživača traži posebnu vrstu osetljivosti i obazrivosti (Krel 2005b; Darbyshire, MacDougall and Schiller 2005: 417–436; Hameršak, 2003; Hameršak 2004). Na samom početku, neophodno je skrenuti pažnju na tek nekoliko od mnoštva osnovnih napomena koje treba imati na umu pre nego što se uđe u bilo kakvo ispitivanje mladih osoba. Nikada ne smemo da zaboravimo da su prava deteta iznad prava istraživača. Neophodno je obavestiti dete sagovornika o svim odlikama istraživanja koje bi mogle uticati na spremnost da u njemu učestvuje, a odgovore na pitanja koje nam ono postavlja, treba prilagoditi tako da ih lako i razume. Istraživač mora poštovati odluku deteta da prekine razgovor u bilo kom trenutku, kao što pre bilo kog razgovora, mora da obezbedi saglasnost roditelja ili osobe koja odgovara za njega (učitelj, nastavnik, direktor institucije). Istraživanje ne sme da sadrži ni jedan postupak koji bi fizički ili psihički mogao da naškodi mladom ispitaniku (Marković 2008, 148–149).

pojedince. U središtu razvoja pogleda na svet nalazi se naša potreba da se povežemo sa spoljnim svetom i da shvatimo veze koje se uspostavljaju između realnosti i naših predstava o njoj. Neophodno je da razumemo i objasnimo sopstvena iskustva, a interpretativni okvir koncepta pogleda na svet izuzetno je koristan u tom nastojanju. Počev od najranijeg detinjstva, čovek neprekidno stupa u interakcije sa sopstvenim fizičkim i društvenim okruženjem i kroz mnoštvo tih odnosa, podsvesno se konstruišu pretpostavke ličnog pogleda na svet. To je dugotrajan proces, a formativne godine detinjstva od ključne su važnosti za njegovo što kvalitetnije utemeljenje. Kroz period školovanja, formalno obrazovanje doprinosi razvoju pogleda na svet i obezbeđuje osnovu na kojoj se procesom učenja grade spoznajni okviri (Cobern 1989, 4). Deca postepeno grade saznanja o svetu i uspostavljaju njegove predstave, sa čime stvaraju objašnjenja sopstvene pozicije u njemu. Za nas to znači da se bavimo shvatanjem dugotrajnog procesa izgradnje predstava koje imaju izuzetno važnu ulogu u uspostavljanju identiteta i filozofije života pojedinca u kasnijim godinama.

Proces razvoja pogleda na svet i njegove promene Majkl Kerni naziva „dijalektičkim konstrukcionizmom“, a kao takav on deli jako mnogo sa „genetičkom epistemologijom“ i konstruktivističkim teorijama učenja. Od izuzetne važnosti za ovaj tekst, jeste shvatanje da se pogledi na svet povezuju sa genetičkom epistemologijom i fazama razvoja ličnosti koje je koncipirao Žan Pijaže. Može se pretpostaviti da najveći broj mališana počinje da formira elemente sopstvenog pogleda na svet sa svega dve godine, da je dečji moralni kompas formiran do devete godine, a da je, po toj logici, pogled na svet formiran i operativan sa trinaest godina (Kidder and Campbell 2020, 79–85; Hess, Magnuson and Beeler 2011). Pogled na svet utiče na vrednosti i prioritete koje dete uspostavlja, a to kanališe njegovo ponašanje i donošenje odluka. Sva nova iskustva bivaju shvaćena i interpretirana uz njegovu pomoć i zbog toga je izuzetno važno dobro ga sagledati i razumeti u najranijem mogućem dobu.

Pijažeova teorija kognitivnog razvoja tvrdi da znanje nije kopija realnosti, pošto se znanje konstruiše delovanjem i postupanjem subjekta, njegovom primenom akcionih i kognitivnih šema (Pijaže 1972; Pijaže 1983). Subjekt modifikuje i transformiše objekt svog saznanja u skladu sa kapacitetima koje poseduje. Dete se aktivno trudi da ovlada sopstvenom sredinom i na taj način konstruiše različite nivoe znanja koji vremenom postaju sve složenije kognitivne šeme. Pijaže je uspostavio skalu mentalnog razvoja dece koja ima važno mesto u našem razumevanju njihovog pogleda na svet. On je opisao četiri osnovna nivoa: senzo-motorni, predoperacionalni, konkretno-operacionalni i formalno-operacionalni nivo razvoja. Tokom prve faze dete uči da saobraća sa svetom koji ga neposredno

okružuje tako što se uči dodiru, ukusu, posmatranju, smejanju i slušanju. Tokom drugog nivoa razvoja, razvijaju se memorija i mašta i utemeljuju se koncepti prošlosti, sadašnjosti i budućnosti. Simboličke ideje počinju da imaju smisla i dete kreće da shvata šta one predstavljaju. U trećoj fazi, razvijaju se procesi logičkog mišljenja, a dete je u stanju da rešava probleme promišljanjem. U poslednjoj fazi razvoja dece, usavršava se sposobnost da logički sagledavaju probleme i ona počinju da shvataju apstraktne koncepte. To je početno doba adolescencije koja bi trebalo da se završi do petnaeste godine. Tada sazajne šeme postaju formalne logičke operacije i toj fazi se pojavljuje reflektujuća apstrakcija kada rani adolescent vrše operacije nad samim procesuiranjem, apstrahuju u njemu ono što je suštinsko. Razvijaju se sposobnosti karakteristične za formalne operacije: razvija se mišljenje po pravilima propozicionalne logike, operiše se iskazima, razlikuje se sadržinska tačnost od ispravnosti zaključka, razvija se hipotetičko-deduktivno mišljenje i sposobnost da se misli o onome što je moguće (a ne samo o onome što neosporno postoji), razvija se sposobnost da se odredi ono što je realno unutar onoga što je moguće, postavljaju se hipoteze iz kojih se izvode proverljive posledice, razvijaju se kombinatorika i eksperimentisanje, proveravaju se hipoteze sistemskim variranjem faktora. Deca ovladavaju apstraktnim mišljenjem i refleksijom. Ispoljavaju se interesovanja za različite probleme, ideje, kao i za samo mišljenje, pa se stvaraju teorije o svemu.

Tema ovog rada jeste uloga nauke u okviru proučavanja socijalizacije u savremenom društvu, pošto nas zanimaju eksplicitni i implicitni uticaj naučnih ideja na dečji pogled na svet ili barem na moguće vizure života i kosmosa kod dece, kadre da se nose sa idejama koje se tiču budućnosti života na Zemlji, budućnosti same planete, Solarnog sistema, ali i čitavog univerzuma. Zanima nas da li deca menjaju sopstvene stavove, uverenja, norme i vrednosti u zavisnosti od toga koliko su im dostupne i značajne informacije koje se tiču daleke budućnosti.

Smatram da u socijalizaciji i razvoju dece, određenu ulogu imaju naučne ideje sa kojima se ona upoznaju sama, mimo nastave i školskih programa. Već se pokazalo da deca daleko više saznanja o svemiru i procesima koji se odvijaju u njemu stiču samostalno, oslanjajući se na društvene mreže i internet, pre svega na Jutjub klipove koji se bave astronomijom i kosmologijom.² Naučna znanja ili teorije predstavljaju izuzetno značajan materijal uz koji deca zadovoljavaju svoju znatiželju, ali i potrebu za koherentnom intelektualnom slikom sveta. Uz pomoć takvih ideja, deca defi-

2 Više reči o tome moći će da se nađe u mom tekstu „Upper Primary School Children’s Cosmogonic Ideas: Childhood and Space (preliminary research)“, koji treba da bude objavljen u Glasniku Etnografskog instituta SANU tokom 2022. godine.

nišu sopstvenu ulogu u zajednici, osmišljavaju svoju poziciju u ukupnom poretku stvari. Na početku, najčešće veoma grubo i nedovoljno precizno, ali vremenom sve jasnije i kvalitetnije, u smislu zaokruživanja predstave o sopstvenom identitetu i njegovom značaju. U susretu sa naučnim idejama, deca koriste niz sopstvenih sposobnosti i proživljavaju najrazličitije emocije koje doprinose njihovoj oceni sveukupnog života, to jest kompleksnom pogledu na svet. U najkraćem, oslanjanjem na naučne teorije, deca formiraju sopstvenu koncepciju realnosti. Ona usvajaju te ideje, kao deo identiteta u formiranju sopstvene ličnosti.

Pogled na svet, antropologija i dečja psihologija

Koncept *Weltanschauung* dolazi iz nemačkog jezika i odnosi se na najširu percepciju sveta. U najkraćem, termin podrazumeva interpretativni okvir ideja i verovanja uz pomoć kojih pojedinci, zajednice i kulture posmatraju i tumače sopstveno okruženje. Na samom početku upotrebe koncepta, Imanuel Kant ga je koristio za opis čulnog opažanja, promatranja i ispitivanja stvarnosti. Međutim, tokom devetnaestog veka, on počinje da označava vizuru ili viziju sveta, njegovu sveukupnu predstavu, perspektivu posmatranja i praktične stavove u odnosu na neupitnu realnost. Napokon, krajem prethodnog veka ustanovljeno je da termin *Weltanschauung* sa nemačkog jezika treba prevoditi kao intuitivni pogled na svet koji je definisan kao „ukupan zbir metafizičkih teza“ koje se tiču koncepcija koje ljudi imaju o stvarnosti. Najlakše ga je razumeti kao: „određenu filozofiju života, koncepciju sveta koje se drži pojedinac ili određena grupa“ (Naugle 2002, 64). U srpskom prevodu, više nego adekvatan termin je *sve-tonazor*.

Pod pojmom pogleda na svet Martin Hajdeger je podrazumevao, ne samo koncepciju sastava i poretka prirodnih stvari, već istovremeno i interpretaciju smisla i svrhe ljudskog postojanja. Svetonazor uvek uključuje i gledanje na život i stoga izrasta iz sveobuhvatnog promatranja sveta i ljudske egzistencije. Svaki pojedinačni pogled na svet proističe iz prirodnog pogleda na svet, iz jednog opsega koncepcija stvarnosti i uslovljenosti ljudskog postojanja koji su u određenom trenutku dati (Naugle 2002, 136–137).

Bronislav Malinovski je koristio koncept pogleda na svet onako kako ga i danas verovatno posmatra najveći broj socijalnih antropologa:

„Ono što me stvarno zanima kada proučavam urođenike jeste njihov pogled na stvari, njihov *Weltanschauung*, dah života i realnosti koji oni udišu i od koga žive. Svaka ljudska kultura pruža svojim članovima određenu viziju

sveta, određeni ukus života. U tumananju kroz ljudsku istoriju i prostranstva Zemlje mene je uvek najviše očaravala mogućnost da se život i svet sagledaju iz različitih uglova, svojestvenih svakoj kulturi, i ona me nadahnjivala istinskom žudnjom da pronicem u druge kulture, da pokušam da shvatim druge tipove života“ (Malinovski 1979, 461).

Pogled na svet, u interpretaciji Malinovskog, u najkraćem jeste „dah života i realnosti“ i „vizija sveta“, to jest „ukus i tip života“ koji je svojstven svakoj zasebnoj kulturi. Pogled na svet je tako „ugao posmatranja života“ koji je osoben za svaku kulturu.

Prema shvatanju Roberta Redfilda, on postoji taman koliko postoji i čovečanstvo: „Pogled na svet ili neka njegova vrsta, jednako je star koliko i druge ljudske stvari koje su se razvijale paralelno sa njim: kultura, ljudska priroda i ličnost“ (Naugle 2002, 245–246). U Redfildovoj perspektivi, pogled na svet treba definisati kao: „osobeni način na koji ljudi gledaju na univerzum“. Redfield je ponudio i nešto preciznije određenje: „strukture stvari onako kako ih je čovek svestan. To je način na koji vidimo sebe u odnosima prema svemu drugome“ (isto). Pogled na svet uređuje stvari i definiše njihove okvire, čini ih poznatim. Omogućava nam da se krećemo kroz poznat i siguran prostor simbola i vrednosti koje razumemo, uz čiju pomoć su nam pojave i procesi očigledni ili jasni. Na taj način gradimo osećanja optimizma ili pesimizma u susretu sa izazovima koje pred nas donosi sam život. Ta dva osećanja su od presudne vrednosti za naše shvatanje dečjeg odnosa prema stvarnosti i filozofiji života koju oni sami formiraju.

Kliford Gerc je isticao razliku koja se polovinom proteklog veka u antropološkim studijama iskristalisala između „etosa“, kao aspekata svake date kulture uz pomoć kojih se donose moralni i estetski sudovi, nasuprot „pogledu na svet“ koji obuhvata njene kognitivne i egzistencijalne aspekte (Geertz 1957, 421–422). Etos predstavlja ton, karakter i kvalitet života jednog naroda, njegov moralni i estetski stil i raspoloženje, to su osnovni stavovi tog naroda prema samom sebi i sopstvenom svetu. Sa druge strane, pogled na svet jednog naroda čini sliku o tome kako se stvari u suštini odvijaju, sadrži njihove koncepte prirode, sopstva ili bića (self), ideju zajednice, to jest, uključuje najsveobuhvatnije ideje o redu i poretku nekog društva (isto).

Alan Dandes je u razmišljanje o konceptu pogleda na svet uveo ideju *folk ideja*, kao tradicionalne izjave, folklorna verovanja ili stavove o različitim temama. Prema njegovom shvatanju, to su gradivni elementi koji čine određeni pogled na svet: „Pod ‘folkloškim idejama’ podrazumevam tradicionalna shvatanja koje određena grupa ljudi ima o ljudskoj prirodi, o svetu, kao i o čovekovom životu u tom svetu“ (Dundes 1971, 95–96).

Folklorne ideje su neizrečene premise koje se nalaze u osnovi mišljenja i delanja svake ljudske zajednice. On podseća na termine koji su pogodniji od odabranog i kaže da bi one mogle da se zovu: „osnovne premise“, „kulturni aksiomi“ ili „egzistencijalni postulati“. Ime je manje važno u odnosu na zadatak identifikovanja različitih osnovnih pretpostavki kojih se drže pripadnici određene kulture. Sve kulture imaju svoje temeljne pretpostavke o životu i upravo su one gradivni elementi pogleda na svet tih zajednica (Dundes 1971, 96).

Majkl Kerni je bio američki antropolog koji je dao nemerljiv doprinos sistematizaciji i analizi koncepta pogleda na svet. On je formirao sopstveni *logičko-strukturni model* kao teorijski okvir za različite vrste istraživanja. Kerni se oslonio na ideje Meri Daglas u formiranju svog modela. U središtu analize pogleda na svet uglavnom se nalazi potreba da shvatimo i razotkrijemo odnose između različitih tipova kosmologija i društvenih formi koje ih stvaraju. Prema Meri Daglas, svaka kosmologija, pa tako i svaki pogled na svet, poseduje sopstvene „skrivenne implikacije“, a prema Kerniju upravo su to podrazumevane pretpostavke o „prirodi ultimativne realnosti“ (Kearney 1975, 251).

Kerni nudi sopstvenu definiciju svetonazora: „to je set slika i pretpostavki o svetu“, pa dodaje:

„Pogled na svet je način na koji ljudi gledaju na realnost. Sastoji se od osnovnih pretpostavki i slika koje obezbeđuju manje ili više koherentan, ne nužno i precizan, način mišljenja o svetu. Pogled na svet obuhvata slike o sopstvu, i svemu što se prepoznaje kao ne-Ja ili ne-sopstvo, kao što uključuje i odnose između njih, ali i sa drugim idejama.“ (Naugim 2002, 242).

Pogled na svet se odnosi na kulturno uslovljenu, uglavnom podsvesnu, osnovnu organizaciju uma, a to ustrojstvo se manifestuje kao set predubedenja i pretpostavki koje nas predisponiraju, unapred pripremaju kako da osećamo, mislimo i delamo u predvidljivim obrascima. Kerni ističe da se pogled na svet odnosi na kulturom organizovano makromišljenje, to jest na one dinamično međupovezane osnovne pretpostavke koje određuju najveći deo ljudskog ponašanja i donošenja odluka, kao i na organizaciju njihovog korpusa simbola (Cobern 1989, 2; Iwaniszewski 2009, 100–106).

Prema njegovom shvatanju, univerzalne kognitivne kategorije kao proizvod procesa evolucije jesu utemeljujuće za ljudski um i neophodne su za formiranje pogleda na svet bilo gde na planeti. Kerni je smatrao da postoji „univerzalni set dijagnostičkih kategorija za opisivanje pogleda na svet“. Bez obzira na to što sadržaj ili supstanca tih univerzalija varira, one neosporno postoje kao apriori kategorije pogleda na svet. Kerni navodi pet tih kategorija: sopstvo (self) i drugi (other), odnosi (relationship), kla-

sifikacije (classification), uzročnost (causality), prostor i vreme (space and time). Prema njegovom shvatanju, te dimenzije uma krucijalne su za ljudsko razmišljanje o životu i realnosti, iako njihov sadržaj varira od doba do doba i od kulture do kulture. One su integrisane u „logičko-strukturne veze“ („logico-structural linkage“) koje sačinjavaju „skelet“ na koji se „nabacuje meso“ bilo kog pogleda na svet (Naugle 2002, 242–243).

Svetonazor definiše i koncept bića ili sopstva, pošto određuje granice onoga ko smo i gde smo. Takođe, on definiše sve ono što nije „ja“, uključujući i naš odnos prema okruženju. Pogled na svet oblikuje vizuru univerzuma, koncepcije vremena i prostora, kao što utiče na norme i vrednosti. On objašnjava odakle i zašto dolaze pojava, kao i to kako opstaju takve kakve su. Uz pomoć svetonazora procenjuju se ciljevi, institucije i vrednosti društva, a pruža mu se sredstvo za procenu svih spoljnih uticaja, kao i aktivnosti i stavova unutar njega samog. Svetonazor ljudima obezbeđuje podršku u trenucima uznemirenosti i životnih kriza, kao što ohrabruje i propisuje određena ponašanja (Cobern 1989, 3). Pogled na svet uspostavlja uređenje i sistematizaciju percepcije i taj sistem omogućava konceptualizaciju onoga što bi realnost mogla da bude, kao i da se shvati i interpretira ono što se događa na svakodnevnom nivou unutar tog okvira. On čoveku pomaže da održi osećanje mentalnog poretka i ravnoteže u svetu koji se menja kroz interakcije između naših postojećih pretpostavki i promena u prirodnom okruženju (isto).

Veza koncepcije pogleda na svet i sposobnosti ranih adolescenata ili dece, koja je ovde samo naznačena, upućuje na nužnost dubljeg istraživanja koje nas očekuje, a važna je zato što predstavlja deo pokušaja da se shvati jedna sasvim nova generacija koja se jako mnogo oslanja na tehnologiju u procesu učenja. Daleko više od nas, a kamo li u odnosu na još starije generacije, deca biraju šta će da uče, čemu će da posvete svoju pažnju. Zbog tog generacijskog jaza, koji preti da postane izuzetno teško premostiv, neophodno je shvatiti kako deca sama gledaju na svet oko sebe i kako kreiraju njegove predstave.

Predstave daleke budućnosti

Slike budućnosti izuzetno su važne za utemeljenje pogleda na svet kod ljudi uopšte, pa tako i kod dece. Oni kroz te predstave preispituju smisao onoga što vide u realnosti svakodnevnog života. Stvaraju okvire u koje upisuju vrednosti i značenja događaja i procesa koje detektuju, koje uspevaju da isprate. Na taj način shvataju ono što se događa oko njih, ali i formiraju jednu širu predstavu stvarnosti sa kojom se suočavaju sa većim ili manjim dozama optimizma ili pesimizma.

Kao izvor diskursa o dalekoj budućnosti svemira, osloniću se na kratki dokumentarni film *Timelapse of the Future: A Journey to the End of Time* Džona Bosvela (John D. Boswell), američkog reditelja, producenta, montažera i kompozitora, koji je sastavljen od predviđanja i hipotetisanja niza eminentnih naučnika koji se bave budućnošću Zemlje, Solarnog sistema i univerzuma u celosti. Video je sastavljen od njihovih intervjuova datih u različitim prilikama, a pokriven je segmentima iz brojnih serijala, filmova, kao i animacijama samog autora. Postavljen je na Jutjubu u martu 2019. godine i do sada, 2022. godine, imao je preko osamdeset i četiri miliona pregleda. Film sam odabrao zbog njegovog kvaliteta, autora na koje se oslanja, ali i zbog ogromnog uticaja koji je ostvario u svega nekoliko godina, kao sintetizovan narativ iz kompleksnog korpusa naučnih teorija i koncepcija. Ogroman broj pregleda, komentara, kao i deljenja na različitim društvenim mrežama, od videa su napravili viralno remek-delo koje zaslužuje svaku pažnju i poštovanje.

Video je fokusiran na pitanje: kako će se sve završiti? Odgovor na to pitanje autora i publiku odvodi na putovanje dugo trilionima trilion godina, koje pokazuje kako bi univerzum mogao da izgleda na kraju vremena koje ima smisla. Putovanje započinje antropocenom, to jest savremenim dobom i kreće se eksponencijalno kroz vreme pokazujući budućnost Zemlje i Sunca, kraj velikog broja zvezda, utihnule galaksije, moguće civilizacije, hipotetičke erupcije super masivnih crnih rupa, efekte tamne energije, moguće paralelne svemire, kao i konačnu sudbinu kosmosa kakav poznamo. Rečima samog Bosvela: „To je slika budućnosti koju slika moderna nauka – slika koja će se sasvim sigurno produbiti tokom vremena kako budemo tragali za novim informacijama o tome kako će se naša priča razviti“.

Bosvel u opisu svog videa nudi jedan dosta interesantan pogled na svemir, koji u sebi sadrži izuzetno optimističan pogled na svet. Autor na osnovu naučnih znanja uspostavlja jednu vizuru budućnosti koja implicira duboko poverenje u čovečanstvo i kapacitete koje ono ima u suočavanju sa neminovnostima koje nam predstoje:

„Meni ovaj opšti pogled na vreme otvara jednu duboku perspektivu – mi živimo u vrelom bljesku Velikog praska, u savršenom trenutku koji nam omogućava da uronimo u prizore i muziku univerzuma tokom njegovih dana slave, pre nego što sve nestane. Iako će kraj neminovno doći, mi zapravo imamo gotovo neograničeno vreme za igru, ako odigramo kako treba. Budućnost možda izgleda turobno, ali mi kao vrsta imamo izvanredan potencijal“³

3 Navod je iz opisa videa na stranici Jutjuba. <https://www.youtube.com/watch?v=uD4izuDMUQA>

Naučnici i popularizatori nauke na koje se Bosvel oslanja u kreiranju sopstvenog diskursa jesu: Dejvid Atenborou, Krejg Čilds, Brajan Koks, Nil Degras Tajson, Mišel Teler, Lorens Kraus, Mičio Kaku, Majk Rou, Fil Plejt, Džena Levin, Stiven Hoking, Šon Kerol, Aleks Filipenko i Martin Ris. Pored toga, Bosvel se direktno oslonio i pozajmio materijal iz programa, filmova i serijala poput: NASA Goddard, Google, SpaceX, 2012, *Geostorm*, *Into the Universe with Stephen Hawking*, *Journey to the Edge of the Universe*, *Noah*, *How the Universe Works*, *Deep Impact*, *Wonders of the Universe*, *Moon raker vfx reel* i *Voyage of Time*.

Prema *Timelapse of the Future: A Journey to the End of Time*, budućnost Zemlje, Solarnog sistema, galaksije, lokalnog svemira i sveukupnog univerzuma treba da prođe kroz veliki broj faza. Bosvelov scenario započinje erom antropocena i nizom događaja koji uključuju ljudsku delatnost poput naseljavanja Marsa, ali i okretanje magnetnih polova Zemlje. Hejl-Bopova kometa će ponovo biti vidljiva 3357. godine, nakon čega će doći do značajnog povećanja nivoa okeana, do udara asteroida, kao i do pojave niza supernova. Sahara će oko 15 000. godine postati tropski predeo, a Vojadžer 1 će 38 874. godine doći do zvezde *Gliese 445*. Supervulkan koji se nalazi ispod nacionalnog parka Jelouston eruptiraće 97 583. godine, a u isto doba otisak stopala sa misije Apolo 11 nestaće sa Meseca. Posle toga će doći do eksplozija niza zvezda i navale gama zraka, Mars će dobiti sistem prstenova, dok će oni oko Saturna nestati. Antarktik će se otopiti za 43 343 155 godina, a treba očekivati značajan udarac asteroida za 70 606 131 godina i formiranje jednog novog superkontinenta za 153 793 159 godina. Sjaj Sunca će značajno porasti za 427 821 025 godina zbog čega će biljke na Zemlji potpuno nestati za 833 270 413 godina. Život će u potpunosti nestati za 2 952 729 059 godina. Posle toga će Sunce postati crveni džin koji će u tom procesu uništiti Zemlju pre nego što se pretvori u belog patuljka za 7 650 412 497 godina. Nakon toga će nestajati i druge zvezde. Poslednji crveni patuljci nestaće za 100 triliona godina.

Posle toga počinje era degenerisanih zvezda u kojoj je univerzum pun pulsara, crnih rupa, braon patuljaka obasjanih šačicom belih patuljaka. Vremenom, kosmički ostaci biće izbačeni u ledeni međuzvezdani prostor. Neutronske zvezde će se sudarati i stvarati supernove. Vanzemaljski život bi mogao da postoji oko ostarelih belih patuljaka, koji će tokom vremena umreti i biti pretvoreni u crne patuljke. U nekom trenutku supervelike crne rupe u centru svake galaksije usisaće svu degenerisanu materiju koje se domognu. Vremenom će se dezintegrisati preostali atomi, odnoseći sve ostatke materije u univerzumu.

Nakon raspada protona počinje era crnih rupa u kojoj svemirom tumačaju „zombi galaksije“ sa lakim česticama koje su razastrte naokolo. Napokon, moguća je pojava binarnih crnih rupa koje će nakon spajanja izbacivati ogromne količine energije u gravitacionim talasima. Za 159 novemdeciliona godina (159×10^{60} godina) Hokingova radijacija će učiniti da prva crna rupa nestane. Kako one budu nestajale, obasjaće međuzvezdanu tamu. Univerzum će nastaviti da se širi uz pomoć tamne energije, postajući još tamniji i hladniji. Entropija će uništiti i same crne rupe. Poslednja crna rupa neće za 15 untrigintilion godina (15×10^{96} godina), a univerzum će nestati za gugi godina (10^{100} godina). Koncept vremena će do tada već biti obesmišljen, pošto će univerzum postati: „ništa sem mora fotona koji će se temperaturno ujednačiti sve dok ih širenje svemira ne ohladi do apsolutne nule“.

Film gledaocima pruža uvide u najsavremenije kosmološke ideje i spaja mikro- i makrofiziku, to jest svet subatomske čestice i koncepte poput crnih rupa i multiverzuma. Možda još značajnije za naš rad, film gledaocima suočava sa određenom vrstom egzistencijalnih uvida. Ne nužno dilema i kriza. Ti uvidi se tiču ograničenog vremena koje civilizacija i ljudi imaju na Zemlji, ali istovremeno podvlače činjenicu da oni imaju kapacitete da prevaziđu nepovoljne okolnosti i da mnogo pre neizbežne sudbine koja nas čeka kao „komšije“ Sunca koje će se pretvoriti u crvenog džina, postanu vrsta „sa dve planete“ ili da na neki drugi način diverzifikuju način života ljudi kao kulturnih bića. Film pokazuje da je nestanak planeta, pa i zvezda, jedna sasvim trivijalna stvar i suočava nas sa činjenicom da su naši životi, kao sasvim slučajna i „ničim izazvana pojava“, izuzetna vrednost sama po sebi, koja dobija na značaju tek kada se stavi u kontekst uspostavljanja i nestanka okolnosti za njegov nastanak i razvoj. U toj perspektivi, film nas podseća da je život tek jedan drhtaj kosmosa koji mogu da primete samo oni u najbližem okruženju.

Dečje shvatanje predstave daleke budućnosti:

Miljko – studija slučaja

Miljko je moj komšija i sin dobrih prijatelja. Ide u osmi razred osnovne škole i ima vrlo dobar uspeh. Interesuju ga računari i programiranje. Nema dobre ocene iz srpskog jezika, ali su one iz engleskog solidne. Mnogo vremena provodi za kompjuterom, prati različite kanale na društvenim mrežama, igra video-igre i odgledao je čitav serijal *Breaking Bad* bez prevoda. Ima mlađeg brata. Sa društvom iz odeljenja ne druži se naročito mnogo van škole, ali ni tamo. Pripada generaciji Z ili „zumerima“, to jest generaciji dece rođenih od kraja devedesetih do 2010. godine. To je ge-

neracija koja je u potpunosti stasala uz savremene tehnologije pametnih telefona, izuzetno brzog interneta i uz obilje informacija u kome se teško snalaze i mnogo starije osobe.

Sa Miljkom je obavljen dvočasovni polustrukturirani dubinski intervju sa ciljem sticanja uvida u njegova znanja o dalekoj budućnosti kosmosa, ali i uticaja tih ideja na njegov pogled na svet, to jest na značaj seta egzistencijalnih pitanja i dilema koje film *Timelapse of the Future: A Journey to the End of Time* pokreće. Zamolio sam ga da pogleda film pre nego što smo obavili intervju i tražio sam od njega da odvoji malo vremena da promisli ideje koje plasira. Sastavio sam upitnik koji je bio osmišljen tako da u razgovoru pokušam da dođem do slike njegovog pogleda na svet, ali i da shvatim kako je film uticao na njega. Zapravo, zanimalo me je da li je on kod Miljka podstakao određenu vrstu zebnje i nelagode u suočavanju sa neminovnom degradacijom života kakav poznajemo u eonima koji dolaze.

Ipak, pre razgovora o naučnim teorijama i kosmologiji, značajan deo razgovora posvetili smo njegovom gledanju na politiku i identitet. Na samom početku, kazao mi je da ne razume baš najbolje koncepte pogleda na svet i filozofije života, ali se ispostavilo da vrlo dobro barata njima kada promatra politička stanovišta ljudi sa kojima se uglavnom ne slaže. Deklarisao se kao levičar, kao neko ko smatra da su svi ljudi jednaki, da je neophodno da se bori da svi budu adekvatno plaćeni za posao koji obavljaju, kao i da niko ne treba da bude diskriminisan zbog onoga što misli i govori. Posebno je istakao da ljudi zajedno moraju da se poduhvate rešavanja gorućih ekoloških problema i opšteg zagađenja prirode. Iz njegove perspektive, to jest u njegovom pogledu na svet, nema mesta za ksenofobiju, šovinizam i homofobiju. Rekao mi je da je ateista i da se čudi kako je moguće da se gotovo sva deca iz njegovog odeljenja izjašnjavaju kao vernici, a niko ne ide na časove verske nastave, već na građansko vaspitanje. U suštini, Miljko je dečak koji je dosta rano osvestio teme političkog spektra i razlika koje se nadograđuju na podelu između liberalizma i konzervativizma, kao i socijalizma i kapitalizma. Na pitanje kako je došao do tih pitanja i podela, odgovorio mi je: „Pa sa interneta, naravno“.

Tokom razgovora, objasnio mi je kako je ranije gledao slične klipove na Jutjubu. Kazao mi je da su ga slične emisije zanimale „odavno“, da ih je gledao, ali da ga je to interesovanje napustilo i da je taj sadržaj već „prevazišao“, ali rekao mi je da mu je u filmu bilo jako interesantno to što je svaki frejm predstavljao određen broj godina koje proliću. Pitao sam ga šta je zapamtio gledajući klip, a on se sam fokusirao na budućnost Solar-nog sistema:

„Sunce će za nekoliko miliona godina biti crveni džin, pa beli patuljak. Zemlju će progutati kada bude crveni džin. Spoljne planete će isto nastradati. Možda i 'odlete' dalje u svemir, nisam baš siguran. Smatram to realnim scenarijom zato što se desilo sa drugim zvezdama. Sunce je zvezda, pa će tako i da bude.“

Bilo mi je interesantno to što je Miljko sam odabrao da opiše deo scenarija koji ga je najviše angažovao i privukao. To mi je bio pokazatelj činjenice da ga ne zanima ideja Multuverzuma ili segmenti scenarija koji nemaju veze sa onime što on realno može da iskusi. Njegovo sagledavanje neposredne kosmičke okoline, Zemlje i Solarnog sistema, pokazalo se kao prioritet u koncipiranju daleke budućnosti. Ono što će se desiti sa ostatkom svemira, za Miljka je manje važno.

Zbog toga me je zanimalo kako on gleda na budućnost civilizacije i ljudi, kao vrste koja zauzima sopstvenu nišu na planeti. Pitao sam ga šta, prema njegovim uvidima, možemo da očekujemo od budućnosti civilizacije:

„Možemo da očekujemo dosta. Za pedeset godina, ne baš previše, ali sigurno nešto bolje nego što je danas. Zato što treba da se sprovede dogovor o borbi protiv ugljen-dioksida. Nadam se da će to da radi do tada i da će svet krenuti na bolje. Onako kako svet može da ide napred, verovatno će ići i bolje.“

Teže je reći gde će ljudi da idu za hiljadu godina, nego reći šta će biti sa univerzumom. U univerzum možeš da pogledaš, pa da vidiš šta radi, a ljudi su nepredvidljivi. Hiljadu godina je za čovečanstvo mnogo, a za univerzum ne. Kolika je razlika od 1000. godine do 2000. godine, šta se sve desilo? Video si šta je u univerzumu, ništa.“

Miljkov optimizam u vezi sa promenama vezanim za smanjenje emisije štetnih gasova i opšteg zagađenja je obećavajući, ako predstavlja nešto čega su pripadnici njegove generacije svesni i ako su voljni da menjaju sopstvene navike. Njegovo očekivanje da će svet napredovati i biti bolji, bez obzira na nevolje koje ga očekuju i koje ne poriče, svedoči o poverenju u znanje i nauku koje gaji. Ovo nije mesto da preispitujemo takav stav, već da se istakne vrednost koje u dečjoj perspektivi imaju znanje, tehnologija i nauka, kao jedan od uslova potencijalne ekološke, ekonomske i socijalne reforme na globalnom nivou koju oni, ili barem Miljko, priželjkuju. Isto tako, interesantna je perspektiva „progrsa“ na koju on skreće pažnju kada me je pitao o razlici između prvog i drugog milenijuma. Njegovo shvatanje dinamike promena, u kontekstu postojanja univerzuma, ukazuje na shvatanje vrednosti ere u kojoj se nalazimo kao doba koje velikom broju ljudi pruža daleko više nego što bi to bio slučaj da smo se zatekli u nekom od prethodnih vekova. Takva ocena savremenog trenutka iz perspektive

četrnaestogodišnjaka donekle iznenađuje, ali i pobuđuje nadu u svest i inteligenciju generacija koje tek dolaze ili barem u neke od njenih predstavnika. Posebno je interesantno prisustvo ekološke svesti u njegovom pogledu na svet. Čini se da ta paradigma ima značajnu ulogu u čitavoj generaciji, ali ostaje da se proveri koliko je postojana i kakve delatnosti i akcije podrazumeva.

U skladu sa ocenom nevolja koje očekuju civilizaciju prema filmu, ali i vrlina koje vidi u čovečanstvu, Miljko mi je dao ocenu sopstvenog pristupa tumačenju ideja koje se grade oko predstava budućnosti, ali i onih koje film ne obuhvata:

„Ja sam realista. Desiće se dobre stvari, ali desiće se i loše. Mi moramo da nastavimo pravo. Ne možemo se uvek nadati najboljem, pa kada se desi nešto loše, onda da padnemo u depresiju. Optimisti se nadaju samo najboljem. Kad se desi nešto loše, oni budu u 'mini depresiji.'“

Miljkovo samoodređenje kao „realiste“, osobe koja je spremna da se suoči sa negativnim, kao i sa pozitivnim aspektima življenja, možda jednako dobro svedoči koliko o njegovom ličnom karakteru, toliko i o pogledu na svet koji on već sada neguje. Njegova težnja da bude „racionalan“, čini se, pomaže mu da filtrira pojave i procese koji su od presudne važnosti, kako za njegov lični život, tako i za život ljudi na planeti. On je sposoban da razluči „moguće“ od „realnih“ pojava i stvari, da napravi selekciju ideja i konstrukcija koje zaslužuju njegovu pažnju od onih koje tu koncentraciju samo rasejavaju.

U skladu sa temama kojih se drži film, ali i u skladu sa čitavim diskursom promatranja budućnosti čovečanstva, pitao sam Miljka i kako gleda na perspektivu kolonizacije nekog od nebeskih tela u svemiru:

„Moguće je, ali ne znam baš kada. Moguće je za petsto, možda za hiljadu godina. Mi sada nemamo toliko energije, da napravimo tako velike stvari, da ih prenosimo sa ljudima sa Zemlje i da sve to prebacimo na Mars ili gde već. Koliko je to energije? Mars je mnogo dalje od Meseca. Za to treba mnogo, mnogo energije, koju mi sada nemamo. Ljudi možda budu na nekom drugom mestu. Zavisi mnogo od sreće i od šansi da se odlazak sa planete i kolonizacija ostvare. To je teško, ali je ipak moguće. Pitanje je koliko imamo vremena i koliko generacija može da ide unapred.“

Njegovo shvatanje da pravo preseljenje civilizacije podrazumeva potrošnju ogromnih resursa i da od civilizacije traži izuzetno velike promene navika, ukazuje na stav da je mnogo bolje i važnije popraviti postojeće odnose na Zemlji, nego tražiti ili formirati neko rezervno stanište. Takav stav dečaka od četrnaest godina podrazumeva prilično jasan pogled na svet protkan ideološkim senzibilitetom.

Drugi segment pitanja usmerio sam na Miljkove emocije i shvatanje šire perspektive njegovog života, to jest ukupne pozicije civilizacije u univerzumu. Direktno sam ga pitao šta je on to razumeo gledajući film *Time-lapse of the Future*:

„Iz filma sam razumeo koliko će univerzum biti bez nas. Mislim, nismo toliko bitni. Možda mi gledamo na sebe kao da smo mnogo važni, ali univerzum ne gleda na nas tako. Imaćemo sreće, ako stignemo do sto hiljada godina, ako ne i pedeset hiljada. Koliko godina mi možemo da preživimo, da trošimo sve resurse, a da ne dođemo do `overpopulacije`, do prenaseljenosti?“

Miljko je pružio jednu dosta ozbiljnu ocenu pozicije čovečanstva u sveukupnom poretku stvari, gledano iz perspektive „nezainteresovanog“ univerzuma. Verovatno i ne znajući, pružio je jako važan argument u kritici antropskog principa, koji zagovara „ambiciju“ svemira da stvori život, a potom čoveka i svest. Miljkova ocena da čovečanstvo izgleda veličanstveno iz „naše“ perspektive, ali ne i iz ugla samog kosmosa, istovremeno poziva na skromnost u samooceni koju neprekidno preduzimamo „diveći“ se sami sebi, kao što insistira na poštovanju života koji moramo negovati, pošto je izvesno da ga generacijama nećemo sresti van planete Zemlje. Miljkovo shvatanje te ironije, da smo istovremeno „divni“ i „arogantni“, budi značajan optimizam, kao pokazatelj sposobnosti da se adekvatno prosudi o najsloženijim temama sa kojima se suočavamo, ali i sa onim koje nas tek čekaju.

Miljkova ocena me je podstakla da ga pitam da li mu je film pobudio neke emocije i da li ga je shvatanje „minorne“ uloge ljudi u svemiru, na bilo koji način suočila sa nekom „egzistencijalnom dilemom“:

„Shvatio sam da ljudi zauzimaju jako malo vremena na čitavoj skali univerzuma. Imao sam emocije, sigurno. Imao sam malo tuge, kada treba da se pogleda realnost. Kakva je i kakva će da bude. Pedeset hiljada godina je iz naše perspektive ogromno, a za univerzum je ništa. To je pet sekundi, ako ne i sekunda za univerzum.

Nije da moje postojanje nije bitno, ja činim deo društva sveta. Svako čini neki deo društva, ali na kraju uvek imamo nekakav kraj, ma kakav bio. Uvek ćemo raditi za ništa, na kraju. Život je vredan. Ja gledam samo sada, malo u budućnost, ali ne previše. Gledanje predaleko me nigde neće odvesti. Previše daleko je već kada gledamo šta će biti za pet hiljada godina. Nekada je i sto godina mnogo.

U ovom trenutku želim samo da idem pravo i da se nadam najboljem. Da dobijem posao, da dobijem šta želim. Da uživam. Voleo bih porodicu, ali, možda, zavisi sada.

Treba da radimo što više dobrih stvari, pošto treba da ih radimo što više dok ne dođe kraj. Treba da napravimo svet lakšim za sve ljude. Lepšim. Da ima svega, a ne da ljudi žive u nekoj rupi i da ne dobiju ništa od života. Da ne rade neki posao na kome će se osećati stalno loše.“

Miljkovo shvatanje da je pojava ljudske civilizacije u univerzumu ravna treptaju neke zvezde koju vidimo na nebu, naterala me je da se zapitam da li je on već pripisao vrhunski značaj životu kao istinskoj vrednosti po sebi ili je prihvatio njegovu slučajnost zdravo za gotovo, pa odlučio da provede život u jednom neopterećenom zadovoljstvu. Njemu je potpuno jasno da ljudi nemaju posebno važnu ulogu u ukupnom trajanju svemira, ali ga to ne opredeljuje za bilo kakav nihilistički pristup životu. Naprotiv, on je orijentisan na pozitivne aspekte života, na zajednicu, porodicu, društvo i poboljšanje opštih uslova za sve oko sebe.

Pošto mi je postalo jasno da predstave daleke budućnosti ne preopterećuju Miljka i da se sa sudbinom univerzuma ipak „pomirio“, pitao sam ga šta on vidi kao trenutno ključne probleme na planeti:

„Sigurno, ekološko pitanje. Ovo što se dešava po svetu, to je jako važno. Da čuvamo Zemlju, to je jako bitno. Ubijamo i uništavamo planetu. Vodu imamo dosta uništenu. Vazduh je najlošiji tokom decenije. Pasivno-agresivno uništavamo svet. Nije agresivno, kao ratom. Onako, ne namerno, uništavamo svet.

To može da se zaustavi. Trebalo bi da rešimo štetne stvari, kao što su ugljen-dioksid, ulje... Ako možemo da ne koristimo automobile, na primer. Treba da koristimo javni prevoz. Samo njega. To bi bilo mnogo bolje za svet. Možda nije za ljude bolje, neke, ali je bolje za svet. Neki ljudi možda rade dalje, pa im treba automobil. Ljudi koji prave automobile, mogu da rade neki drugi posao. Mogu da prave vozila za javni prevoz.“

Miljkov pogled na svet je u krajnjoj liniji optimističan, ako zanemarimo njegov stav da se smatra realističnom osobom. Iako prihvata činjenicu da je domet ljudske civilizacije ograničen, kada se stavi u kontekst trajanja svemira, on ne prihvata proces entropije koju sami ubrzavamo i zbog toga staje na poziciju levo orijentisanog ekološkog diskursa. Smatram veoma važnim njegovo insistiranje na tim stavovima, pošto pokazuju živo zanimanje za politiku jedne veoma mlade osobe koja stoji nasuprot većini informacija koje dobijamo o pripadnicima njegove generacije. On možda iskače iz proseka, drugačiji je od vršnjaka, ali pokazuje koliko su stereotipi pogubni, pogrešni i koliko se na detinjstvo i decu neretko pogrešno gleda.

Miljkov pogled na svet uključuje nauku u sebe. On je sklon naučnim teorijama koje prolaze određenu vrstu testova. Isto tako, ne dozvoljava sebi da ga obeshrabruju suviše udaljeni procesi koji nemaju veze sa njegovim trenutnim životom. On prihvata znanje, inkorporira ga u sopstvene

filozofske postulate, ali nije definisan njima, ne postupa u skladu sa defetističkom perspektivom. Naprotiv, orijentisan je na dobre strane života i gaji očekivanja od njega. On ne menja sopstvena stanovišta zbog toga što će svemir nestati. Dok se to ne desi, on može izgraditi čitav kosmos odnosa na Zemlji. Zbog toga prihvatam da je moja početna teza potpuno pogrešna. Miljko mi je pokazao da budućnost svemira ne utiče na postojeću perspektivu i njegovu filozofiju života.

Zaključak

Pijažeevo stanovište da su deca u poslednjoj fazi razvoja sposobna za shvatanje apstraktnih koncepata i logičko sagledavanje problema, sa Miljkom dobija sopstvenu potvrdu. On vrlo dobro apstrakuje važne od manje bitnih informacija za njega lično i teme koje ga interesuju. Njegova sklonost da sam istražuje, da se kreće kroz najrazličitije kulturne i političke sadržaje, ukazuje na sposobnost čitave generacije da korespondira sa stvarnošću mnogo koherentnije i ozbiljnije no što se to ocenjuje u javnosti. *Generacija Z* ima mogućnosti, a čini se da ima i kapacitete da tehnologiju, znanje i nauku upotrebi znatno drugačije od onih koje joj prethode. Naravno, ne treba olako ulaziti u generalizacije i donositi paušalne ocene o svim njenim pripadnicima, ali čini se da današnje detinjstvo i rana adolescencija, poseduju prednosti koje naše generacije nisu imale, a to je laka dostupnost ogromnog korpusa znanja. Ono što je važno, a dosta problematično, jeste njihova sposobnost da se spuste na dublje nivoe određenih ideja, da ne budu površni. Koliko se oni snalaze sa tim šumom informacija, koliko su opremljeni da kritički misle, zavisi od njihovih predavača, od roditelja i društva koje ih oprema ili ne oprema adekvatnim analitičkim aparatima. U tom kontekstu, moramo skupa raditi na našoj zajedničkoj budućnosti. Ne smemo posmatrati decu kao „vanzemaljce“, kao bića koja neprekidno čine gluposti, trivijalna su i plitka. Svaka generacija se tako čini prethodnoj. Napokon, Miljkova leva politička orijentisanost i socijalistička opredeljenost, poklapa se sa Pijažeevom konstatacijom da ranu adolescenciju karakteriše reformatorski polet. Oni sigurno žele da menjaju svet, bez ikakvog cinizma. To će ih stići za nekoliko godina.

Promatrajući Miljkove odgovore na postavljena pitanja, stekao sam utisak da on, a verovatno i jedan solidan deo njegove generacije, ima značajno poverenja u tehnologiju, možda više nego u samu nauku. Moja nada da naučne teorije imaju važno mesto u dečjem pogledu na svet, sa Miljkom dobija potvrdu, pošto je sam pokazao da se prethodno već interesovao za kosmološke koncepcije. Međutim, nisam spreman da tvrdim da je

to opšta odlika generacije. Takva tvrdnja traži značajno ozbiljnije istraživanje. Ipak, Miljkov odnos prema ateizmu, ideologiji, prema religiji i politici, pokazuje da u generaciji postoje deca čija interesovanja prevazilaze očekivanja i pretpostavljene norme. Nije neočekivano, barem prema Pijažu, ali verujem da nije potpuno redovna i učestala pojava.

Sa druge strane, pokazalo se da predstave budućnosti ne menjaju naročito stav o svetu kod Miljka. On je već prethodno izgradio sliku univerzuma oslobođenu od teoloških pretpostavki, pa njegova koncepcija stvarnosti nije ni prošla kroz neko naročito propitivanje sa gledanjem filma *Timelapse of the Future: A Journey to the End of Time*. Miljko ima određeni sekularni pogled na svet i sve viđeno u filmu je već u skladu sa njegovim gledištima i pozicijama. U tom kontekstu, nauka ima sopstveno mesto u socijalizaciji, kao skup predstava o stvarnosti koje dete usvaja, a potom i samostalno dograđuje. Samostalno birajući i gledajući klipove na Jutjubu, Miljko je pothranio sopstvenu znatiželju, ali i stvorio jednu relativno koherentnu sliku sveta. U skladu sa njom, odredio je sopstveno mesto u društvu prepoznavši se kao neko ko je „deo društva sveta“. Može se očekivati da će on svoju poziciju, sopstveni identitet, polako „brusiti“ kroz srednju školu, naročito u susretu sa decom koja misle slično kao on i razmišljaju o istim temama.

Miljkova pretpostavka da je svet „pokvaren“ i da mu treba „popravka“ u skladu je sa reformatorskim poletom o kome je govorio Pijaže. Međutim, zbunjuje ukorenjenost njegovog stava o tom i takvom svetu. Sva njegova iskustva dolaze posrednim kanalima, isključivo putem sadržaja koje on pronalazi na Jutjubu. To je ono što duboko onespokojava. Umesto da dozvoli sebi da bude dete, Miljko se upustio u svet odraslih koji prave sadržaje po sopstvenim merilima, emocijama, znanjima i namerama. U tom kontekstu, Miljko je sam sebe osujetio u jedinstvenoj prilici da iskusi prelaz iz detinjstva u adolescenciju. Čini se da nije mnogo drugačija situacija ni sa ostalim „zumerima“. Prilepljeni za monitore računara i ekrane telefona, oni žive unutar „sveta flipera“, jednog posredovanog, gotovo konstruisanog simulakruma, živeći tek supstrat stvarnosti. Verujem da će ih sačekati otrežnjenje kao što je „bejbi bumere“ presamitila propast hipi revolucije. Čini se da svet podržava samo one koji mogu da se nose sa njim, u svakoj generaciji, a deluje kao da će Miljkova imati „šok terapiju“ kada bude shvatila da „svet iza ekrana“ nije ono što ih u realnosti očekuje. Bojim se da jedan deo dece gradi sopstvene poglede na svet na pretpostavkama koje proizilaze iz posrednog iskustva, dostupnog na internetu.

Jasno je da ovo nije mesto da se govori o potpunom rasklapanju dečjeg pogleda na svet. Za to je neophodna duboka i dugotrajna studija koja bi okupila čitav niz disciplina. Ono čemu se nadam, završavajući pisanje

ovog rada, jeste da on može da posluži kao pokazatelj mogućeg pristupa analizi uloge nauke, pa i tehnologije, u formiranju predstava o svetu kod izuzetno mladih ljudi. Spajanje Pijažea, Kernija, Gerca, Dandesa, ali i autora koje ovom prilikom nisam pominjao, poput Fajna ili Gofmana, omogućava shvatanje jednog posve osobenog sveta mladih ljudi koji tek počinju da robuju konvencijama i normama koje, prema njihovom mišljenju, ovaj svet čine manje lepim od onoga za šta je kadar. Tek treba da shvatimo zašto tako mladi ljudi poput Miljka, ovaj svet doživljavaju lošim i kako bi ga oni promenili. Ta promena će i nama biti važna, pošto će njihova generacija voditi računa o našoj kada ostarimo.

Literatura:

- Darbyshire, Philip. Colin MacDougall and Wendy Schiller. 2005. "Multiple methods in qualitative research with children: more insight or just more?" *Qualitative Research* 5 (4): 417–436.
- Dundes, Alan. 1971. "Folk Ideas as Units of Worldview." *The Journal of American Folklore* 84 (331): 93–103.
- Geertz, Clifford. 1957. "Ethos, World-View and the Analysis of Sacred Symbols." *The Antioch Review* 17 (4): 421–437.
- Hameršak, Marijana. 2004. "Desetljeća Arièsove povijesti djetinjstva". *Časopis za savremenu povijest* Vol. 36 No. 3. 1061–1078
- Hess, Robyn S. Sandy Magnuson and Linda Beeler. 2011. *Counseling Children and Adolescents in Schools*. SAGE Publications, Inc. Los Angeles.
- Iwaniszewski, Stanislaw. 2009. "Did I Say Cosmology? On Modern Cosmologies and Ancient World-views." *Cosmology Across Cultures ASP Conference Series* 409: 100–106.
- Kearney, M. 1975. "World View Theory and Study". *Annual Review of Anthropology* (4): 247–270.
- Kidder, S. Joseph and Campbell, Katelyn, 2020. "Molding Your Child's Development, Part 1: The Forces that Shape the Worldview of Your Child" (2020). *Faculty Publications*. 1410. 79–85
- Крел, Александар. 2005a. "Традиционалне такмичарске дечје игре као инструмент социјализације деце у Товаришеву". *Гласник Етнографској инститиуија САНУ*. 53 (1): 351–364
- Крел, Александар. 2005b. "Од етнографског ка антрополошком приступу проучавању дечјих игара у Србији (Антропологија дечјих игара у Србији)". У *Етнологија и антропологија: сјање и иерсијективе*. ур. Љиљана Гавриловић. Београд: ЕИ САНУ: 273–279.
- Malinovski, Bronislav. 1979. *Argonauti Zapadnog Pacifika*. Beograd: BIGZ.
- Marković, Jelena. 2008. "Je li etično etički istraživati s djecom? Neka etička pitanja u istraživanju folklorističkih i kulturnoantropoloških aspekata djetinjstva". *Etnološka tribina* 31 (38): 147–165.

- Naugle David K. 2002. *Worldview: The History of a Concept*. William B. Eerdmans Publishing Company Grand Rapids, Michigan/Cambridge, U.K.
- Pijaže, Žan. 1972. "Pijažeovo gledište". *Psihologija* 5, 1-2: 11-25
- Pijaže, Žan. 1983. *Poreklo saznanja*. Beograd: Nolit.

IGRE

Bojan Žikić,

Odeljenje za etnologiju i antropologiju
 Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu

KOLIKO STVARNOSTI STAJE NA TABLU? KULTURNI KOGNITIVNI MODEL SVETA U RATU NA PRIMERU DRUŠTVENE IGRE „AXIS & ALLIES“⁴

Apstrakt: „Axis & Allies“, što znači „Sile Osovine i Saveznici“, jeste društvena igra na tabli čija početna pozicija simulira situaciju u svetu u proleće 1942. godine. Igru mogu igrati od dva do pet igrača, koji rukovode strateškim, vojnim i ekonomskim resursima SSSR-a, Nemačke, Velike Britanije, Japana i SAD. Cilj igre za Saveznike jeste da osvoje jedan od dva glavna grada sila Osovine, a za njihove protivnike da ostvare ekonomsku premoć nad Saveznicima. Tabla na kojoj se igra odgovara dvodimenzionalnoj geopolitičkoj projekciji naše planete, što će reći da je izdvojena na teritorije i akvatorije oko kojih se bore učesnici u igri. Dati simulakrumi fizičkog prostora apstrahovani su tako da imaju svoju ekonomsku vrednost (teritorije), koja sa svoje strane odgovara njihovoj proizvodnoj moći, odnosno tome koliko vojnih jedinica mogu proizvesti ili koliko novčanih jedinica (izraženih u bilionima dolara) – koje se opet koriste za proizvodnju vojnih jedinica – zarađuje država koja ih poseduje. Igra „Axis & Allies“ razmatra se kao svojevrsno kulturno kognitivno sazimanje stvarnosti: uobličena je na povesnom iskustvu i znanjima povezanim najpre sa strateškim i taktičkim vođenjem konkretnog oružanog sukoba, kao i upotrebu privrednih resursa i značaj kontrolisanja fizičkog prostora u date svrhe, te narativnom post-hoc hijerarhijskom vrednovanju značaja pojedinačnih događaja u ratu za njegov ishod; uz sve to, igra omogućava i simulacije različitih ishoda Drugog svetskog rata, tako da „Axis & Allies“ funkcioniše kao kulturni kognitivni model fizičke stvarnosti, povesnih znanja o njoj i njenog diskurzivnog konstruisanja.

Ključne reči: kognitivna antropologija; društvene igre na tabli; Drugi svetski rat; kulturni modeli.

⁴ Realizaciju ovog istraživanja finansijski je podržalo Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije u sklopu finansiranja naučnoistraživačkog rada na Univerzitetu u Beogradu – Filozofskom fakultetu (broj ugovora 451-03-68/2022-14/ 200163).

Uvod

„Axis & Allies“ jeste društvena igra na tabli, američkog proizvođača Milton Bradley Company. Početna pozicija igre simulira situaciju u svetu u proleće ratne 1942. godine. Igru mogu igrati od dva do pet igrača, koji rukovode strateškim, vojnim i ekonomskim resursima SSSR-a, Nemačke, Velike Britanije, Japana i SAD¹. Cilj igre za Saveznike jeste da osvoje jedan od dva glavna grada sila Osovine, a za njihove protivnike da ostvare ekonomsku premoć nad Saveznicima. Igra se pojavila u SAD prvi put 1981. godine, ali je najveću popularnost – a samim tim i prodaju – ostvarilo izdanje iz 1984. godine (ponovljeno tri godine kasnije), koje se danas naziva klasičnim onda kada se referiše na „Axis & Allies“, pošto je u narednim decenijama data društvena igra diversifikovana, što u pogledu dodavanja novih vojnih jedinica, što partikularizacijom situacija, odnosno proizvodnjom verzija koje se odnose samo na rat na Pacifiku, na primer, što usmeravanjem na Prvi svetski rat².

U ovom radu bavim se klasičnim izdanjem igre „Axis & Allies“³, koju ću razmatrati kao svojevrsno kulturno kognitivno sažimanje stvarnosti,

-
- 1 Nema Italije, naravno, što govori, samo po sebi, o tome da se njeno članstvo u paktu Osovine smatra anegdotalnim – bez obzira na količinu nesreće koju je proizvelo u stvarnosti, a njena teritorija uklopljena je u širu teritorijalnu odrednicu na tabli za igru, Južnu Evropu, koja je pod kontrolom Nemačke; to ne odgovara činjeničnom stanju stvari u realnosti u vremenu od kojeg započinje ova igra (i nije jedini takav fakat), ali onda kada se kaže da je nešto nastalo na osnovu istinitih događaja, ne mora da znači da ih se pridržava doslovno i u potpunosti – kao što znamo na osnovu kulturnog iskustva sa književnim delima, filmovima ili televizijskim serijama, recimo.
 - 2 Sve to može se videti na sajtu proizvođača, posvećenom franšizama ove igre, <https://www.axisandallies.org/> odnosno <https://www.axisandallies.org/resources-downloads/>
 - 3 Saša Krel i ja upoznali smo se sa ovom igrom nakon dugogodišnjeg iskustva igranja sličnih, strateških društvenih igara, i zasićenja koje je odatle proisticalo, pre svega zahvaljujući tome što je u svima njima strategija uvek dospevala u drugi plan na račun sreće u bacanju kockica. Pokušali smo najpre sa „Diplomatijom“, ali se ispostavilo da ta društvena igra na tabli, u kojoj ne postoje kockice, već svi potezi i sam ishod igre zavise isključivo od diplomatske veštine igrača, može da bude vremenski, personalno-komunikacijski i psihološki isuviše zahtevna. Posredstvom Aleksandra S. Jankovića, današnjeg profesora FDU, došli smo u posed „Axis & Allies“ i odmah postali opčinjeni njome, referišući na nju – ne samo u krugovima onih sa kojima smo je igrali, već u društvenom ophođenju uopšte – kao na *igricu*. *Igrica* je postala ubrzo deo naših života u tolikoj meri da smo imali sedmični raspored njenog igranja, ali i konsultovanja u vezi sa strategijom, kao i različite ekipe stalnih partnera za igru. Na mnogim društvenim okupljanjima znali smo da utrošimo većinu vremena razgovarajući o *igrici* ili pokušavajući da zainteresujemo potencijalne učesnike. Činjenica da bacanje kockica utiče i dalje u značajnoj meri na ishod igre nije nas

imajući u vidu osnovna svojstva njenog modelovanja: to da je uobličena na povesnom iskustvu i znanjima povezanim najpre sa strateškim i taktičkim vođenjem konkretnog oružanog sukoba, kao i upotrebom privrednih resursa i značajem kontrolisanja fizičkog prostora u date svrhe, te sa narativnim post-hoc hijerarhijskim vrednovanjem značaja pojedinačnih događaja u ratu za njegov ishod; uz sve to, igra omogućava i simulacije različitih ishoda Drugog svetskog rata, tako da se za „Axis & Allies“ može reći da funkcioniše kao kulturni kognitivni model fizičke stvarnosti, povesnih znanja o njoj i njenog diskurzivnog konstruisanja. Osim toga, koncipirana je tako da naglašava značaj saradnje, odnosno društvenosti kao neophodnog preduslova ostvarivanja ljudskih ciljeva, što je čini i kulturnim prope-devtičkim modelom.

Antropološko zanimanje za igru i društvene igre na tabli

Svaka igra je društvena, međutim, izraz „društvena igra“ nije pleonazam. Naš pojam „društvenih igara“ ne može se prevesti na odgovarajući način na engleski jezik, recimo, baš kao što ni izraz, „board games“, koji se koristi kao klasifikatorna oznaka za „Axis&Allies“, ne može da se prevedu doslovno na srpski jezik i da zadrži značenje koje ima⁴. U našoj semantičkoj klasifikaciji, izraz „društvena igra“ odnosi se na ona nadmetanja koja se vrše u neformalnim krugovima prijatelja i poznanika, obuhvatajući pre svega kartanje i igre na tabli, ali ne samo njih. Ovo, ne sasvim elegantno, i pitanje je u kolikoj meri precizno određenje, oslikava stanje u antropološkom bavljenju igrom uopšte, u kome ne postoji opšteprihvaćeno pojmovno i predmetno određenje igre⁵, baš kao što je i samo određenje nečega kao igre na tabli podrazumevano, pošto se odnosi na šah podjednako kao i na bao ili „Monopol“.

sprečavala da stavljamo naglasak na strategiju, tako da smo na proizvod bacanja kockica uglavnom referisali kao na „ratnu sreću“, posmatrajući *igricu* kao kulturni kognitivni model i pre nego što smo (sa)znali šta znači taj pojam ☺

- 4 Doslovan prevod jeste „igre na tabli“, naravno, ali kao što će se videti i dalje u tekstu, taj pojam ne odgovara u potpunosti našem kulturnom viđenju igara na tabli, baš kao što i eventualno prevođenje našeg izraza „društvene igre“ datim engleskim pojmom ograničava sadržaj tog izraza, pošto su i pantomima i fote društvene igre u našoj kulturi.
- 5 Predviđeni obim teksta ne dozvoljava detaljnije razmatranje ove problematike, a odgovarajući prikaz stanja stvari do početka ovog veka, kao i diskusija u vezi sa tim, može se pročitati u uvodnim poglavljima Krel 2005.

Jedno od prvih, i radi celovitosti u formalnom smislu, uticajnih antropoloških određenja igre naglašavalo je upravo njenu društvenost, videvši je kao rekreativnu aktivnost čija su svojstva organizovano nadmetanje dva ili više učesnika, koji su saglasni u pogledu pravila igre i postojanje kriterijuma na osnovu kojeg se pobeđuje u njoj (Roberts, Arth, and Bush 1959). U predmetnom smislu, naglasak prvih teorijskih uopštavanja bio je zasnovan na razmatranju socijalne interaktivnosti i individualnog sociopsihološkog razvoja pojedinaca, odnosno u vezi sa za matematičkom idejom teorije igara (Hamayon 2016, 23). U klasifikatornom smislu, pak, igra je bila videna kao igra sreće ili spretnosti, odnosno igra kao deo verskih obreda ili igra kao rasonoda (Culin 1893, 1899, Coxe Stevenson 1903, Beauchamp 1896, Babcock 1888). Uviđanje toga da igru nje moguće odrediti jednom definicijom, napokon, uputilo je na razmatranja igre kao koncepta, apstraktnog modela situacije iz stvarnosti, što omogućava pristupanje iz različitih istraživačkih perspektiva – u najširem, od sociokulturne interakcije između igrača, do kulturnih vrednosti koje se komuniciraju igrom (Krel 2005, 17–18, Hamayon 2016, 7, Watson 2019).

Kada su u pitanju igre na tabli, pak, može se reći to, da one nisu proučavane sistematski u antropologiji. Retka i pojedinačna razmatranja bila su usmerena na takve igre kao na vid kulturnog nasleđa – poput afričkih igara bao ili siga, na primer. Ono što im je zajedničko, a što se može uzeti i kao polazna osnova daljih antropoloških zanimanja za društvene igre na table, jeste to, da naglašavaju prostornu osnovu igre i uočavaju, barem u naznakama, njen propedevtički karakter (v. npr. Kyule 2016, Bolton 1890). To znači da se razmatranje konceptualnog sažimanja kulturnih konceptata, poput uspostavljanja kontrole nad fizičkim prostorom i njegovog iskorišćavanja u neke posebne svrhe (vojne, ekonomske i tome slično, na primer), kao i pripremanja učesnika u igri za usvajanje određenih kulturnih ideja, praktično uspostavlja kao predmet antropološkog bavljenja društvenim igrama.

Popularizacija društvenih igara na tabli kao tržišne robe, sa specifičnim temama i brendiranjem, poklopila se sa globalnom dominacijom Velike Britanije kao pomorske sile. Rani proizvođači društvenih igara u toj zemlji⁶, u drugoj polovini osamnaestog i prvoj polovini devetnaestog veka bili su kreatori mapa, odakle su takve igre delile mnoge epistemološke i materijalne principe kartografije prosvetiteljstva i poslovanja Imperije. Geografska zasnovanost takvih društvenih igara na tabli postavila

6 Poput, na primer, "The Bulwark of Britannia" (1797), "European Travellers, an Instructive Game" (1823), "Wallis's Picturesque Round Game of the Produce and Manufactures of the Counties of England and Wales" (1826), "Wanderers in the Wilderness" (1844), Kentel 2018.

je svojom strukturnom i narativnom formacijom osnovu za gotovo sve savremene igre te vrste, u kojima – kao i u „Axis&Allies“, uostalom – prepoznavanje mogućnosti korišćenja infrastrukture i resursa za ostvarivanje uspeha u igri predstavlja igrovnu simulaciju kulturnog kognitivnog modela socioekonomskog i političkog uspeha u stvarnom svetu (upor. Kentel 2018, Žikić 2012, 162–173).

Ne postoji, međutim, precizna antropološka, niti bilo koja druga disciplinarna klasifikacija društvenih igara na tabli, samim tim što ne postoji ni jedinstveno određenje te vrste igara: neka od njih uključuju i rulet, na primer (Parlett 1999, xii), a neka ih dele na osnovu principa takozvane potpunosti informacije⁷ na apstraktne strateške igre (šah, na primer) i igre zasnovane na sreći (sve one u kojima se koriste kockice) (Flanagan 2009, 64). Izvan antropologije, istraživački fokus najčešće je na interakciji igrača i interaktivnosti igre, njenom socijalizatorskom potencijalu ili svrsi, konsumerizmu, odnosu ličnosti i kulture itd. (Crist, Voogt, and Dunn-Vaturi 2016, Hofer 2003, Bar and Otterbring 2021). Uočeno je, takođe, da različiti kriterijumi proizvođačkih opisa igara nisu međusobno dosledni, pošto ne počivaju na zajedničkom principu klasifikacije, tako da se mnoge igre mogu svrstati u više kategorija, pa sami korisnici društvenih igara na tabli imaju sopstvena viđenja formalnog i sadržinskog određenja svake igre (Edwards 2014).

Mesto „Axis&Allies“ u jednom takvom određenju – od strane američke igračke zajednice – jeste među takozvanim ratnim igrama, gde odrednica „strateška igra“ predstavlja subklasifikacionu oznaku. Data igra svrstava se među takozvane američke igre, takođe. Dok prvo određenje uzima u obzir temu igre – Drugi svetski rat, kao i način ostvarivanja cilja – strateškim osmišljavanjem poteza u odnosu na konačni cilj igre, drugo određenje pretenduje ka suprakategorijalnosti, pošto ima u vidu igre koje su u osnovi tematski usredsređene, ustrojene oko neposrednog sukoba strana u igri i uključuju element sreće kao značajni, ali ne i presudni činilac za pobeđu u igri⁸. Osim što se i na osnovu ovog primera može videti suštinska nedorečenost u kategorijalnom poimanju društvenih igara na tabli – a iz koje i proističu takva određenja koja se preklapaju ili takva koja smatraju skrebl i šah delom iste paradigme – uočljivo je stavljanje u drugi plan pojma strategije prilikom opisivanja ne samo „Axis&Allies“, već i društvenih igara na tabli uopšte.

7 Pojam se odnosi na to jesu li u igri sadržane sve informacije bitne za njeno igranje i pobeđivanje u njoj, ili potonje zavisi i od sreće, odnosno slučajnosti koja se proizvodi nekim segmentom igre, kao što je bacanje kockica ili izvlačenje karata, na primer.

8 V. <https://boardgamegeek.com/browse/boardgamecategory>, <https://boardgamegeek.com/wiki/page/Ameritrash>

Mogući razlog tome jeste taj da se sve igre smatraju strateškim, u osnovi, zato što se osmišljavanje pravca vođenja igre, odnosno načina igranja, doživljava ključnim za ishod igre, ili da to govori o razlikovanju između „borbe“ u igri same po sebi (bacanje kockica, recimo) i njenog osmišljavanja (izbor figura i njihovo prostorno grupisanje, recimo). U sopstvenom ličnom i kulturnom iskustvu igranja društvenih igara na tabli, određenje neke igre kao strateške odvaja je od jedne od osnovnih perceptivnih kategorija tih igara – onih na sreću, na prvom mestu. To je razlika između šaha i „Ne ljuti se čoveče“, na primer. U našoj sredini – a što mogu da kažem kao nekadašnji igrač i sadašnji istraživač – pojam „strateške igre“ odnosi se na takve igre, poput „Axis&Allies“ konkretno, u kojima ishod igre zavisi u značajnoj meri od izbora resursa koje pruža igra i umeća njihovog korišćenja, a u kojima se ishod bacanja kockica može opisati kao „ratna“ ili „poslovna“ sreća.

Takvo shvatanje podudara se, na određeni način, sa poimanjem igre kao iskustvene situacije u kojoj mogućnosti delovanja igrača odgovaraju zahtevima za delovanje koje mu postavlja okruženje (Csikszentmihalyi and Bennett 1971).⁹ Dato okruženje sama je igra, zapravo, i u društvenim igrama na tabli pojavljuje se kao sve ono što čini okvire igre: tabla koja se igra, a koja apstrahuje određeni prostor; oprema za igranje koja može biti apstraktna u potpunosti, poput figurica u „Riziku“, recimo, a može opet predstavljati vid apstrahovane stvarnosti, kao u slučaju „Axis&Allies“ (videti dalje u tekstu); individualna strategija igrača i bacanje kockica kao igrovni modeli donošenja odluka i neizvesnosti u stvarnom životu. Data igra pojavljuje se, na taj način, kao svojevrsno kulturno kognitivno sažimanje stvarnosti, odnosno određenih povесnih situacija koje nose zajedničku klasifikatornu oznaku Drugog svetskog rata.

Igrica

Tabla na kojoj se igra „Axis&Allies“ odgovara dvodimenzionalnoj geopolitičkoj projekciji naše planete: izdvojena je na teritorije i akvatorije oko kojih se bore učesnici u igri. Dati simulakrumi fizičkog prostora apstrahovani su tako da imaju svoju ekonomsku vrednost (odnosi se na teritorije), koja njihovoj proizvodnoj moći, odnosno tome koliko vojnih jedinica mogu proizvesti ili koliko novčanih jedinica (izraženih u bilionima dolara) zarađuje država koja ih poseduje. Date novčane jedinice koriste za proizvodnju vojnih jedinica i obračunavaju se nakon svakog kruga, od-

9 Kao takva, igra je različita od anksioznosti, kod koje su narečeni zahtevi brojniji od mogućnosti, kao i od dosade, kod koje nivo mogućnosti uveliko nadmašuje te zahteve (Csikszentmihalyi and Bennett 1971)

nosno poteza pojedinačnih igrača, za svaku državu ponaosob¹⁰. U praksi to znači, na primer, ako je Nemačka završila krug sa teritorijama čija je ukupna, to jest zbirna vrednost 36, zaradiće toliko novčanih jedinica. Igrač koji upravlja tom državom u igri moći će za te novce, pre početka svog poteza u narednom krugu, da proizvede – odnosno, da stavi na tablu – toliko vojnih jedinica u datoj vrednosti.

Vojne jedinice različitih su vrsta: pešaci, tenkovi, lovci, bombarderi, podmornice itd., a mogu se staviti, odnosno započeti učešće u igri, isključivo na onim teritorijama koje poseduju posebnu kategoriju figura – vojnoindustrijske komplekse. Određeni broj teritorija, poglavito one koje obuhvataju glavne gradove država učesnica u ratu, poput recimo istočnih SAD ili centralne Rusije, ima takve komplekse na početku igre. Vojnoindustrijski kompleksi predmet su proizvodnje narečenim novčanim jedinicama, poput borbenih formacija, a mogu se staviti na bilo koju teritoriju koju kontroliše igrač koji ih „proizvodi“, ali broj vojnih jedinica koje mogu biti proizvedene ograničen je ekonomskom vrednošću teritorije na kojoj je neki takav kompleks. Tako, na primer, centralno japansko ostrvo i Engleska mogu proizvesti najviše osam, odnosno osam vojnih jedinica odjednom, ali Indija i Filipini mogu po tri, južna Evropa šest, a Alžir jednu.

Ekonomska vrednost vojnoindustrijskog kompleksa jeste petneast novčanih jedinica, a poređenja radi, početna ekonomska snaga država jeste: SSSR 24, Nemačka 32, Velika Britanija 30, Japan 25, SAD 36. Svaka vojna jedinica ima različitu cenu i performanse: pešaci su najjeftiniji i koštaju tri novčane jedinice, dok su najskuplji nosači aviona koji koštaju dvadeset četiri. Razlika u performansama odnosi se na različitu borbenu moć u napadu i odbrani, kao i na doseg koji svaka od vojnih jedinica ima u jednom potezu. Cena odgovara performansama jedinica, naravno. Borbena moć iskazuje se brojem, a u praksi bacanjem kockica. Baca se po kockica za svaku vojnu jedinicu koja učestvuje u nekom sukobu, pri čemu, a za razliku od nekih drugih društvenih igara, dobijaju manji brojevi: jedinica je uvek pogodak, recimo, a šestica nikad¹¹.

10 Pravila igre mogu se pronaći na <https://www.axisandallies.org/wp-content/uploads/2011/12/Axis-Allies-2nd-Edition.pdf>. Treba obratiti pažnju na to da se na sajtu proizvođača za ta pravila referiše na drugo izdanje iz 1986. godine klasične igre iz 1984. godine, ali pravila su ista, kao i sama igra, uostalom, pošto nisu u pitanju različite verzije iste igre, već samo ponovljeno izdanje onoga o kojem je reč u ovom tekstu.

11 Osim u slučajevima nešto naprednijih varijanti igranja, u kojima se ide na razvijanje takozvanih tajnih oružja, poput raketa za uništavanje industrijskih kompleksa ili povećavanja dometa vazduhoplova, između ostalog, kada se umesto nabavke standardnih vojnih jedinica plaća pet ekonomskih jedinica po kockici koje će se baciti u tu svrhu, te će se takvo oružje smatrati razvijenim ukoliko se dobije šestica, v. str. 10 u <https://www.axisandallies.org/wp-content/uploads/2011/12/Axis-Allies-2nd-Edition.pdf> za detaljnije opise tih situacija.

To izgleda ovako, otprilike: ako u borbi oko teritorije učestvuju, na primer, šest nemačkih pešadijskih i tri tenkovske jedinice (to jest odgovarajući broj figura koje ih predstavljaju), a sa druge strane je isti taj broj sovjetskih, onaj koji napada pogodiće pešacima ako baca jedinice, a tenkovima ako baca trojke i sve manje od trojki; onaj koji se brani pogodiće ako za sve figure baca dvojke ili manje od toga¹². Napadač igra prvi. Svaka pogodena figura sklanja se sa table – igrač ima pravo da odluči koja je to od svih onih koje je upotrebio u sukobu, i borba za teritoriju može biti rešena tako što je osvoji napadač – u slučaju da pogodi sve jedinice koje je brane – ili tako što je zadrži onaj čija je bila pre napada – u slučaju da pogodi sve napadačke jedinice pre nego što izgubi svoje, ili ako napadač odustane od napada usled gubitaka pre toga.

Redosled igranja uvek je isti i po tome ko igra i po tome kako se igra: najpre igra SSSR, zatim Nemačka, pa onda Velika Britanija, nakon nje Japan i naposletku SAD. Svaki potez započinje se proizvodnjom novih jedinica na osnovu broja novčanih jedinica, nastavlja se napadom, čemu sledi pregrupisanje jedinica na teritorijama koje se drže, a završava se stavljanjem novoprodučenih jedinica na sopstvene teritorije sa vojnoindustrijskim kompleksom i uzimanjem novca na osnovu ukupne vrednosti tih teritorija. Krug igre smata se završenim nakon što potez okonča igrač koji vodi SAD. Ukoliko je neki od saveza ostvario cilj igre u međuvremenu, mora održati takvu situaciju do tada, da bi se smatralo da je pobedio u partiji. To znači, recimo, da ako su Sile Osovine uspele da dosegnu potreban ekonomski nivo, moraju zadržati sve teritorije koje im to omogućavaju do okončanja poteza SAD¹³.

Jasno je to da ova igra, sama po sebi, nije istorična, iako je istorijska: u njoj se polazi od stvarnih događaja, ali njeni mogući ishodi ne moraju odgovarati onome što se stvarno desilo. Proizvedena je – da ne kažem: izgrađena – na osnovu kolektivnog sećanja, koje i pored toga što je povesno dokumentovano i dalje jeste deo nacionalnog pamćenja, koje naglasak stavlja uvek na ono što je od posebnog značaja za neku određenu zajednicu i što se tada doživljava kao naročito bitno u opštem sledu istorijskih dešavanja, bez dovođenja u vezu sa svim dešavanjima u Drugom svetskom ratu (upor. Abel et al. 2019)¹⁴. Početnim pozicioniranjem vojnih jedinica,

12 Za detaljnije objašnjenje tog principa v. str. 12–17 u <https://www.axisandallies.org/wp-content/uploads/2011/12/Axis-Allies-2nd-Edition.pdf>

13 Sa druge strane, ako su Saveznici zauzeli teritoriju na kojoj je Berlin ili Tokio, moraju je zadržati do kraja japanskog poteza da bi dobili partiju.

14 I pored toga što je jasno da je propast Nemačke i njenih saveznica kod Staljingrada uticalo neposrednije na ishod rata negoli kinesko partizansko vojevanje protiv Japanaca, na primer, ne verujem da je moguće posmatrati izolovano bilo koji događaj kao presudan za to kako se završio Drugi svetski rat, već da rezultat tog sukoba treba

kao i taktičkom logikom igranja, igra stavlja naglasak, međutim, na neke, od kritičnih događaja iz tog rata – onih čiji je obim vojnih operacija obeležio ne samo dešavanja na frontu, već i ostao upamćen u kolektivnom pamćenju, poput opsade Lenjingrada, iskrčavanja na Normandiju, rata u severnoafričkoj pustinji ili napada na Perl Harbor.

Drugim rečima, ova igra ne može se razumeti, pa samim tim ni igrati uspešno, bez poznavanja barem osnovnih informacija o uzrocima i posledicama takvih dešavanja koja su obeležila Drugi svetski rat i značajno doprinela njegovom ishodu. Sama po sebi, igra je narativ, pošto poseduje jasnu pripovednu strukturu koja se sastoji, između ostalog, od početne pozicije, teritorija i akvatorija, infrastrukturne logistike, sekvenci napada i odbrane, koji svi učestvuju u sklapanju verbalnog opisa igre i njenog igranja, ali se može reći i da ta struktura služi kao sredstvo kulturnog kognitivnog objedinjavanja različitih elemenata igre i činjenica iz povesne stvarnosti u svrhu oblikovanja datog narativa. Prostorna orijentacija događaja koji se dešavaju u igri, kao i onih koji su se desili u stvarnosti, odnosno povezivanje mape sa table sa ubiciranjem u stvarnom svetu, predstavljaju „Axis&Allies“ kao priču izgrađenu na osnovu povesnih događaja u Drugom svetskom ratu, ali, istovremeno, i kao pripovedanje o tome šta je moglo da se dogodi da se nije desilo nešto što je to sprečilo ili preokrenulo (upor. Tateosian, Glatz and Shukunobe 2020).

Činjenična osnova date igre uzete kao narativ uočljiva je i onda kada je posmatramo povեսno, sa vojnostrateškog aspekta. Ono što je naglašeno u tom smislu jeste kooperativnost igrača, na prvom mestu, pošto se u vojnim analizama Drugog svetskog rata, na primer, smatra da je nepostojanje koordinisanosti ratnih napora između Nemačke i Japana predstavljalo olakšavajući faktor za međusobno usklađivanje Saveznika: SSSR, kao ekonomski najslabiji od njih u datom trenutku, nije morao da vodi rat na dva fronta (što mora u ovoj igri samo u njenom prvom, eventualno drugom krugu, kada je izbačen iz igre na Dalekom istoku, praktično, što opet ne doprinosi bitnije japanskim šansama za pobedu, samo po sebi), dok su SAD mogle da rasporede svoje resurse na proizvodnju različitih vojnih jedinica, odnosno opreme – pomorski rat vođen je prevashodno na Pacifiku. Pored toga, vojevanje na drugim frontovima, poput onoga u Africi, ili na Mediteranu (uključujući tu i savezničko zauzimanje Italije), predstavljalo je, u stvari, taktičku pripremu za napad na Nemačku itd., tako da za „Axis&Allies“ iznova može da se (po)tvrdi da predstavlja kulturno kognitivno sumiranje jedne dramatične epizode iz stvarne povesti našeg sveta (v. npr. Record 2017, Peace Sr. 2012).

posmatrati kao celinu ishoda svih događaja u njemu – vojnih sukoba, obaveštajnog ratovanja, nesaradnje stanovništva okupiranih zemalja, sabotaža itd.

Kulturno kognitivno sažimanje stvarnosti *igricom*

Igranje svake igre zasnovano je na praktičnoj upotrebi obrazaca sadržanih u strukturi znanja igrača, a ta upotreba ispoljava se u davanju najpribližnijih mogućih odgovora na zahteve koje pred igrača postavlja svaka konkretna igrovna situacija (Huang, Lin, and Yih)¹⁵. Rečeno se odnosi inicijalno na individualne sazajne sposobnosti, ali u slučajevima igara poput „Axis&Allies“ u pitanju je individualna igračka kompetencija proizašla iz kulturne kognitivnosti, odnosno iz poznavanja povesnih okonosti i upoznatosti za strateškim, taktičkim, infrastrukturnim i sličnim aspektima vođenja Drugog svetskog rata, kao što je to već izneto. U tom smislu, datu igru možemo posmatrati, na određeni način, kao lotmanovsku semiosferu – univerzum značenja koji definiše komunikacijske akte koji se odvijaju u njemu i zahteva od učesnika u tome komunikacijsku, odnosno kulturnu kompetenciju (Lotman 1990, 123–124).

Sagledana na takav način, igra „Axis&Allies“ pojavljuje se kao celina prostornih oznaka i pripisane im ekonomske moći, kao i postojećih modela jedinica, te pravila igre. Deo toga jesu i igračke mogućnosti, pošto igrači mogu da proizvedu različite igrovne stvarnosti, to jest ishode, koji se mogu razlikovati, opet, od onoga za šta je igra zamišljena da bude model – povese stvarnosti Drugog svetskog rata, na primer: Osovina može pobediti, Saveznici mogu da zauzmu Tokio pešadijskim jedinicama, ili da ostvare konačnu pobeđu u igri (ratu), iako su neprijatelji uništili sve snage Sovjetskog saveza i zauzeli njegove teritorije (upor. Nöth 2015). Uočeno je već to da postoje igre koje su modelovane prema stvarnosti, ali da se na cilj igranja takvih igara može gledati kao na inspiracije razmatranja drugačijih ishoda od onih koji su poznati iz svakodnevnog života. Znanja o neispunjenim ishodima događaja iz stvarnosti koriste se u proizvođenju igre za postavljanje modela drugačijih stvarnosti kao razultata igranja. Cilj igara poput „Axis&Allies“ za igrače može da se opiše, zapravo, i kao konstrukcija alternativne, nečinjenične, to jest sopstvene igrovne stvarnosti (upor. Mattlin 2018, Kay 2020, Raffn and Lassen 2021).

15 Što se naziva upotrebom takozvanih rasplinutih algoritama, odnosno reagovanjem čiji rezultati se ne povinuju binarnosti *tačnog* i *netačnog*, već uzimaju u obzir kontinuum stvarnih mogućnosti između suprotstavljenih opozicionih parova: na primer, ishod nekog napada u „Axis&Allies“ ne mora biti pobeđa ili poraz u apsolutnom smislu; kao i u stvarnosti, pobeđa ili poraz mogu biti faktički delimični (odnosno podložni kontekstualnim interpretacijama), a napad se može obustaviti nakon svakog bacanja kockica, što je takođe već izneto, pa će se njegov ishod posmatrati u sklopu šire taktičke slike, recimo.

Kulturni kognitivni mehanizam koji stoji iza toga onaj je koji povezuje obrasce onoga šta znamo o vremenski i prostorno lociranim povesnim zbivanjima sa prepoznavanjem istorije, odnosno dešavanja u svetu uopšte, kao proizvoda ljudskog delovanja. To je modelovano u igrama poput „Axis&Allies“ davanjem igračima mogućnosti improvizacije, tako da se svet u igri neprestano menja njihovim potezima, onako kako se stvarni svet menja ljudskim činjenjem (v. npr. Malaby 2009.). Slično kao što se vremenski sled događaja u nekoj sredini pamti, na primer, tako što se pamti sled vladara, način na koji se poimaju događaji oblikuju način na koji se poima prostor u kojem su se oni dogodili (Žikić 1997, 110–111, Ash 2020). Prepoznavanje takvog nečega bitno je zato što su teme društvenih igara na tabli – a samim tim i njihovi ciljevi – definisane prostorom koji predstavljaju, tačnije tablovnim simuliranjem fizičkog prostora iz stvarnosti.

Prostor funkcionise, dakle, kao metafora iil model onoga što se dešavalo u njemu – u sociokulturnom i ekonomskom smislu: u „Axis&Allies“, na primer, u smislu toga, najpre, koliko se jedinica može proizvesti u jedinici vremena igre – krugu, a zatim i iz perspektive rekonstrukcije povesnih događaja od kojih se pošlo u pravljenju igre. Početna pozicija igrača u njoj, može se i ne mora dalje odvijati u skladu sa tokom istorijskih događaja, gde treba zapaziti i to da se ne radi isključivo o lineranoj koncepciji vremena u igri. Bitni događaji, poput iskravanja na Normandiju, recimo, ili bitaka za Moskvu i Staljingrad, mogu da se dešavaju u igri iznova, nevezano za hronologiju stvarnih dešavanja u ratu. Fizički prostor iz stvarnosti jeste kognitivno modelovan njegovim narativnim mapiranjem, ali pošto vremenska sekvenca igre ne odgovara simultanosti dešavanja u stvarnom svetu, (stvarni povesni tok ratnih događaja postaje irelevantan u smislu njegovog merenja onda kada igra jednom počne), a događaji i iskustva iz tog sveta zamenjeni su događajima i iskustvima vezanim za igranje igre – da se tako izrazim (upor. Teng, Yang, and Huang 2021, Vannette 2019, Aarelaid-Tart 2010).

Sve to omogućava da društvenu igru na tabli „Axis&Allies“ posmatramo kao kulturno kognitivno sažet model stvarnosti. Može se kazati to, naravno, da je ona takva sama po sebi – imajući u vidu geografsko, infrastrukturno i borbeno simuliranje Drugog svetskog rata, međutim, takvom je čini njeno igranje. Sama po sebi, odnosno izvan konteksta igranja, to jest konteksta imaginarne, ali svakako globalne igračke zajednice¹⁶, ona je skup fizičkih predmeta i verbalnih uputstava – pravila igre. O datoj igri

16 Imaginarna je zato što ne postoji u onom smislu u kojem postoje zajednice igrača fudbala, recimo, oličene u nacionalnim savezima – a opet, dokaz za to da ju je igralo ili da je i dalje igra veliki, mada nepoznat broj ljudi, jeste njena prodaja kao i forumi koji su joj posvećeni, v. <https://www.axisandallies.org/forums/>

može se govoriti kao o modelu stvarnosti upravo zbog toga što je stvarnost simulirana i na apstraktnom, a ne samo na fizičkom nivou. Igranje kao iskustvo igrača i stalno menjanje sveta koji se igra činjenjem igrača odgovaraju našem poimanju okružujuće stvarnosti, a koje proizlazi iz toga što je funkcija ili osobina kulturne kognitivnosti ta da ujedinjuje fragmentarna pojedinačna kulturna i kognitivna iskustva, daje im opšti smisao i obrazuje deljeno značenje o nečemu, što znači da ujednačava i individualno poimanje toga nečega (DiMaggio 1997).

Na konceptualnom nivou, napokon, ova društvena igra na tabli predstavlja i sažetak, odnosno model *ideje* o ratu. Bez obzira na naše (kulturno i pojedinačno, najčešće) gnušanje prema ratu ili fizičkom sukobu samom po sebi, ljudska civilizacija se razvijala prolazeći kroz ratove i sukobe. U strogo evolutivnom smislu, fizička veličina i snaga predstavljale su pozitivne osobine u borbi za opstanak, ostavljanje potomstva i predvodništvo; oružje se smatra kulturnim proizvodom koji je nastavak toga, a njegova upotreba vrstom strategije koja se mogla upotrebiti i u tu svrhu. Kada se ima u vidu i to da sposobnost učenja i podučavanja predstavljaju dodatna, kognitivna, evolutivna sredstva za ostvarivanje datih (i svih) ciljeva, a odatle proizlazi strateško razmišljanje, koje je neophodno za organizovanje i vođenje vojnih pohoda i upravljanje zajednicom (državom) u kasnijoj fazi čovekovog razvoja, mislim da je jasno to da se može reći za „Axis&Allies“ da predstavlja model otelotvorivanja datog koncepta (Fessler, Holbrook, and Snyder 2012, Lombard and Högberg 2021).

Viđenje igara na tabli kao modela otelotvorivanja određenih koncepta iz društvenog i kulturnog života uticalo je u njihovim dosadašnjim, ne naročito brojnim istraživanjima, na stav da takve igre predstavljaju ili mogu predstavljati sociokulturna propedevtička sredstva: igračkom manipulacijom sažetom stvarnošću do koje dolazi na osnovu ovladavanja principima igre postavljaju se kulturne kognitivne osnove za ovladavanje principima određenih delatnosti u stvarnom životu. Jedan od osnovnih postulata svake igre kojim se to čini – a koji je naročito izražen u „Axis&Allies“, kao što je to izneto – jeste ekonomičnost, odnosno promišljanje održivosti svake akcije, to jest poteza u igri, kroz uzimanje u obzir ekonomskih mogućnosti za datu akciju i njenih posledica u tom smislu. To važi za preduzetništvo, podjednako kao za environmentalizam, na primer, odnosno za topografiju kao osnovu poljoprivrede i organizaciju ratnih napora (v. npr. Tsai et al. 2021, Mkondiwa 2020, Friedersdorff et al. 2019, Fjællingsdal and Klöckner 2020).

Zbog toga se i smatra da društvene igre na tabli imaju određeni etički aspekt, odnosno da – barem neke od njih – mogu da se posmatraju kao nosioci pozitivnih društvenih i kulturnih vrednosti, kakvim se danas do-

življavaju održivost ili preduzetništvo, ali kakva je društvenost sama po sebi, pre svih drugih, a koja se manifestuje u „Axis&Allies“ kao neophodnost saradnje da bi se ostvario cilj igre (v. npr. Hubner 2021, Haidt 2001). Svojstvo igara koje omogućuje tako nešto jeste mogućnost preuzimanja različitih uloga od strane igrača u njima (Robinson, Hardman, and Matley 2021). U „Axis&Allies“, na primer, ne radi se isključivo o tome hoće li se igrati zemljom koja pripada Saveznicima ili Silama Osovine: različite su pozicije sa kojih su sve te zemlje vodile Drugi svetski rat u stvarnosti, pa je i u datoj igri različito to na koji način će se osmisliti strategija svake pojedinačne zemlje, te kako će se uskladiti te strategije da bi se ostvarila pobjeda u igri.

Postoji mišljenje o tome da je saradnja osnovni delatni princip društvenosti, te da je, kao takva, deo ljudske kognitivne evolucije, koja je omogućila razvoj kulture i društva, zbog čega je utkana u mnoge ljudske igre, bez obzira na njihovu vrstu (Leisterer-Peoples et al. 2021). Štaviše, kaže se i to da je društvenost, u smislu kooperativnosti i uzajamnosti kao svojstva rada na zajedničkom cilju, ugrađena već u proizvodnju, to jest pravljenje društvene igre na tabli, odakle to mora biti i bitna ideja ako ne svake, onda mnogih takvih igara (Moon and Bartholomew 2018). To znači da na saradnju, kao i na malopre spominjanu etičnost, uostalom, može da se gleda sa propedevtičkog aspekta iz perspektive koja sugeriše da bi to bila sociokulturna funkcija gotovo svake igre. Za pobjedu u igri, kao i za uspeh u životu – u smislu obavljanja kompetativnih zadataka – potrebni su komunikacija, iskustvo (tp jest znanje) i tehnološka inovacija (ili svest o njenom značaju i umešnost u upotrebi njenih proizvoda), što se sve može nazvati strateškim mišljenjem, kojeg nema bez svesti o prisutnosti oponekata i saveznika u obavljanju bilo koje ljudske delatnosti, praktično (Jacobs 2021).

Na održivost, kao ranije spominjanu značajku u posmatranju društvenih igara na tabli kao svojevrsnih propedevtičkih sredstava ne treba gledati, međutim, isključivo sa ekonomskog aspekta. Ona je ključna i za strateško mišljenje: pojavljuje se kao proizvod saradnje, i kao takva prisutnija je unutar grupe, negoli među pojedincima, prilikom donošenja odluka o određenim akcijama (Engler, Abson, and von Wehrden 2019). U slučaju „Axis&Allies“ to ne mora da se primeni isključivo na prednost koju imaju Saveznici sami po sebi, kao tročlani savez, naspram dva člana Osovine. Napori svih igrača ponaosob moraju, u strateškom smislu, biti stavljeni u funkciju ostvarivanja pobjede u igri, što znači da održivost njihovih poteza u ekonomskom, taktičkom, infrastrukturnom i neposrednom borbenom smislu, mora biti stavljena u kontekst zajedničkog cilja, a ne pojedinačnog igranja. Individualni potezi imaju smisla, odatle, samo u sklopu strateškog

razmišljenja o konačnom ishodu igre i uvek treba voditi računa o njihovim dugoročnim efektima, odnosno – o održivosti.

Ideje saradnje i održivosti upućuju zajedno na koncept međuzavisnosti, odnosno na misaono uviđanje toga da su akteri neke situacije upućeni jedni na druge da bi je prevazišli, ostvarili cilj, izvukli najbolje iz nje i tome slično, te na delanje u skladu sa tim (v. npr. Tomasello et al. 2012.). Dati princip na delu je, odnosno ključan je za dobro igranje mnogih igara – i na tabli i izvan nje, a onda kada je reč o „Axis&Allies“, funkcioniše na osnovu toga kakvo je poimanje date međuzavisnosti igrača koji su u savezu, odnosno zemalja kojima igraju, a što predstavlja, ponovo, modelovanje situacije iz stvarnosti: hoće li se bolje stojeći saveznik zauzeti po svaku cenu za onoga koji je trenutno u nepovoljnijem položaju, hoće li doći do podele uloga u zajedničkom napadu na neku teritoriju tako da je unapred uračunato da neko od saveznika trpi više gubitaka, hoće li se u narednom potezu napadati savezničke teritorije koje je u prošlom osvojio neprijatelj tek da bi se one vratile, ili će se rukovoditi logikom dugoročnih strateških ciljeva itd.

„Axis&Allies“ predstavlja i u tom pogledu primer takozvane kulturne dogradnje. Na sličan način na koji je rat u stvarnom svetu bio vođen strateškim, tehnološkim, topografskim itd. unapređivanjem prethodnih znanja, i za igranje te igre značajno je unapređivanje učenja njoj, odnosno upoznatosti sa principima njenog igranja, na osnovu prethodnog poznavanja konteksta (upor. Martin 2019). Istina je da to važi za svaku stratešku igru – u manjoj ili većoj meri, kao i da je šah još bolji primer toga, ali data činjenica zaokružuje u ovom slučaju prikazivanje kulturnog kognitivnog modelovanja stvarnosti koje se vrši igrom o kojoj pišem. Igrajući tu igru, igrači unapređuju ili pokušavaju da unaprede ranije spomenute obrasce koji su sadržani u njihovoj strukturi znanja. Na taj način menjaju igru u konceptualnom smislu onako kako se misliju i delom menja stvarni svet, a sa njim i naša znanja u njemu, čime igra i postaje sažeta simulacija stvarnosti, obuhvatajući njen fizički i konceptualni aspekt istovremeno.

Zaključak

Kulturno kognitivno sažimanje stvarnosti koje se vrši društvenom igrom na tabli „Axis&Allies“ odnosi se na svet u Drugom svetskom ratu. Dato modelovanje stvarnosti označio sam kao njeno sažimanje zbog toga što je u pitanju usredsređivanje na onaj njen aspekt po kojem je pamtimo u povesnim terminima, konkretan oružani sukob koji je zahvatio gotovo celokupnu fizičku površinu naše planete u jednom određenom vremen-

skom periodu. Sa te strane, stvarnost je u igri svedena na vojnu stvarnost, a to znači da je igra model onog njenog segmenta koji se odnosi isključivo na planiranje, pripremanje i izvođenje vojnih operacija, što će reći da zanemaruje ostale njene moguće aspekte, budući da, najpre, nisu svi oni koji su živeli u takvoj stvarnosti učestvovali u vojnim ili u operacijama vezanim za rat, a potom i da se svakodnevni ljudski život u ratu ne sastoji samo od borbe; potrebno je spavati, jesti, to jest baviti se sopstvenom fiziologijom uopšte, a da ne govorim o tome da su, između ostalog, crna berza, prinudni rad i prostitucija prateći elementi svakog vojnog sukoba.

Igra „Axis&Allies“, naravno, kao ni bilo koja druga društvena igra, ne može obuhvatiti stvarnost u totalitetu njenih dešavanja. Zbog toga je tematski određena, a iz toga proizlazi i usmeravanje na ono što se njome modelira, svet u ratu, to jest u borbi. U tom smislu, organizovana je i njena topografija, koja ne odgovara topografiji stvarnog sveta u političkom ili geografskom smislu, pošto se radi o takvom apstrahovanju teritorija da one *podsećaju* na topografiju stvarnog sveta iz četrdesetih godina prošlog veka, pre svega da bi imalo smisla njihovo ekonomsko označavanje koje je ključno za osmišljavanje i izvođenje poteza u igri, kao i za njen konačan ishod. Pored toga, vojna stvarnost sama po sebi apstrahovana je određenim tipovima vojnih jedinica – nisu mogle biti upotrebljene baš sve koje su učestvovala u Drugom svetskom ratu, jasno – te pripisivanjem numeričkih vrednosti njihovoj vatrenoj moći i pokretljivosti. Napokon, učesnici u tom vojnom sukobu svedeni su na najznačajnije, da ne kažem – u datom ratu najefektivnije, članice suprotstavljenih vojnih saveza, što znači da kada je već zanemarena Italija, nije mesta moglo biti ni za de Golovu Slobodnu Francusku, Titove partizane, niti za vojnu avanturu Nezavisne Države Hrvatske na Istočnom frontu.

Sažimanje stvarnosti na delu je i onda kada je u pitanju igrovna konstrukcija drugačijih tokova i ishoda Drugog svetskog rata, odnosno ljudsko delovanje usmereno ka tome. I pored toga što tok igre može dovesti do takvih događaja koji se nisu desili u stvarnosti, njihov broj ograničen je u odnosu na mogućnosti koje proizlaze iz posmatranja tog rata iz perspektive „šta bi bilo kad bi bilo“ – a takvim mogućnostima nema granica, razume se¹⁷. To nije bitno samo po sebi, međutim, već stoga što ukazuje na činjenicu da i spomenuto menjanje igre u konceptualnom smislu jeste kulturno kognitivno sažeto modelovanje menjanja stvarnog sveta mišlju i

17 Svaki iole značajniji događaj u Drugom svetskom ratu može se posmatrati iz te perspektive: na primer, šta bi se desilo da napad Nemačke i njenih saveznica na Jugoslaviju nije odložio početak napada na SSSR i da su Nemci stigli do Moskve pre zime, ili šta bi bilo da je Vrhovni vojni savet Japana uvažio mišljenje generala Tanake i krenuo u osvajanje Pacifika i istočne Azije ne uvlačeći SAD u sukob itd.

delom. Igra „Axis&Allies“ predstavlja model fizičke i povesne stvarnosti u svakom slučaju, dakle, ali na sažet, njenom tematikom određen način. Jedina igrovna simulacija koja nije konceptualno ograničena jeste ona koja se odnosi na naglašavanje principa saradnje kao osnovnog svojstva društvenosti, pošto između pojmova „pobediti u Axis&Allies“ i „ostvariti cilj u stvarnom sukobu“ može da se uspostavi odnos ekvivalencije – u diskurzivnom i praktičnom smislu podjednako.

Literatura:

- Aarelaid-Tart, Aili. 2010. “Avoiding uncertainty by making past usable”. *Trames* 14 (4): 411–426.
- Abel, Magdalena Sharda, Beth Fairfield, Masanobu Takahashi, Henry L. Roediger III, and James V. Wertsch. 2019. „Collective Memories across 11 Nations for World War II: Similarities and Differences Regarding the Most Important Events”. *Journal of Applied Research in Memory and Cognition* 8: 178–188.
- Ash, James. 2020. “Post-phenomenology and space: A geography of comprehension, form and power”. *Transactions of the Institute of British Geographers* 45 (1): 181–193.
- W. H. Babcock. 1888. “Games of Washington Children”. *American Anthropologist* 1 (3): 243–284.
- Bar, Amit, Tobias Otterbring. 2021. “The role of culture and personality traits in board game habits and attitudes: Cross-cultural comparison between Denmark, Germany, and USA”. *Journal of Retailing and Consumer Services* 61, 102506, 8 pgs.
- Beauchamp, W. M. 1896. “Iroquois Games”. *The Journal of American Folklore* 9 (35): 269–277.
- Bolton, H. Carrington. 1890. “Seegà, an Egyptian Game”. *The Journal of American Folklore* 3 (9): 132–134.
- Coxe Stevenson, Matilda. 1903. “Zuñi Games”. *American Anthropologist* 5 (3): 468–497.
- Crist, Walter, Alex Voogt, Anne-Elizabeth Dunn-Vaturi. 2016. “Facilitating interaction: Board games as social lubricants in the ancient Near East”. *Oxford Journal of Archaeology* 35 (2): 179–196.
- Csikszentmihalyi, Mihaly, Stith Bennett. 1971. “An Exploratory Model of Play”. *American Anthropologist* 73 (1): 45–58.
- Culin, Stewart. 1893. “Exhibit of Games in the Columbian Exposition”. *The Journal of American Folklore* 6 (22): 205–227.
- Culin, Stewart. 1899. “Hawaiian Games”. *American Anthropologist* 1 (2): 201–247.
- DiMaggio, Paul. 1997. “Culture and Cognition”. *Annual Review of Sociology* 23: 263–87.

- Edwards, Jason R. 2014. "Saving Families, One Game at a Time", <https://fdocuments.in/document/saving-families-one-game-at-a-time-jason-r-saving-families-one-game-at-a.html>
- Engler, John-Oliver, David J. Abson, Henrik von Wehrden. 2019. "Navigating cognition biases in the search of sustainability". *Ambio* 48 (6): 605–618.
- Flanagan, Mary. 2009. *Critical Play: Radical Game Design*. Cambridge, MA/ London UK: The MIT Press.
- Fessler, Daniel M. T, Colin Holbrook, Jeffrey K. Snyder. 2012. "Weapons Make the Man (Larger): Formidability Is Represented as Size and Strength in Humans". *PLoS ONE* 7 (4): e32751.
- Fjællingsdal, Kristoffer S, Christian A. Klöckner. 2020. "Green Across the Board: Board Games as Tools for Dialogue and Simplified Environmental Communication". *Simulation & Gaming* 51 (5): 632–652.
- Friedersdorff, Jessica C. A, Benjamin J. Thomas, Hannah R. Hay, Brodie A. Freeth-Thomas, Christopher J. Creevey. 2019. "From treetops to tabletops: a preliminary investigation of how plants are represented in popular modern board games". *Plants, People, Planet* 1 (3): 290–300.
- Haidt, Jonathan. 2001. "The Emotional Dog and Its Rational Tail: A Social Intuitionist Approach to Moral Judgment". *Psychological Review* 108 (4): 814–834.
- Hamayon, Roberte. 2016. *Why We Play: An Anthropological Study*. Chicago, IL: Hau Books.
- Hofer, Margaret. 2003. *The Games We Played: The Golden Age of Board & Table Games*. New York: Princeton Architectural Press.
- Huang, Sue-Fen, Yuan-Horng Lin, Jeng-Ming Yih. 2021. "Use Fuzzy Supervised Algorithm for Clustering—Base on the Concrete Effect About Learning Board Game on the Dementia of the Elderly". *International Journal of Intelligent Technologies and Applied Statistics* 14 (3):183–194.
- Hubner, Brian. 2021. "History Themed Board Games: *Manitoba, Prairie Aflame! The Northwest Rebellion, 1885, and High Treason! The Trial of Louis Riel*". *Prairie History* 5: 63–67.
- Jacobs, Ruud S. 2021. "Winning Over the Players: Investigating the Motivations to Play and Acceptance of Serious Games". *Media and Communication* 9 (1): Pages 28–38.
- Kay, Jonathan. 2020. "Monopoly and Monopolies: What Board Games Teach Us About Capitalism and How to Modify It". *Skeptic Magazine* 25 (1): 22–25.
- Kentel, Koca Mehmet. 2018. "Empire on a Board: Navigating the British Empire through Geographical Board Games in the Nineteenth Century". *The Portolan* 102: 27–42.
- Krel, Aleksandar. 2005. *Dečije igre. Tradicionalne srpske takmičarske dečije igre u Tovariševu (Bačka)*. Beograd: Srpski genealoški centar.
- Kyule, Mwanzia. 2016. "The bao: a board game in Africa's antiquity". In *Conservation of Natural and Cultural Heritage in Kenya: A Cross-Disciplinary Ap-*

- proach*, (eds.) Anne-Marie Deisser and Mugwima Njuguna, 93–107. London, UK: UCL Press.
- Leisterer-Peoples, Sarah M, Cody T. Ross, Simon J. Greenhill, Susanne Hardecker, Daniel B. M. Haun. 2021. “Games and enculturation: A cross-cultural analysis of cooperative goal structures in Austronesian games”. *PLoS ONE* 16 (11): e0259746.
- Lombard, Marlize, Anders Högberg. 2021. “Four-Field Co-evolutionary Model for Human Cognition: Variation in the Middle Stone Age/Middle Palaeolithic”. *Journal of Archaeological Method and Theory* 28 (1): 142–177.
- Lotman, Yuri M. 1990. *Universe of the Mind: A Semiotic Theory of Culture*. Bloomington and Indianapolis, IN: Indiana University Press.
- Malaby, Thomas M. 2009. “Anthropology and Play: The Contours of Playful Experience”. *New Literary History* 40 (1): 205–218.
- Martin, Joseph D. 2019. “Cultural Scaffolding and Technological Change: A Preliminary Framework Chapter”. In *Beyond the Meme: Development and Structure in Cultural Evolution*, (eds.) Alan C. Love, William C. Wimsatt, 425–444. Minneapolis, MI: University of Minnesota Press
- Mattlin, Mikael. 2018. “Adapting the DIPLOMACY Board Game Concept for 21st Century International Relations Teaching”. *Simulation & Gaming*, <http://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/1046878118788905>
- Mkondiwa, Maxwell. 2020. “Mancala board games and origins of entrepreneurship in Africa”. *PLoS ONE* 15 (10): e0240790.
- Moon, Cameron, Scott R. Bartholomew. 2018. “Teaching manufacturing through board game creation”. *Children’s Technology and Engineering* 22 (3): 18–21.
- Nöth, Winfried. 2015. “The topography of Yuri Lotman’s semiosphere”. *International Journal of Cultural Studies* 18 (1): 11–26.
- Parlett, David. 1999. *The Oxford History of Board Games*. Oxford, UK: Oxford University Press.
- Peace Sr, William L. 2012. *End Game Strategies: Winning the Peace*. Carlisle, PA: Strategic Studies Institute, US Army War College.
- Raffn, Jakob, Frederik Lassen. 2021. “Politics of Nature: The board game”. *Social Studies of Science* 51 (1): 139–164.
- Record, Jeffrey. 2017. *Ends, Means, Ideology, and Pride: Why the Axis Lost and What We Can Learn From its Defeat*. Carlisle, PA: Strategic Studies Institute, US Army War College.
- Roberts, John M, Malcolm J. Arth, Robert R. Bush. 1959. „Games in Culture“. *American Anthropologist* 61 (4): 597–605.
- Robinson, Guy M, Michael Hardman, Robert J. Matley. 2021. “Using games in geographical and planning-related teaching: Serious games, edutainment, board games and role-play”. *Social Sciences & Humanities Open* 4 (2021), 100208.
- Tateosian, Laura, Michelle Glatz and Makiko Shukunobe. 2020. “Story-telling maps generated from semantic representations of events”. *Behaviour & Information Technology* 39 (4): 391–413.

- Teng, Youping, Shuai Yang, Yue Huang. 2021. "Structural features of the streetscape of Macau across four different spatial scales based on historical maps". *PLoS ONE* 16 (10): e0258086.
- Tomasello, Michael, Alicia P. Melis, Claudio Tennie, Emily Wyman, Esther Herrmann. 2012. "Two Key Steps in the Evolution of Human Cooperation: The Interdependence Hypothesis". *Current Anthropology* 53 (6): 673–692.
- Tsai, Jen-Che, Shiang-Yao Liu 2, Chun-Yen Chang, Shih-Yeh Chen. 2021. "Using a Board Game to Teach about Sustainable Development". *Sustainability* 13, 4942.
- Vannette, Charles M. 2019. "A Cartography of Cognition: Urban Sketches by Robert Walser". *Monatshefte* 111 (2): 249–268
- Watson, Max. 2019. "Games". In *The Cambridge Encyclopedia of Anthropology*, ed. Felix Stein, <http://doi.org/10.29164/19games>
- Žikić, Bojan. 1997. *Antropologija Edmunda Liča*, Beograd: Posebna izdanja Etnografskog instituta SANU, knj 43.
- Žikić, Bojan. 2012. *Misao, kultura, identitet*. Beograd: Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta i Srpski genealoški centar.

Ђорђина Трубарац Матић
Етнографски институт САНУ

ФРЕНИНА СТОПАЛА У ЦИПЕЛАМА
БЕОГРАДСКИХ ОСНОВАЦА
(ИЛИТИ О ЈЕДНОМ ПРИМЕРУ
ХИБРИДНОСТИ САВРЕМЕНОГ
ДЕЧЈЕГ ФОЛКЛОРА)*¹⁸

Апстракт: У раду се представља новозабележена дечја игровна пракса *сїо-йала*, даје се њен опис на основу теренских података, као и њена основна фолклористичко-семиотичка анализа. Посебна пажња посвећује се питању њене генезе, те маркерима који указују на то да се ради о хибридном облику дечјег постфолклора насталог преплитањем елемената из различитих сфера и канала комуникације: с једне стране, традиционално каналисаног усменог дечјег фолклора (ослањање на елементе жанровског модела разбрајалице), а са друге, медијски пласираног садржаја у виду дечјег анимираног телевизијског серијала канадске продукције, у Србији познатог под називом *Френина сїојала* (енг. *Franny's Feet*), емитованог од 2015. године наовамо, у више наврата, на неколико ТВ канала. Указује се на то да ова хибридна природа описане игровне праксе у ствари представља природно исходиште фолклорног каналисања мисаоног света савремене деце, који се обликује под утицајем многобројних и различитих комуникацијских канала, од којих је, у раном узрасту, један од најдоминантнијих управо дечји телевизијски програм.

Кључне речи: дечји (пост)фолклор, игре разбрајања, игре улога, *сїојала*, *Franny's Feet*, црани филмови, хибридност савременог дечјег фолклора

* Овај прилог је резултат рада у Етнографском институту САНУ који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, а на основу Уговора о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2022. години број: 451-03-68/2022-14/200173 од 04.02.2022.

С пролећа 2021. године, у једној нама драгој врачарској башти, колега Александар Крел и ја започели смо никада завршен разговор на тему утицаја телевизијских садржаја на обликовање дечјих игара. Тема нас је обоје занимала већ неко дуже време и обоје смо имали прегршт запажања које смо желели међусобно да поделимо. Имао је у плану да се њоме бави подробније у наредном периоду, због чега је прикупио грађу о игровној пракси деце која су одрасла током седамдесетих година двадесетог века (један од саговорника-казивача сам била и ја сама). Посебно интересовање је имао за утицај вестерна и партизанских филмова и серија на игровне активности деце тог периода југословенске историје. Првенствено се радило о играма које су спадале у тзв. *сџваралачке* дечје игаре, тј. игре које – иако могу за себе спорадично везати неке идиокултурне садржаје – не представљају врсту игара коју можемо подвести под фолклорне облике, јер су непосредни резултат маште, тј. својеврсна игровна импровизација коју увек чини јединствено и непоновљиво дешавање; ако и постоји икаква антиципиција игровног дешавања, она се одвија током саме игре (рецимо, у хитрим, мини преговорима типа: „Ја ћу сад... а ти уради...“); у њима актери игре често сами бирају неку улогу и идентификују се с ликовима из цртаних филмова, или са животињама, конкретним личностима, професијама и сл. – то су игре „novostvorene, zamišljene ili izmišljene realnosti (...) svojevrsna *dopuna* postojeće realnosti“ (Zlatanović 2020, 222). Самим тим, донекле су излазиле из спектра мојих фолклористичких тема, али су се с њима често и преплитале. Овај рад је покушај да тај разговор некако продужим, јер је остао тек начет, прекинут решеношћу да ћемо га наставити и сарађивати на тој теми једном кад завршимо и заокружимо истраживање које смо већ били започели.

Наиме, током периода специјалних мера заштите спровођених услед проглашења пандемије заразне болести КОВИД-19, Салета и мене заинтересовали су специфични облици игровних активности које су се развиле међу децом у таквим околностима, а које смо уочили међу припадницима дечје популације из свог непосредног окружења. Интензивно и строго спровођене мере заштите и с њим повезан велики медијски притисак на грађане, као и изолација којој су били подвргнути током периода потпуног затварања, довели су не само до продора нових и често застрашујућих информација, слика и утисака у дечји свет, већ и до наглог и радикалног мењања свакодневних рутина код деце. Те промене су биле сразмерно пропорционалне степену у којем је претходно дошло до институционализације детињства сваког појединог детета. Стога су ове промене имале

посебно јак утицај на децу школског узраста, што нас је определило да се усмеримо ка њима. Пажњу нам је посебно привукла дечја игровна активност под називом *корона*, о којој сам сазнање имала већ на самом почетку 2020. године, када су домаћи медији већ увелико извештавали о ширењу болести у Кини и северној Италији, иако у Србији још увек званично није био регистрован ниједан случај обољења. С драстичним и наглим променама које су уследиле у наредних годину дана, мењала се и сама игра, па смо на пролеће 2021. године, када се за то отворила могућност, обавили теренска истраживања међу ученицима нижих разреда неколико београдских основних школа, током којих смо били фокусирани управо на помену игровну активност. Најтемељније истраживање је спроведено у ОШ „Свети Сава“ на општини Врачар. С обзиром на то да су у том тренутку услови за теренска истраживања били изузетно отежани услед прописаних мера заштите, избор је пао управо на ту школу, јер нам је приступ њеним ученицима олакшавала околност да ју је похађала моја ћерка. Иако је присуство у школском дворишту било забрањено свима сем ученицима и особљу школе, познанства с родитељима и децом су нам омогућила да обавимо разговоре с децом различитог пола и узраста и у тим разговорима дођемо до информација које су нас занимале.¹ Резултате ових истраживања смо представили у два рада, у којима смо игровну активност *корона* анализирали из две различите перспективе: као социокултурни конструкт у кључу интеракционистичке терорије културе (в. Krel i Trubarac Matić 2022) и као облик фолклорне комуникације који, сведен на семиотички код симбола, покреће и актуелизује дубља културолошка сећања на трауматична епидемијска искуства из прошлости, као и симболичне одговоре на њих (в. Trubarac Matić i Krel 2022).

На маргини тада спроведених теренских истраживања, сазнали смо за пар до тада незабележених дечјих предигровних активности, упражњаваних непосредно пре практиковања игре *корона*. Пошто игра *корона* типолошки спада у игре гоњења, па самим тим и у игре улога, било је неопходно да се у припремној фази доделе игровни статуси *Короне* и *Докџора* (уколико се радило о варијанти игре са *Докџором*). У сврхе одређивања тога ко ће од играча бити носилац ових улога, наши саговорници су посезали за предигровним активностима помоћу којих је требало да игровни статуси буду додељени на непристрасан начин. На основу њихових казивања, у те сврхе су практиковали четири игровне активности: 1) широм света познату

1 За детаљан опис начина спровођења овог теренског истраживања, услова и околности у којима је спровођено в. Krel i Trubarac Matić 2022, 259–265.

дечију игру *йайир*, камен, маказе; 2) варијанту исте игре коју су наши саговорници звали *зими*, *зами*, *зум*; 3) неком од разбрајалица и 4) игровну активност коју су звали *сџојала*, која до сада није забележена и којој ћемо се посветити у овом раду.

Прва сазнања о игровој активности *сџојала* добили смо током теренских истраживања игровне активности *корона* спровођених током априла и маја 2021. године. Тада су вођени полуструктурирани разговори са ученицима ОШ „Свети Сава“, који су били оба пола и узраста од првог до петог разреда. Разговори су били отвореног типа, чиме смо саговорницима давали могућност да слободно и у обиму у коме желе одговарају на питања. Код неких наших саговорника, првенствено оних најмлађих, често је било потребно поставити додатна питања (уз опрез да се њима не сугеришу одговори) не би ли се тако дошло до што потпунијих информација. Током спроведених разговора дошли смо до детаљних описа игре *сџојала*, а касније сам и сама имала прилике да је посматрам међу комшијском децом, која су такође ученици ОШ „Свети Сава“, тј. припадници су исте *фолклорне групе* као и деца интервјуисана током пролећа 2021. године.

При помињању *фолклорне групе*, појмовно се ослањам на Бен-Амосово (Dan Ben-Amos) и Дандесово (Alan Dundes) схватање о фолклорној групи као врсти групе чији су чланови повезани по некој основи (професионално, породично, етнички, идеолошки, верски, хобијем, супкултуром, припадношћу истој фирми, клубу, школи и сл.) (Dundes 1980) и међу којима постоје како лични односи тако и заједничка фолклорна комуникација, тј. комуникација базирана на размени фолклорних садржаја која се одвија директно, без посредника у комуникацији (Ben-Amos 1971, 12–13). Заједница ученика нижих разреда ОШ „Свети Сава“, која своје игровне активности обавља током школских одмора, као и пре и после наставе, унутар заједничког отвореног, али омеђеног простора (школског дворишта) у коме су упућени једни на друге, било као актери игровних активности, било као њихови посматрачи, представља управо врсту мале фолклорне групе о којој говоре Дандес и Бен-Амос. Школско двориште има кохезивни утицај на игровну заједницу и представља оно што Гари Алан Фајн (Gary Alan Fine)² и његови сарадници називају микрокултурним простором (енг. *microcultural space*) унутар кога се одвија идиокултурно дешавање (уп. Fine and Fang 2019, 5). Ослањајући се

2 За више података о рецепцији овог аутора у Србији, као и о темама, теоријским поставкама и методолошким поступцима којима се служио, в. Антонијевић 2010, 25–92. За примере њихове примене у локалним оквирима, в. Дражета и Дражета 2021; Krel i Trubarac Matić 2022.

на интеракционистичку теорију културе у свом проучавању малих група, Фајн је приметно да оне временом развијају неки свој облик културе у интеракцији са широм друштвеном заједницом и осталим групама које постоје унутар ње – тај облик културе је назвао идиокултуром (Fine 1979, 734; Fine and Fang 2019). Он је овај појам дефинисао 1979. године као *заједнички систем знања, веровања, понашања и обичаја чланова једне интерактивне групе на које се чланови ослањају и користе их као основу за даље интеракције* (Fine 1979, 734), и који чини спону између деловања групе појединаца и структура система (Fine and Fang 2019, 2). Интеракционистички теоријски оквир примењен на проучавање дечјег фолклора потврдио је да дечје игре можемо сматрати социокултурним конструктима који су одрази друштвених и културних појава и пракси присутних у друштвима у којима се практикују (уп. Jakovljević 2009, 32). Овом приликом ћу се осврнути на један специфичан облик интеракције који се не одвија између појединаца, малих или великих друштвених група, или њих и структура система, већ на релацији појединац/група – популарна култура. Наиме, на примеру дечије игре *сшојала* указаћу на утицај телевизије и кроз њу пласиране дечје популарне културе у виду анимиране телевизијске серије на обликовање нових облика дечјих фолклорних игара.

Када говоримо о „новом фолклорном облику“ првенствено мислимо на фолклорну форму која припада скупу феномена које Сергеј Некљудов (Сергей Неклюдов) назива постфолклором, где термин постфолклор означава полицентрични и фрагментарни систем у коме спонтано коегзистирају различити фолклорни подсистеми, а који су у сталној интертекстуалној вези са феноменима масовне, популарне и медијске културе и за које је типична како пасивно-колективна тако и активно-колективна рецепција (Некљудов 1995). Независно од тога зовемо ли га савременим фолклором, или постфолклором, културолошки садржаји који се подразумевају под овим терминима су истоветни, те ћу у наставку овог рада, једноставности ради, користити термин *фолклор* пошто са становишта теме којом ћу се бавити ова врста терминолошког разграничења није од посебног значаја за праћење аргументације.

Што се тиче појма *интертекстуалности*, ослањам се на идејну парадигму разрађивану од стране структуралиста и постструктуралиста као што су Ролан Жерар Барт (*Roland Gérard Barthes*), Јулија Кристева (Јулия Кръстева), Жак Дерида (*Jacques Derrida*), Харолд Блум (*Harold Bloom*) и други, а у чијем центру је појам интертекстуалности као једног јединственог Текста културе који се остварује

као мрежа појединачних текстова, прожетих међусобним релацијама, те спознајом да ниједан текст не постоји аутономно, нити настаје сам из себе, без зависности од претходно постојећих текстова; у сваком појединачном тексту присутни су многи други текстови и зато се може говорити само и интертекстовима, тј. о једном једноставном Тексту (в. Porter 1986).

Игровна активност *сѝойала*: опис

За разлику од игре *корона*, настанак предигровне активности зване *сѝойала* није повезан са пандемијским околностима, већ је она упражњавана међу ученицима ОШ „Свети Сава“ од раније. Наши саговорници који су током школске 2020/2021. године ишли у пети разред, тврдили су да су се ове игре играли од када су били „прваци“, па можемо да закључимо да су је основци ове школе упражњавали 2016. године, ако не и раније.

Током разговора које смо водили са ученицима ОШ „Свети Сава“, најкомплетнији опис игре *сѝойала* дала нам је саговорница која је у време теренских истраживања била ученица 5. разреда:

Играмо нешто што се зове *сѝойала*. Сви ставе стопало... поређамо се у круг и сви ставе стопало... овако као у круг и онда... [Десно, лево... није битно?] Није битно, и онда одаберемо једну земљу или неку реч и на кога стане, тај је Корона. Тад одређујемо прву Корону, па онда Доктора. [Како се то ради?] Па сви се поређамо у круг и ставимо једну ногу и онда изаберемо неку реч, неки град, зависно од тога колико нас има и један лупа по свим ципелама... [Чиме?] Броји свако слово те речи... па руком... броји свако слово те речи и на кога стане последње слово, он је Корона или Доктор, у зависности од тога кога бира. [Јел' то једини начин на који бирате или постоји још нешто?] Па... понекад играмо *ѝаѝир*, *камен*, *маказе* или *зими-зами-зум*, али углавном тако, са *сѝойалима*.

Описи осталих саговорника су се поклапали с наведеним, с тим што се у њима појавило пар допунских информација: да сем имена града изабрани топоним може да буде и назив за државу и да је најбоље изабрати што дужу реч да би се избегло „варање“. Забележили смо и једну додатну предигровну активност – разбрајалицу *Иде ѝас улицом*, на коју ћемо се кратко осврнути касније.

Наведеним подацима треба додати и оне до којих сам дошла накнадно, што у разговорима с носиоцима игровне активности *сѝойала*, што непосредним посматрањем реализације ове игре, када сам забележила варијанту с лоптом. У тој варијанти носиоци игре стану тако

да образују кружницу у чији центар ставе лопту; затим свако дете прислони једно своје стопало на лопту; заједнички изаберу топоним и, након тога, игра се одвија на већ описан начин.

Сумирањем елемената описаних варијанти долазимо до следећег иделатипског модела:

Учесници игре стану тако да формирају круг и искораче једном ногом ставивши стопало на замишљену унутрашњу кружницу или на лопту која је претходно стављена у центар. Заједнички изаберу што дужу реч која означава државу или град. Одаберу онога ко ће говорити глас по глас изабраног топонима. Тај играч руком благо удара по стопалима на замишљеној кружници/лопти и при сваком удару изговори по један глас изабране речи. Када изговори њен последњи глас, учесник на чијем стопалу се зауставио гласовни низ бива изабран и додељује му се игровни статус који је биран.

Из наведеног описа видимо да игровна активност *сѝоѝала* припада врсти дечје игре која типолошки има највише подударности са фолклорним жанром разбрајалице, иако та подударност није потпуна, на шта ћемо указати у наставку.

Типолошко (не)одређење игре *сѝоѝала*

У функционалном смислу, игра *сѝоѝала* – баш као и разбрајалице³ – користи се да би се помоћу ње изабрали играчи којима ће бити

3 Када овде говорим о функцији разбрајалица, проблему прилазим из фолклористичке и антрополошке перспективе. У педагошкој и дефектолошкој литератури, функционалност разбрајалицама се посматра са становишта ефекта који изговарање/певање разбрајалица може имати на интелектуални развој и развој одређених циљаних способности код деце, као што су развој говора (перцепцију гласова, фонолошку осетљивост, постизање боље артикулације гласова, ширење вокабулара, смањење различитих говорних сметњи, ослабаћање детета да говори слободно, изграђивање дикције и сл.), развој музичких способности (уочавање интонације, разликовање спорог, умереног и брзог темпа, развијање осећаја за такт и ритам), развој памћења код деце, подстицање креативности, упознавање с дечјом народном књижевношћу и, коначно, пружање разоноде; такође, васпитачи посежу за разбрајалицама, као и уопште за песмама, да би групним говорењем/певањем јачали кохезију групе. О свему овоме в. Тодоров и Туркић 2020, 345–349. С обзиром на то да изговарање/певање духовитих и ритмичних стихова разбрајалица пружају деци осећај задовољства и разоноде, оне имају и друге функције које дечији психолози и психотерапеути генерално приписују игри као најбитнијој активности за здрав и правилан развој детета – „пружајући опуштеност и задовољство, игра увећава дружење и интеракцију детета са вршњацима, smanjuje unutrašnju napetost i osećaj ugroženosti“ (Zlatanović 2020, 223).

додељени одређени игровни статуси. Сем овој сврси, разбрајалица служи и томе да маркира својеврсну прелазну просторно-временску зону унутар које актери игре прелазе из неигровне у игровну стварност, односно „излазе из себе“ и попримају нови, игровни, идентитет. Посматрана на тај начин, разбрајалица представља неку врсту кондензованог и игровно индукованог обреда прелаза. Ово дешавање се у разбрајалицама остварује на вербалном плану и то различитим механизмима. Веома често разбрајалице одликују нонсенсни говор и „топоси изокренутог света“ (в. Тодоров и Турковић 2020, 345), којима се ствара ефекат лиминалности. Код других се могу јавити други механизми семиотичког кодирања, као што су вербално-симболичка просторна дислокација играча, или њихово поистовећивање с неким другим ентитетима.

У већини разбрајалица у којима долази до везивања играча за неки други ентитет, тај Други су по правилу животиње (које по природи ствари и јесу најпримарнији Други). Вербално-когнитивни механизми којима се то постиже могу бити: 1) директна идентификација појединих играча с појединим животињама, као рецимо у стиховима *Еџи-џеџи-џеџ / џи си мали зеџ, / ја сам мала џреџелиџа / еџи-џеџи-џеџ* (Тркуља 2018, 7); или 2) кроз индиректну идентификацију помињањем животиња у трећем лицу, али успостављањем аналогије између акционог кода радње описане у тексту разбрајалице и радње која се дешава на реалном плану (постепеним низним разбрајањем од једног ка другом играчу), као у *Еџи-џеџи-џеџ / иде мали зеџ / а за њиме зечиџа / и њихова дечиџа / еџи-џеџи-џеџ*; или помињањем кружног кретања које се поклапа са кружним смером током разбрајања (*А, бе, це, де / мачка џреде / а миш моџа око џлоџа...*), или са самим акционим кодом „бројања“ (*Три се џеџџа џобише / на џоџовом буџишиџу. / Јеџаџ вели: „Иш!“ / Друџи вели: „Миш!“ / Треџи вели: „Ти жмуриш!“⁴*) – он је овде остварен преко набрајања низа бројева, док се у првом стиху претходне разбрајалице остварује срицањем низа гласова по абецедном реду.

Поменута транспозиција у свет животиња има функцији покретања преласка из себе у улогу неког другог. Сем тога, стихови ових разбрајалица често у себи крију и знатно сложеније текстове чије декодирање води ка значењским слојевима који потичу из дубљих сфера митско-религијских или магијских представа. Рецимо, у нашим примерима, наведене животиње (зеџ, мачка, миш, петао) у српском и, уопште у словенском фолклору, представљају изразито маркиране

4 В. у: Тркуља 2018, 8. За варијанте ове разбрајалице у којој се помињу два петла, в. Кнежевић 1957, 225; Вукановић 1975, 21.

демонске животиње. За зеца се везује низ магијско-обредних радњи, као и различитих веровања, међу којима је и да зец може да донесе несрећу, или да предскаже време (Кулишић, Петровић и Пантелић 1998, 199–200). За мачку се верује да има зле очи, да може да урекне, донесе несрећу, предскаже време, догађаје и смрт (Исто, 299). Мишу се приписује својство да може да предскаже долазак сиромаштва, беде, сеоба, смрти (Исто, 308), а петлу да може да најави временске непогоде, путовање, долазак госта, смрт или какво друго зло (Исто, 348–350).⁵

Лако препознатљиви митско-религијски семиотички склопови који указују на потребу даљег декодирања у истом смеру су формуле типа *мачка њреде* – где наредни стих (*а миш моџа око њлоџа*) показује да је преко хомонима *њреде* направљен значењски скок од семантичког садржаја који се односи на радњу својствену мачкама да производе звучне вибрације којима најчешће исказују задовољство, ка значењу које се односи на радњу која се састоји од извлачења и упредања нити. Та радња, опет, сем што спада у домен женских традиционалних послова, такође представља изразито семиотизовану радњу са јаким митско-религијским и магијским конотацијама везаним за митске фигуре које испредају нити живота/трајања/времена,⁶ а које су у потпуном сагласју са веровањима о мачки као животињи која може да баца зле очи на човека или веже за њега добру или злу судбину (в. под *Мачка* у Кулишић, Петровић и Пантелић 1998; као и у Толстој и Раденковић 2001). Сличан је случај и са мотивом *њо-њовој буњшишџа*, код кога је дошло до везивања изразито семиотизованог локуса, као што је *буњшишџе*, за сакрално-религијску сферу преко атрибута *њојово*. По народним веровањима, буњшишта су место окупљања демона, вештица, душа покојника (зато их и треба заобилазити) (Кулишић, Петровић и Пантелић 1998, 71). У ствари, цела разбрајалица о борби три петла на поповом буњшишту представља семиотички склоп са изразито кондензованим магијско-религијским конотацијама. Коначно, поменућу и новозабележену разбрајалицу

5 Овде нећемо набрајати прегршт народних веровања и обичаја који су етнографски забележени међу српским народом и уопште Словенима у вези с наведеним животињама. Основни увид у пресек идеја које се везују за њих могуће је наћи под одредницама *Зец*, *Мачка*, *Миш*, *Пеџао* у Кулишић, Петровић и Пантелић 1998; као и у Толстој и Раденковић 2001; такође в. у Ђорђевић 1958; такође, за петла у: Бандић 1991, 40–44.

6 О теми парки, моира, суђаја/суђеница/рожденица много је писано у светским, словенским и локалним оквирима, а недавно сам је се и сама дотакла у Трубарац Магић 2019: 108–184, 193–203, 211–213; ту је могуће наћи исцрпнију листу библиографије везане за ову тему.

чији текст смо добили од саговорника који је у време нашег разговора био ученик другог разреда ОШ „Свети Сава“: *Иде њас улицом / врица, врица љузицом, / реци иде је с-џ-а-о!*⁷ Овде се помиње пас као онај који одређује исход бирања. Пас се у народу сматра „нечистом животињом“ чији „задах иде сто лаката у земљу“, преносником инфективних болести,⁸ а приписује му се и особина да може промуклим завијањем или лајањем о Бадњој вечери да наслути смрт и рат (Исто, 345–346). Додатно асоцијативно везивање за идеју „нечистоће“ се постиже стихом *врица, врица љузицом*, а истим стихом се имплицира и произвољност с којом пас доноси избор.

Тема везе разбрајалица са митско-религијском и магијском сфером је веома широка, те у њу овде не можемо дубље улазити. За нашу аргументацију је довољно указати на јаку спону текстова разбрајалица како с функцијом *измештања* играча из неигровне стварности у игровну, тако и за увођење играча у сферу сусрета с ентитетима који одређују судбину и њене токове, а на које се пребацује извршење радње бирања играча којем ће припасти одређена улога.

Потреба да се избором што дужег топонима током реализације *сџојала* елиминише „варање“, тј. намештање исхода од стране самих играча, такође је мотивисана намером да се доношење избора пребаци са играча на „случај“, тј. на неки виши, надљудски ентитет. Разбрајалице нису једине форме помоћу којих се врши оваква врста одлучивања. Рецимо, у нашем случају, саговорници су помињали такође игру *џајир-камен-маказе* коју су користили у исте сврхе, а која типолошки не спада у разбрајалице, већ у симултане игре.⁹

Уосталом, нису чак ни игре једина врста активности којима се обезбеђује непристрасно додељивање игровних статуса. Многобројне су, како историјски забележене тако и савремене праксе, које имају исту функцију, а које не спадају у фолклорне форме, као рецимо различити начини извлачења жреба који се користе или су се користили како у баналним свакодневним ситуацијама тако и код додељивања изузетно важних државних или црквених функција у многим кул-

7 Као што је то генерално случај код разбрајалица, оно дете на коме заврши глас *о* „испада“, а поступак се понавља све док не остане само један играч – он/она добија статус за који су играчи претходно установили да ће бити бирач.

8 Овај податак би могао бити индикативан из перспективе анализе игровне активности *корона*, јер је ово била једина разбрајалица за коју су наши саговорници поменули да су је користили у сврху одређивања коме ће припасти игровни статус те заразне болести.

9 Симултане игре су оне у којима играчи истовремено повлаче потезе на основу сопствених одлука незнајући унапред које ће потезе направити други играч/играчи.

турама и народима. Тако и у Библији наилазимо на избор жребом, који је у ствари канал преко кога се извршује Божја воља: након што је Јуда Искариотски отпао својом издајом, апостоли треба да попуне његово упражњено место; то раде тако што бирају Јуста и Матију, помолe се Богу да изабере једног од њих, а затим бацају коцку, коцка пада на Матију и он бива прикључен осталој Једанаесторици (в. Дела ап. 1, 23–26). „Варање“, тј. човеково ометање извршења избора „више силе“, у фолклорној традицији се често доводи у везу са изразито трагичним исходима, као рецимо у песми *Зидане Скагра* (Вук II, 25), у којој два старија брата (Вукашин и Угљеша) прекрше договор и упозоре своје жене да сутрадан не долазе на Бојану, јер ће она која буде дошла да им донесе храну бити узидана у град; најмлађи Гојко остаје веран договору с браћом, те, иако није био ред на младу Гојковицу, она и Гојко бивају жртве преваре; зато на крају из божанске сфере и долази до остварења чуда да млада Гојковица и након смрти наставља да доји не само свог сина, већ и осталу децу коју јој кроз векове доносе мајке без сопственог млека.

С аспекта анализе игровне активности *сћойала*, за нас је овде од посебног значаја један други начин *измештања* актера игре из себе у другог и из неигровне у игровну стварност који се у разбрајалицама често остварује путем симболичког просторног дислоцирања на неко место које је у дубини, на висини, далеко, или на неком неодређеном месту, а које се доводи у везу са местом разрешења акције бирања, као рецимо у *Ен-ден-доре / дубоко је море / а још дубља Мишировица / иде се кисе киселица / киселица кисе / ти за мене н-и-с-и*, или, рецимо, *Енци, менци, на каменци / шамо кују дван'есџ деци! / Ин-џин, чарайин, / чаруџе, једи сује / баш ти!* – овде се јавља прилог *шамо* који по свом значењу имплицира очима сагледиву раздаљину, али наставак стиха указује на митску сцену, јер дванаесторо деце која кују директно упућују на мотив митског космичког ковача,¹⁰ као и на активност уређења времена преко сегмената у знаку броја 12 (месеци у години), који се удвојен везује за симболику броја сати у дану (24), тј. на 12 сати дана и 12 ноћи.¹¹

Примери које смо навели добро илуструју Бен-Амосово запажање да фолклорни облици (у нашем случају жанр разбрајалице) сами по себи имају иманентна симболичка значења преко којима се преносе додатне информације у односу на оне експлицитно поменуте

10 За опширнiju литературу и конкретне примере везане за мотив космичког ковача у српској, словенској и индоевропској традицији, в. Трубарац Матић 2019, 108–184, 203–213.

11 О броју дванаест у српској народној књижевности и његовим космичким конотацијама, в. Самарџија 2020, 101–103.

у тексту – специфичне структуре, начини представљања, врсте стиха, ритам или контекстуални фактори извођења могу сами по себи да имају симболичке значењске импликације које надилазе садржај било ког конкретног фолклорног текста (Ben-Amos 1971, 11).

Као што сам већ раније поменула, иако игра *сѝојала* у функционалном смислу јесте подударна са жанром разбрајалице, она не може бити подведена под разбрајалицу, јер по својој структури и начину реализације има одступања од ње. Код разбрајалица се *измештање* врши искључиво вербалним кодирањем. У игри *сѝојала*, симболичко просторно *измештања* остварује се паралелно путем вербалног и акционог кодирања, али не тако да иједно од њих функционише засебно, тј. на разграниченим плановима вербалног и акционог, већ су ти планови срасли један са другим попут два лица истог новчића. Зато не можемо ни да говоримо о присутности посебног вербалног или посебног акционог кода у игри *сѝојала*, већ искључиво о вербално-акционом кодирању. Вербални елемент кода је минимализован и сведен на једну једину реч, која по врсти речи јесте фиксирана (топоним), али садржајно не (то може бити *било који* топоним). Ипак, он се изговра глас по глас, на начин на који се у разбрајалицама изговара финални део разбрајалице, те се – посматран као самостални елемент – „понаша“ аналогно завршним речима у разбрајалицама.

Као акциони елементи кода јављају се два варијантна облика: а) стопала играча постављена на замишљену кружницу и б) стопала постављена на лопту. Спајањем вербалног и акционог елемента остварује се јединствени кодни амалгам путем кога се прецизира значење акционог дела кода, те се тако веома широк спектар значења која се везују за симболику круга и лопте редукују на симболе који означавају земљину сферу. Тако се акционо-вербалним кодом игре *сѝојала* остварује симболично дислоцирање играча преко представе о путовању у неки други део света.

Сасвим специфична структура дечије игре *сѝојала* отвара питања у вези са тиме како је уопште дошло до оваквог формално-структуралног искорачења из жанра разбрајалице ка једном специфичном акционом кодирању – специфичном, јер је његово апстрактно акционо кодирање изразито везано за сферу визуелне симболизације. Дакле, поставља се питање шта је могло бити подстицај за увођење такве новине. Наиме, као што су то сасвим убедљиво показали Фајн и његови сарадници, да би настао нови елемент идиокултуре, потребно је да постоји неки „окидач“ (енг. *triggering event*) који ће покренути интеракцијску реакцију групе, која се даље креативно каналише кроз обликовање новог садржаја идиокултуре те групе (Fine 1979, 742–743).

Сѝоѝала и *Френина сѝоѝала*: интертекстуално кодирање игре

У нашем случају, када игру *сѝоѝала* посматрамо као фолклорни текст, ми можемо да уочимо интертекстуалне везе са многим другим текстовима жанра разбрајалице – на шта смо већ указали – али и на уплив неког другачијег текста, који је услед своје форме и језика изместио игру *сѝоѝала* из жанра разбрајалице (за коју је типична употреба вербалног кодирања) ка једном (условно речено) хибридном жанру у којем се акционо-визуелни кôд наметнуо и потиснуо вербални са његове дотадашње примарне позиције. „Окидач“ за овакво обликовање игре *сѝоѝала* могао је бити само уплив неког текста чији језик није примарно вербални. Ипак, добро полазиште за тражење одговора на питање „окидача“ може бити управо једини стабилни вербални елемент игре *сѝоѝала*, а то је њен назив, јер, како ћу покушати да покажем, он сâм по себи представља вербалну копчу за декодирање интертекстуалне везе између игре *сѝоѝала* и телевизијског анимираног серијала за децу који је у Србији емитован под називом *Френина сѝоѝала*.

Френина сѝоѝала (енг. *Franny's Feet*) је дечији анимирани серијал канадске продукције ауторки Кејти Мос (Cathy Moss) и Сусан Нилсен (Susin Nielsen), који је у последњих десетак година емитован у Србији у више наврата на неколико различитих телевизијских канала и то под два назива *Френина сѝоѝала* и *Френине ципелице*. У њему је главна јунакиња петогодишња девојчица Френсис, чији надимак је Френи. Свакога дана док су јој родитељи на послу, Френи проводи време са дедом у његовој обућарској радњи у Ванкуверу и труди се да му помаже у послу онолико колико може, јер је ипак мала, али онда када тајно обује ципеле дединих муштерија, она чудесно отпутује на неко друго место и тамо доживљава различите авантуре током којих стиче нова сазнања и доказује своју умешност у решавању различитих проблема.

Све епизоде *Френиних сѝоѝала* имају исту структуру, а синопсис би био следећи: као и обично, Френи проводи време помажући деди у обућарској радњи и разговарајући с њим о различитим свакодневним темама; у радњу улази муштерија којој је потребно оправити ципеле; деда прима ципеле и моли Френи да их однесе у кутију за поправке; Френи их носи до кутије, али уместо да их стави у њу, она се заустави и запита: *Где ће ме ноће данас одвести?*, а затим назува муштеријине ципеле и чудесно се заврти (као да је у неком имагинарном месту) и пребаци на неко далеко место; ту упознаје новог

пријатеља (особу или животињу) који има неки проблем; Френи се упушта у авантуру и успева да помогне свом новом другу/другарици; дошло је време за растањак с новим другаром и Френи треба да се врати у дедину обућарску радионицу; поново се заврти на исти начин као и када је одлазила из ње; опет се чудесно нађе испред кутије за поправке и, стављајући ципеле у кутију, у једној од ципела налази предмет који је с њом допутовао са места на коме је била; тај предмет Френи ставља у своју кутију за ципеле; Френи открива деди неке од детаља са свог чудесног путовања; на крају се пита *Где ли ће ме ноће суштра одвесити?*

У Френиним *сѝоѝалима* се радња одвија на два плана: 1) реалном плану ванигровног догађања, у коме је Френи приказана као сасвим мала девојчица (није дорасла томе да може у свему да помаже деди, да би видела муштерију с друге стране пулта мора да се попне на столицу и сл.); 2) измаштаном плану игровног догађања (већ поменути тип *сѝваралачке* игре) у коме је она самостална, дорасла разним изазовима и има кључну улогу у изналажењу решења за различите проблеме. Аутори Френиних *сѝоѝала* су идеју за осмишљавање сужеа, помоћу кога долази до спајања поменута два плана радње свакако имали у идиоматском изразу који постоји у енглеском језику: *to be/walk in someone else's shoes* (срп. 'бити/ходати у нечијим ципелама'), а који у српском језику за сада још увек није потпуно прешао баријеру прихватања, иако је у последње време могуће ту и тамо чути употребу фразеолошких калкова изграђених по узору на њега. У енглеском језику, он се користи да изрази неопходност да се на својој кожи искусе околности и ситуација у којој се налази неко други да би уопште могло да се просуђује о тој особи и о њеним поступцима, те се самим тим значењски везује за појам емпатије. У Френиним *сѝоѝалима* ауторке су се асоцијативно поиграле искористивши буквални ниво значења речи у синтагми да би створиле сужејни оквир унутар кога главна јунакиња има прилику да сазнаје и изграђује себе на начин на који то деца предпубертетског узраста иначе раде у својим играма стваралачког типа, када у игри импровизују дешавања и „излазе из себе“ убацујући се у различите улоге о којима су стекли извесна сазнања кроз директне или индиректне интеракције или кроз различите канале комуникације (са другим особама, преко медија, књига, дидактичких материјала, итд.). Интертекстуалност је основна карактеристика стваралачких игара.

Постоји низ елемената присутних у Френиним *сѝоѝалима* који су у јасној интертекстуалној корелацији са игром *сѝоѝала*. Најмаркиранији је свакако назив игре којим се остварује директна копча

са насловом овог анимираног серијала. Затим, у акционо-вербалном коду игре, то је просторна дислокација у виду путовања у неки други део света. Коначно, на визуелном плану – који је битан, јер *Френина сџојала* улазе у дечији когнитивни систем управо кроз визуелно-звучну перцепцију – јавља се облик круга (иманентан и лопти) и кружног кретања, који су у игри присутни у виду замишљене кружне линије на коју учесници постављају своја стопала, као и кружног смера кретања током разбрајања, док се у свакој епизоди *Френиних сџојала* два пута јавља сцена у којој се Френи у туђим ципелама окреће као да се налази у неком имагинарном месту, чиме се означава почетак и крај њене авантуре. Ако узмемо у обзир акционо-вербалну једноставност игре *сџојала*, можемо да приметимо да је сваки њен конститутивни елемент, сем самог разбрајања, присутан у *Френиним сџојалима*, те можемо претпоставити као веома могуће да је управо почетак приказивања овог дечјег анимираног серијала био „окидач“ за настанак и моделовање једне жанровски сасвим нове предигровне активности каква је игра *сџојала*. С обзиром да су *Френина сџојала* визуелно-вербални тип текста у коме управо визуелни језик има примат над вербалним, сасвим је природно дошло до потискивања вербалног у корист *миметичко-акционој* кодирања, те ово може објаснити на који начин је могло доћи до обликовања ове амалгамне игре, чије семиотичко кодирање је вишејезично: вербално, акционо и визуелно.

На примеру дечије игровне активности *сџојала* покушала сам да укажем на то да савремена доминација визуелних језика комуникације, као и интензивни уплив садржаја дечје популарне културе посредством телевизијских анимираних серија и филмова директно утиче на исход процеса обликовања нових дечјих идиокултурних садржаја. Тај утицај се не остварује само на плану слободног осмишљавања тзв. *сџваралачких* игара, већ као што смо управо видели, и на обликовање дечијих игара са правилима. Игра *сџојала* спада у врсту дечије игре с унапред познатим правилима – она има потпуно дефинисану и заокружену, иако варијантну форму и, као таква, типолошки спада у фолклорни облик. Ово је чини посебно интересантним, јер се ради о примеру утицаја дечјег телевизијског програма (у нашем случају, анимираног серијала) на обликовање нових облика дечјег (пост)фолклора. Хибридна природа игровне праксе *сџојала* представља природно исходиште фолклорног каналисања мисаоног света савремене деце, који се обликује под утицајем многобројних и различитих комуникацијских канала, од којих је, у раном узрасту, један од најдоминантнијих управо дечји телевизијски програм.

Сфера дечје игре, у коју се сливају информације и културолошки текстови који до дечјих чула и ума пристижу кроз све видове савремених комуникацијских канала, може дати илустративне примере начина на који се у њој различити текстови културе преплићу и уграђују у јединствено интертекстуално плетиво идејно-сазнајног света детета, у коме деца нису тек пуки рецептори, већ активни ствараоци нових текстова.

Извори

- Вук П = Карацић С., Вук, сакупљач. (1823) 1958. *Српске народне њесме. Књија група у којој су њесме јуначке најстарије*. Приредио Радомир Алексић. Београд: Просвета.
- Вукановић, Татомир, приређивач. 1975. *Српске народне лирске њесме*. Врање: Раднички универзитет.
- Кнежевић, Миливоје В., приређивач. 1957. *Анџолоџија народних умотворина*. Нови Сад: Матица српска.
- Светио њисмо Новоја Заветиа*. 2002. Београд: Свети архијерејски синод СПЦ.
- Тркуља, Јасмина, приређивач. 2018. *Хој, цуј, на калуј: избор из српске народне књижевности*. Нови Сад: Издавачко-књижарско предузеће Богуновић.

Литература

- Antonijević, Dragana. 2010. *Ogledi iz antropologije i semiotike folklorа*, Srpski genealoški centar – Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu: Odeljenje za etnologiju i antropologiju.
- Ben-Amos, Dan. 1971. "Toward a Definition of Folklore in Context." *The Journal of American Folklore* 84 (331): 3–15. <http://dx.doi.org/10.2307/539729>
- Blumer, Herbert. (1968) 1986. *Symbolic interactionism: Perspective and method*. Berkeley-Los Angeles-London: University of California Press.
- Britannica, The Editors of Encyclopaedia. "Counting-out rhyme." *Encyclopedia Britannica*, Invalid Date. <https://www.britannica.com/art/counting-out-rhyme>.
- Дражета, Богдан, и Лазар Дражета. 2021. „Аматерски кошаркашки тим мултинационалне компаније Ernst Young у Београду као фолклорна група.“ *Етноанџролошки проблеми* 16 (1): 209–230. <https://doi.org/10.21301/eap.v16i1.8>
- Dundes, Alan. 1969. "The Devolutionary Premise in Folklore Theory." *Journal of the Folklore Institute* 6, no 1 (Jun): 5–19.
- Dundes, Alan. (1977) 1980. "Who are the Folk?" In *Interpreting Folklore*, 1–19. Bloomington: Indiana University Press.

- Ђорђевић, Тихомир Р. 1958. „Природа у веровању у предању нашег народа II.“ *Српски етнографски зборник* 72. Живот и обичаји народни, књ. 33. Београд: САН.
- Fine, Gary Alan. 1979. “Small Groups and Culture Creation: the Idioculture of Little League Baseball Teams.” *American Sociological Review* 44 (October): 733–745.
<http://www.jstor.org/stable/2094525>
- Fine, Gary Alan, and Jun Fang. 2019. Idioculture. In *SAGE Research Methods Foundations*, edited by Paul Atkinson et al. Thousand Oaks, CA: Sage. <http://dx.doi.org/10.4135/9781526421036>
- Jakovljević, Tijana. 2009. „Деције игре као модел фолклорне комуникације“. У *Етнoлoшкa истраживања* 14, uredila Željka Petrović Osmar, 31–50. Zagreb: Etnografski muzej Zagreb.
- Krel, Aleksandar, i Đordina Trubarac Matić. 2022. „Korona u školskom dvorištu: dečija igra korona kao sociokulturni konstrukt u vreme pandemije kovida-19.“ *Etnoantropološki problemi* 17 (1): 259–283. <https://doi.org/10.21301/eap.v17i1.9>
- Кулишић, Шпиро, Петар Ж. Петровић и Никола Пантелић. (1970) 1998. *Српски митолошки речник*. Београд: Етнографски институт САНУ.
- Неклюдов, Сергей Ю. 1995. „После фолклора“. *Живая стiарина* 1: 1–5.
- Porter, James E. 1986. “Intertextuality and the Discourse Community“. *Rhetoric Review* 5, no. 1 (Autumn): 34–47.
- Самарџија, Снежана. 2020. *Бројеви у српском фолклору*. Београд: Албатрос Плус.
- Тодоров, Нада П., и Наташа Н. Туркић. 2020. „Функције бројалица и разбрајалица у дечијим играма.“ У: *Језик, књижевност и игра. Зборник радова са Осме међународне конференције Факултета за стiране језије одржане 24. и 25. маја 2019. године*. Уредници: Светлана Томић, Артеа Панајотовић, Александар Прњат, 344–355. Београд: Алфа БК Универзитет.
- Толстој, Светлана М., и Љубинко Раденковић (редактори). 2001. *Словенска митологија: енциклопедијски речник*. Београд: Zepher Book World.
- Трубарац Матић, Ђорђина. 2019. *У јеленовом колу: моштив јелена у српској обредној лирици*. Београд: Етнографски институт САНУ.
- Trubarac Matić, Đordina, i Aleksandar Krel. 2022. Korona u školskom dvorištu: dečija igra korona kao oblik folklorne komunikacije. *Etnoantropološki problemi*. 17 (2): 697–715.
- Zlatanović, Ljubiša D. 2020. „Деџа игра као средишња активност у раном развоју личности и креативности.“ У: *Језик, књижевност и игра. Зборник радова са Осме међународне конференције Факултета за стiране језије одржане 24. и 25. маја 2019. године*. Уредници: Светлана Томић, Артеа Панајотовић, Александар Прњат, 220–232. Београд: Алфа БК Универзитет.

Данило Трбојевић

Етнографски институт САНУ, Београд

ДЕЧЈЕ РАТНЕ ИГРЕ КАО АРЕНА ПРОМИШЉАЊА ДРУШТВЕНО-ПОЛИТИЧКЕ СТВАРНОСТИ, КРИЗЕ И КОНФЛИКТА*

Апстракт: Дечје ратне игре су облик дечјег фолклора, плато стваралаштва и едукације, меморијална пракса и простор конструисања идентитета, али и посредник усвајања политичких или идеолошких дискурса света одраслих. У различитим социо-културним контекстима, јавна, хегемонијска слика друштвеног сећања често је имала и своју, у неким случајевима, непожељну, алтернативу, потиснуту на трауматичну, приватну маргину. Дечје игре овог типа за различите генерације представљале су комуникацијски простор прожет флуидним сликама рата, конфликта или непријатеља посредством којих се не само сећа, већ и памти, репродукујући специфичне слике културне стварности и друштвених улога. У раду се с анализом наратива о пракси ратних игара генерација одраслих у ери СФРЈ и након распада Југославије, настоји доћи до закључака о улози игре као посредника у друштвеној и политичкој комуникацији вршњачких група и државе (света дечје маште и света одраслих), као жижне тачке конструкције идеја о „нама“ и „другима“, „херојима“ и „непријатељу“ у специфичном контексту.

Кључне речи: дечје ратне игре, Југославија, идеологија, национализам, другост

„Када смо се ишрали рајта у Вијетнаму – био сам део Виеткониа... када смо се ишрали рајта за независности Ирске – био сам ипријадник ИРЕ¹... очистио, увек сам био на сирани добрих момака“. (Шејн Мекгован, рођ. 1957. год.)²

* Текст је резултат рада у Етнографском институту САНУ који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја РС, а на основу Уговора о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2022. години број: 451-03-68/2022-14/200173 од 04.02.2022.

1 „Irish Republican Army“

2 Из документарног филма „Crock of Gold“ о Шејну Мекговану, певачу англо-ирске фолк/панк групе Поугс.

Дечје ратне игре, као наизглед универзалан феномен, за мене постају интересантне захваљујући туристима, саговорницима које сам упознао приликом њихових посета хостелу у ком сам радио у Београду.¹ Амерички туристи су описивали ратне игре на тему рата у Кореји и Вијетнаму (старије генерације); Немци причали о игри рата каубоја и Индијанаца, а мање Другог светског рата; Ирци су помињали игре на тему сукоба у Северној Ирској. Ипак, највећи утицај на промишљање ових игара имали су туристи из Аустралије. Они нису познавали концепт ратних игара. Објаснили су ми да су њихова детињства обележиле активности попут излета у природу, пливања или сурфовања, те да се: „нису играли рата јер није било идеје нерешених историјских или територијалних спорова, те се нису спремали на одбрану или офанзиву“. Наведени исказ је утицао на моје промишљање игре као посредника између дечје маште и стварности одраслих.

Када се ради о овим просторима, Балкану или простору некадашње Југославије, историја (игре) је другачија. Познато је да су се деца у средњовековној Србији „опонашајући старије“, играла игара које су подразумевале вијање по улицама насеља и „борбу“ штаповима и дрвеним мачевима (Бојанин 1999, 256). Игра би се завршавала за оне учеснике које би други „окрвавили“ и на тај начин избадили из игре (Војанин 1999, 255–257). Инспирација за поменуте дечје игре били су сукоби и ратови којима су многе генерације (родитеља и сродника) сведочиле. Постојале су и „витешке игре“ (западни феномен) које су подразумевале вежбе и такмичења (одраслих) као облик смотре снаге и вештине, те припреме за „озбиљну борбу“ и „ратнички позив“ (Ђорђевић 1984, 29; Ћирковић 1999, 95). „Витешке игре“ су као термин до данас опстале као категорија дечјих игара. По Тихомиру Ђорђевићу, игре попут „камен са рамена“, „скок јуначки“, „рвање“ или „халка“² представљају облик „витешких игара“. Наведено задовољава дечју тежњу игри коју манифестују путем телесних активности са циљем

1 Ипак, овај текст можда никада не би угледао светлост дана да није било Александра Крела. Пре него што је отишао на лечење у болницу, причали смо о тексту који је писао о дечјим играма на тему короне. Том приликом сам поменуо тему којом се овај текст бави, на шта је Крел реаговао позитивно и конструктивно. Идеја је била да заједно напишемо неколико текстова на ову тему. Нажалост, до ове сарадње никада није дошло, антропологија је изгубила преданог и креативног истраживача, а породица и пријатељи ретко искрену, добру и духовиту особу која ће бити запамћена као „добри Сале“. Овај и будући текстови на сличне теме биће посвећени сећању на доброг Салета.

2 Вук Стефановић Караџић наводи како је у Сињу ова игра постала део традиције и облик сећања на победу над Турцима 1717. године (Karadžić 1964).

јачања и окретности тела, манифестоване као надметање (Ђорђевић 1984, 28–37). Тихомир Ђорђевић истиче да овакве игре имају велики значај за развој културе и друштва, те да представљају „производ заједничке мисли народа“ и одраз „његовог духа“ (Ђорђевић 1985, 82–83). Жарко Требјешанин наводи да дечје игре одржавају „структуру и идеологију (патријархалне), традицијске заједнице и њене циљеве социјализације“, те уче дете моделима живота (света и човека) односно, његовој пожељној друштвеној улози (Требјеџанин 1999, 259).³ У Србији, деца су учила „дух ратничке културе“ посредством игре и друштвене улоге (Требјеџанин 1999, 259). Аутор цитира Стјепана Митрова Љубишу који описује етапе одрастања детета у 19. веку: „дванаеста (година, узраст детета) затекне мало оружје, чува јагњад, јарад и шиљеж“; „осамнаеста – почне да носи велико оружје, чува крдо и лежи на тору“ (Требјеџанин 2000, 248). Заједнички послови и игре вршњака, не само у патријархалном, већ и индустријском друштву, представљали су битне облике социјализације и стварања идентитета појединца као дела заједнице, чијим митовима, нормама и вредностима прилагођава и сопствене ставове, конструишући „другима усмерену личност“ (Требјеџанин 2000, 250).

У друштвима у којима постоји свест о константној претњи или нужности рата, заједница и држава фигурирају као центар едукације о „духу ратничке културе“. Нека друштва, продукцијом играчака или валоризацијом ратних игара код деце подстичу промишљање улога у будућим ратовима. У великим европским империјама су од средине 18. века, оловни војници служили као средство учења о пређашњим тријумфима и значају војске; након америчког грађанског рата у 19. веку, деца су, користећи пиштоље-играчке, учена важности умећа ратовања; у Француској су, почетком 20. века, ове играчке називане „едукаторима будућих ратова“; у савременом Израелу деца су посредством друштвених и ратних игара учена пређашњим страдањима и претњи рата, те важности војне службе (Grossman 2004, 3); америчка војска данас, посредством ратних видео-игара едукује генерације деце о околностима (прошлых, актуелних и будућих) конфликата, користећи игру као платформу промишљања војне каријере (Hammond&Potsch 2019; Gieselmann 2007).

Дечје игре, а посебно ратне игре, престају да делују као феномен независтан од глобалних политичких односа и идеологија. Ове игре посматрам као жижну тачку преламања културе сећања, културних

3 Аутор наводи како су у традицијским, сеоским заједницама деца учила моделе социјализације и идентитета угледањем и идентификацијом са члановима породице, а потом и заједнице (Требјеџанин 2000, 246).

политика и политика идентитета, те простор учења о идејама конфликта, кризе и рата. Феномен дечјих ратних игара, дакле, посматрам из перспективе политичке антропологије.

Теоријски оквир

Постоје позитивне и негативне дефиниције **дечјих игара** које означавају: активност супротну раду, која без обзира на ужитак и забаву представља феномен без аутономног садржаја или дубљег смисла, односно, разбистригу као опозицију заиста важним активностима; односно, независни тип активности, дефинисан сопственим садржајем и значењима изван сфере „озбиљног“ или „посла“ (Kerpatschhof 2008, 1). По мишљењу Петје Банкова, западни аутори често греше у настојању да дефинишу игру управо по томе што „игра није посао“, „није стварна“ или „није озбиљна“, тиме избегавајући да „игру“ дефинишу као „обједињујућу или обухватајућу категорију“, која попут „љубави“, „рата“, „политике“ или „културе“ не може имати једну и јасну дефиницију (Bankova 2017, 115–116).⁴ Игре одраслих подразумевају забаву, док дечје игре представљају „апстрактан модел реалне ситуације“ као простора сукоба интереса двеју или више страна, дефинисаног сетом правила и стратегијама актера (Krel 2005, 17–18).

Крел наводи да „**Дечје ратне игре**, традиционално, представљају имитативно-драмску праксу која одражава управо стварност виђену очима детета“ (Krel 2005, 89). Ратне игре подразумевају: „борбу симболичким оружјем за време социо-драмске игре, односно, перформанса“ на тему рата или сукоба (Hart&Tannock 2013, 1). Ову врсту игара дефинише кооперативно и компетитивно, вербално и физичко учешће у сукобу у ком се партиципира вољно, без намере да се, и поред агресивних тема, понашања или речи, неко од учесника емотивно или физички повреди (Hart&Tannock 2013, 1).

Неки аутори у ратним играма виде човеку својствен вентил за испољавање и превазилажење агресивности или учења маскулинитета (Hammar 1970, 74–75); други сматрају да се ради о перформансу који за циљ има превазилажење трауме рата или смрти⁵; трећа перс-

4 Исти аутор наводи да игра представља „вољну, слободну активност у којој деца учествују и проналазе слободу“ (Bankova 2017, 116), а додао бих, и сопствени смисао и значај.

5 За време рата у Сирији, истраживачи су уочили важност игре као начина да деца, не забораве, али потисну или пренебрегну константан стрес и ужасе стварности која их је окруживала. Деценијама раније, у логору Аушвиц забележене су игре које су играла деца свесна смрти која их чека. Поменуто деца су,

пектива се фокусира на игру као одраз културе сећања те кројења групних и индивидуалних идентитета (Hammond&Potzch 2019, 4); врсту онтологије, „стварности“ која превазилази доминантну слику света, те фигурира у преиспитивању прошлости и садашњости, односно, стварног и нестварног, одраслог и дечјег (Gieselmann 2007, 2). Иако сматрам да игра за актере представља скуп поменутих димензија учествовања, уважавам фактор специфичног друштвеног окружења као предуслова облика (форме и садржаја) игре као ауто-рефлексивног сочива посматрања света. Ратне игре посматрам као простор дечјег стваралаштва (фолклора) прожетог контекстом ширег друштва (у коме су деца „рецепијенти едукативно-дидактичког садржаја“ (Крел 2005, 67).

Тијана Јаковљевић наводи анализу жанрова популарне културе Јозефа Арпада и анализу СМС и имејл порука Драгане Антонијевић, као основу категоризације елемената дечјих игара као облика фолклорне комуникације (Јаковљевић 2009, 54). Поменуто подразумева следеће: да ствараоци игара нису познати, већ их стварају и обликују генерације актера (деце) (Крел 2005, 67); да је комуникација између актера (групе) у игри директна, вербална и невербална; да се игре преносе спонтано, а не посредством институција; да игре представљају, пре свега, перформанс који се одиграва у јавном простору; да игре представљају простор индивидуалног и колективног идентитета који може подразумевати, односно репродуковати обрасце или наслеђе ширег друштва; да различите генерације актера учитавају сопствени контекст, односно технолошке, социјалне или културне промене у елементе игре; да се учитавањем специфичних контекста у игру, стварају нови простори, структуре, форме, циљеви и смисао игре; да игра и поред прилагодљивости, не мења структуру као основу континуитета, односно традиције игре (Јаковљевић 2009, 54–55). По наведеном, групне игре представљају: „оквир за фолклорну комуникацију актера, који захваљујући флексибилности, остварују могућност иновације и трансформације комуникацијског ланца међу генерацијама играча“ и „доприносе гранању традиција кроз време

свесна своје судбине, посредством специфичних игара промишљала сопствену или смрт ближњих, а туробна стварност се одражавала на тему и правила игре. Ова деца су се играла „гасне коморе“, игре додиривања електричне ограде или чак мртвих тела која су виђала (Fieldman 2019, 296). У наведеним случајевима, деца су стварала свој свет у коме су могла да интерагују са непријатељским окружењем на специфичан начин који је интерпретирао „стварност“, пренебрегавајући или прихватајући блискост смрти кроз фиктивни свет игре. УНИЦЕФ је у периоду од 1996. неформално, а од 2009. године и формално, означио дечју игру у ратним околностима као битан, терапеутски феномен управо јер дозвољава да се игром ублажи трауматична стварност (Fieldman 2019, 301).

и простор“ (Jakovljević 2009, 55). Фолклор је, дакле, облик комуникацијског процеса, начин да се индивидуа изрази унутар групе чији чланови деле сличну културну позадину, системе знања, веровања, обичаје и искуства (Žikić 1996, 123–124; Antonijević 2005, 249). Мале групе, попут породица, радних колектива, села или деце, комуницирају између себе, посредством фолклора, а без посредовања од стране трећег лица (Jakovljević 2009, 53).⁶ (Савремене) дечје ратне игре посматрам као традицијски феномен непроменљиве структуре по форми прилагодљив новим контекстима употребе у процесу комуникације на нивоу вршњачких група и ширег друштва.

Може се рећи да концепт ратне игре представља и облик меморијала. Ове игре су одраз промишљања прошлости или будућности са посебним акцентом на „садашњост“. Сећање је једносмеран, а памћење двосмеран процес у чијем је центру „садашњост“ као позиција посматрања стварности (Kuljić 2006, 8). Исто важи за промишљање будућности. Анализа Младена Стајића наглашава важност разумевања контекста у ком се интерпретирају (политичка) пророчанства. Стајић наглашава пресудну важност „садашњости“ као позиције интерпретације пророчанстава, која увек рефлектују актуелно друштвено и политичко стање (Stajić 2014; Stajić 2020). Према томе, без обзира да ли се ради о сукобима смештеним у прошлост или будућност, ратне игре увек репродукују актуелне идеје криза. Дечје игре нису само стожер сећања или облик промаштавања будућности, већ промишљања стварности.

Не треба да чуди што је идентификација са неким митским, историјским или митолошким идеалом као обликом промишљања сопства или актуелне социјалне улоге битан део ратних игара (Саро 2005, 87, 307).⁷ Поменуто намеће питање фактора конструисања идеје

6 Слободан Наумовић конструира четири категорије елемената комуникације по критеријуму њихове информативне усмерености. Аутор наводи питања идентитета, става и циља пошалоца (прва категорија), садржаја и форме поруке („шта шаље“, друга категорија), и питање идентитета примаоца и питање последица комуникације (четврта категорија). Елементи треће категорије подразумевају комуникацијски контекст („преко ког канала контекста“; „под којим условима“ се комуницира), што акцентује међузависност свих елемената комуникације те висок степен њиховог међусобног условљавања (Naumović 1995, 45). Поменуто схема је пресудна по разумевање политичке комуникације као основе преношења политичких информација и остваривања политичких циљева. Аутор истиче да претходно поменуто доводи до тежње актера у дијалогу да преношење политичких информација претворе у средство остваривања политичких циљева (Naumović 1995, 45).

7 Студије сећања поистовећивање са искуством или особом-идеалом означавају као феномен који се назива „ехом сећања“, а који подразумева сведоке као нул-

„стварности“ и позитивних друштвених улога које се репродукују у игри. Дечја игра, одраз друштвене стварности, фигурира и као перформанс преиспитивања или афирмације друштвених идеја, идеала и улога, те ауто-рефлексивна и антрополошка оптика посматрања контекста у ком деца уче о свету који их окружује.

У тексту ћу се бавити не ригидним, већ адаптабилним аспекти-ма ратних игара а са циљем разумевања динамике промена порука и идеја наратива под утицајем специфичног друштвено-политичког контекста. У потрази за смислом ратних игара, бавим се околностима које су, за различите генерације, дефинисале наративе, форму и смисао савремених дечјих ратних игара. Основна претпоставка је да (савремене) дечје ратне игре представљају рефлексiju друштвене стварности, средство посредовања друштвених и политичких вредности, простор комуникације између друштва (државе) и појединца, те нишу промишљања „сопства“ и „другости“. Анализа разматра питање утицаја света одраслих (породица, образовни систем, медији, популарна култура) не само као простора који окружује, већ у многоме прожима или дефинише фантастичне светове дечје маште. Питање на које текст настоји да одговори тиче се односа света одраслих и дечје маште, као жижне тачке конструисања идеја о стварности, заједници, сопству и „другоме“, као предуслову учења концепта „непријатеља“ и рата. У раду промишљам идеју игре, као аутономног облика стваралаштва, те потенцијалном простору доминације друштвено-политичког дискурса или хегемоније (Hammond&Potsch 2019, 10–11).

Будући да се не бавим историјом дечјих или ратних игара, већ варијацијама слика ових феномена као дела савремене историје срп-

ту тачку искуства, а њихове породице и потомке као преносиоце другог, трећег и наредних кругова сећања (Matejić 2012). У том смислу, актери се могу поистоветити са, за њих апстрактним искуствима, те перформирати улоге засноване на породичним, групним или колективним моделима, очуваним у друштвеном сећању или политичким митовима. Саговорници припадају различитим врстама социјалног окружења (село, град, локално, глобално), као извор информација служили су им различити медији (народне песме, књиге, радио, телевизија, интернет, видео игре), а детињство су провели окружени тековинама традицијског, масовног или хибридног друштва (Canclini 1995). Према томе, „стварност“ коју различите генерације учесника учитавају у ратне игре представља стратум односа јавног и приватног, доминантног и маргиналног, као и локалног и глобалног, као позиција у односу на чије кретање по различитим осама дефинише не само теме, улоге, циљеве и смисао игре, већ и идентитете актера. Слике историје, сукоба, односа добра и зла, те стварања идентитета заснованог на опозицији „ми“: „они“ (Todorov 1994, 73) последица су политика памћења или културних политика често дефинисаних доминантним друштвеним, политичким или идеолошким дискурсом.

ског, односно, друштва у Србији (укључујући СФРЈ еру), посебан акценат стављам на искуства и сећања актера (из села и града) о чему сам сазнавао путем упитника или интервјуа.⁸ Морам напоменути ауторефлексивну димензију анализе, где искуства и сећања аутора такође служе као оптика посматрања околности промена форме и порука дечјих ратних игара.

Сећања на дечје ратне игре у Србији и Југославији

Наредни део текста заснован је на наративима које сам поделио у две категорије саговорника дефинисане по генерацијском кључу. Генерације рођене између 1946–1980. године представљају спој „бејби бум“ и „генерације икс“, по многоме различите, али сличне по искуству одрастања у југословенском друштву. Миленијалци су такође рођени у СФРЈ са којом су мање повезани искуствено, а више баштином. Ову генерацију карактерише турболентни период транзиције и промена друштвено-политичког контекста.

„Бејби бум“ и „генерација икс“ (1946–1964 / 1965–1980)

„Сви смо ми имали неки њласџични миџраљез и џиџовку кући... Побео сам џих Немаца иза зџраге кол`ко `оџеш“⁹ (Александар Ђорђевић, рођ. 1964. год.)

Саговорник, рођен 1952. године, често је одлазио у Лику (за време рата део територије НДХ¹⁰) код родбине, где се играо са рођацима и децом у Грачацу и околини. По сећању, чак и тада, годинама након рата, крај је био обележен физичким и симболичким подсетницима на ратна разарања и жртве. Колико се саговорник сећа, деца се нису играла рата који је оставио трага на њихове животе.¹¹ Деца у Црвенки су се, по сећању овог саговорника, играла каубоја и Индијанаца.

8 Интервјуи нису подразумевали само особе које се идентификују као Срби, већ грађане Србије који припадају различитим етничким или религијским групама.

9 Документарна серија „Робна кућа“, С1Е1, 2009. година.

10 Независна Држава Хрватска.

11 Саговорници који су одрастали за време Другог светског рата, углавном су говорили о трауматичним догађајима. Саговорници који су детињство провели у ратном и послератном Београду нису се сећали ратних игара, већ сукоба између улица. Неки саговорници су у рату доживели трауме које нису желели да репродукују у периоду мира.

Ове игре су биле последица популарности управо америчких (и италијанских) „вестерн“, „каубојских филмова“, који су, и поред званичне, комунистичке идеологије Југославије, у периодима блискости Тита и Запада, продирали на културно тржиште СФРЈ (Vučetić 2016). У сеоске заједнице¹² су информације испрва стизале посредством ретких радио а потом још ређих телевизијских уређаја које је заједница углавном користила колективно, односно, слушала и гледала у задружним домовима или у кућама имућнијих припадника заједнице (Ivanišević 1972). У урбаним центрима Југославије и Србије, телевизија, биоскопи, позоришта, библиотеке и културни центри имали су велику улогу у ширењу масовне и популарне културе, каналисане, званичном државном идеологијом или у односу на њу и односе са светом (пре свега Америком и СССР-ом) (Vučetić 2016). У зависности од таласа „вестерна“, Индијанци“ су приказивани као варвари или „племенити дивљаци“, а „каубоји“ су портретисани као храбри истраживачи америчке дивљине, односно, „окупатори земље Индијанаца“. Саговорници су у играма ређе наступали у улози каубоја, а чешће се поистовећивали са „Индијанцима“ као „непријатељима америчког империјализма“.

Временом, „балкански каубоји и Индијанци“ доживљавају југословенску инкарнацију посредством „партизанског филма“. „Партизански филм“ био је специфично југословенски филмски и телевизијски феномен, по мишљењу историчара филма Иве Шкрабала – „најаутентичнији жанр који је произашао из југословенске кинематографије“ (Škrabalo 2011). Ова врста филма представљала је специфичан феномен визуелне репродукције епске прошлости и облик „југословенског вестерна“ или суперхеројских („суперпартизанских“) филмова (Pavičić 2003, 3–38). Партизанске филмове је, по мишљењу Јурице Павићевића, пратила нарација дефинисана: „уџбеничким примерима партизанске борбе“; одсуством аутентичних, истакнутих личности НОБ-а¹³, са циљем очувања неприкосновености култа Тита; великим бројем ликова који потичу из различитих класа, слојева или етничких група; мешање комедије и трагедије; арбитража страних ликова као „објективних сведока“ мучеништва и херојства партизана; специфичан портрет окупатора (Немаца и Италијана) и „домаћих издајника“ (усташа и четника); катарзе које прате

12 По одговорима саговорника са села, у периоду пре модернизације руралних крајева игре које су деца изводила по традицијској матрици. Теме ратних игара, имале су предзнак народних епских песама или су пак, одражавале ратна искуства предака.

13 Народноослободилачка борба

успех партизана у, наизглед, безизлазним ситуацијама (Zvijer 2011, 86). Поменути филмови су манифестно били облик меморијализације (памћења) партизанске борбе и херојства жртава револуције, а латентно одраз политичког дискурса државе, односно, идеологије и југословенске онтологије у чијем се центру налазила партија и Тито као митска категорија.¹⁴

Извесна је веза између филмског и историјског наратива, који је, посредством идеолошких норми, па и догми, државе, партије и политичких елита, обликовала филмске наративе по узору на сопствени друштвено-политички модел као идеал.¹⁵ Партизани су: храбри, спремни на несебичну жртву, хумани, нормални, здрави, цивилизовани и пре свега – људи (Zvijer 2011, 67–68). „Непријатељ“, без обзира на категорију, представљао је симболичку инверзију „партизана“. Немци, као наизглед кључна опозиција, обично су приказивани као безлични, хладни, нехумани и зли људи-машине (Zvijer 2011, 67). Ова слика се у каснијим периодима мењала услед развоја односа Немачке и Југославије, те интересовања немачких туриста за ове просторе (Zvijer 2011, 70). Портрет Италијана био је нешто блажи, што Немања Звијер такође приписује послератном односу Југославије и комунистичке партије Италије (Zvijer 2011, 82). Пример приказивања усташког покрета на партизанском филму представља конструкт несразмеран историјској збиљи. „Усташе“ су ретко приказиване, често као савезник окупатора него као засебан и специфичан облик фашизма. „Усташе“ су приказане као: ментално оболеле, изопачене и зле особе – „нељуди“ (Zvijer 2011, 84). Разлог штурога и ретког приказивања усташтва лежао је у покушају да се пренебрегну послератне ране у циљу успостављања идеје „братства и јединства“. Поменути концепт је почивао на идеји заједничке историје, уделу у НОБ-у, антифашизму и мартирству свих народа као дела партизанског покрета, једног од стубова југословенске митологије и идентитета. „Четници“ су приказивани много чешће, као слика дивљег, примитивног, варварског, бруталног и нељудског. Звијер слику четника

14 Поменута категоризација елемената није универзална у свим примерима партизанског филма, али је карактеристична за многе.

15 Филмови су одражавали и идеал родних улога. Жене су приказиване као део партизанског покрета, али је њихова улога углавном била аналогна улози мајке или неговатељице, будући да је већина женских улога пре свега приказивала медицинске сестре, а потом и ратнице (Zvijer 2011). Деца су такође приказивана као део партизанских група. Деца су често била у улози штићеника, али је било и случајева где деца доприносе покрету на индиректан, или пак, директан начин – борбом и жртвом. Готово све саговорнице су истакле да су се играле неке врсте сукоба са децом у свом крају, али да нису играле ратне игре.

у партизанском филму види као одраз јасне историјске и онтолошке опозиције два покрета где су четници представљали опозицију аргументу партизанске идеји демократске, комунистичке републике на супрот монархији (Zvijer 2011, 77).

Поменуте слике непријатеља и партизана се огледају и у телевизијском серијалу „Отписани“ (касније „Повратак отписаних“) који је умногоме заслужан за популаризацију слика урбане борбе илегалца у градовима. „Валтер брани Сарајево“ је била југословенка верзија „Џејмс Бонда“, а „Отписани“ серија која је гледаоцу давала прилику да се идентификује са неким од илегалца који заједно подривају напоре окупатора у урбаној средини (Београду). „Прле“ и „Тихи“, фиктивни ликови из наведене серије, поменути су као идеали генерација одраслих седамдесетих и осамдесетих година прошлог века. Култ партизана и Другог светског рата, као основа политичке митологије или, како то неки саговорници дефинишу, „почетак (дозвољене) историје у Југославији“ одредио је тему игре, а генерацијама деце дао прилику да се нађу у улози историјских личности или ликова популарне културе Југославије. Припадници „бејби бум“ генерације су се играли ликова из филмова о непријатељским офанзивама, док су припадници „генерације икс“ оживљавали и актере из „Отписаних“.

У филмовима, историјски порази и велики губици партизана приказивани су као пожртвованост појединаца у сврху колективне победе. Постојао је и мотив „деце-ратника“ као слика највеће одважности али и жртве, јер су и деца гинула. Велике победе пратила је смрт (славна), чак и главних ликова. Игра је са једне стране искључивала стварност смрти, док је са друге смртност била саставни део игре. Актер је морао бити спреман да „умре“ у игри, али би се игре свакако завршавале „победом“. Циљ игре није био нужно увек дефинисан. Сама игра, учествовање и испољавање енергије, умешности па и агресивности били су довољни циљеви. Као и у случају игре каубоја и Индијанаца, историјски исход битака се унапред знао, али је било важно учествовати и борити се (Rosić&Miladinović 2010). Спремност да се буде на страни губитника (Немаца, усташа или четника), или „погине“ на страни партизна, учила је колективизму, те одражавала пожртвованост појединца зарад групе. Игра се изводила тако што су две групе користиле штапове или „оружје од дрвета“ како би „ратовале“ у кварту, улици или околини. Многи старији саговорници нису поседовали, па тиме ни користили играчке, односно пластичне пиштоље и пушке. Гране и даске су, уз узвике: „бум-бум“ или „рататата“ (ономатопеја), били реквизити сасвим довољни за стварање света у ком се одиграва сукоб.

Игра је подразумевала поделу улога на „партизане“ и „Немце“. Нико од саговорника није поменуо Италијане. У игри је, као и на филму, помињање „усташа“ и „четника“ представљало одраз трауме сећања или културне интимности¹⁶. Усташе су, као у и случају филма, били опозиција партизанима, али су представљале и подсетник на улогу хрватског народа у страдању српског, ромског и јеврејског становништва тадашње НДХ. У таквим околностима, није било у духу југословенства подсећати на мрачно и трауматично наслеђе братског народа. У крајњем случају, како је један испитаник поменуо: „то се могло интерпретирати као одраз српског национализма“. Мотив „четника“ у игри је такође специфичан јер је, за разлику од партизанских филмова, ретко помињан. Било је примера игара сукоба партизана и четника као лоших и поражених непријатеља. Тако ми је, примера ради, саговорник рођен 1978. године причао да је тема ратних игара његове генерације, првих година након Титове смрти, била игра „партизани и четници“. По речима саговорника, ради се о изразито „партизанском крају“ (Никшић), где су слике „партизана“ и „НОБ-а“ живе и у породичним наративима.

Но, није свуда и увек била оваква ситуација. Како је у СФРЈ друштво историју, посебно на јавном нивоу, посматрало и описивало по доминантном, пожељном, комунистичком моделу, „Четник“ постаје аспект културне интимности многих заједница у Југославији. Део деце-играча потицао је из „четничких породица“, што је носило стигму како у првим годинама након рата, тако и касније. Они који су потицали из таквог породичног миљеа, настојали су да то сакрију. Било је случајева када улога „четника“ као непријатеља у игри није била аналогна породичним наративима, искуству и улогама у рату. Услед страха да се не открије овај део породичне историје, од деце су скриване информације које би могле довести до стигматизације или горих последица. Саговорник из Војводине ми је испричао како се као дете у игри „борио против четника“, да би, годинама касније, сазнао да су многи чланови његове породице били део управо тог покрета. Игра је у овом случају представљала рефлексију доминантне слике улога у рату, где је приватно сећање, било трауматично и маргинално у односу на идеале „значајног другог“. У партизанском филму, захваљујући односу Југославије и послератне, социјалистичке Бугарске, припадници овог народа нису дехуманизовани на колективном нивоу. Са друге стране, сећање локалних заједница на ратне

16 „Културна интимност“ означава употребу знакова, симбола и значења својствену одређеној групи, а неразумивих или негативно вреднованих од стране спољњег света, или у овом случају – „значајног другог“ (Hercfeld 2004, 20–21).

злочине окупаторске, бугарске војске у Првом и Другом светском рату, опстало је у приватној, породичној сфери памћења. У поменутом крају, деца су се понекад играла „партизана и Бугара“.

Породични наративи, едукативни систем и популарна култура, као посредник између деце и друштва били су извор тема које су интерпретиране у играма, оживљавајући прошлост и репродукујући доминантни, актуелни друштвени дискурс. Партизански филм, као жанр, који је доживео свој врхунац осамдесетих година 20. века, након Титове смрти и јачања етничких национализма замире. Крајем те деценије бујају национализми, засновани на различитим политичким митовима, држава се распада, а сећања на заједничку борбу замењују нови, међусобни ратови. Душтвено-политичка стварност се мења, мењајући облик ратних игара наредних генерација.

„Миленијалци“ (1981–1996)

Искуства и облике ратних игара ових генерација илуструјем користећи се сакупљеним али и сопственим сећањима. Прва ратна игра којој сам пртисуствовао није била везана за Други светски рат. 1989. или 1990. године, деца у дворишту вртића у мом блоку играла су се „Боја на Косову“. Многи учесници су желели да буду „Милош Обилић“, „Кнез Лазар“ а посебно „Марко Краљевић“, иако он, историјски, није учествовао у овој бици. Са друге стране, нико није желео да буде „Турчин“, али је то било неопходно да би игра била могућа. Улогу Вука Бранковића, који је у колективном сећању обележено као издајник, нико није желео. Поменуто није био проблем. Бранковићева улога „издајника“ јесте битан елемент косовског мита, али не и игре. Пораз (српске војске) је, насупрот историјском искуству, по правилу, изостајао. Без обзира на ток игре, увек се на крају славила „наша“ (заједничка) победа.

Важно је разумети околности стварања климе у којој је настала ова варијација игре. На Видовдан, 28. јуна 1989. године, навршило се шест векова од Боја на Косову. На дан поменуте годишњице Слободан Милошевић држи говор на Газиместану, који постаје једна од преломних тачака његове политичке каријере и један од момената који су допринели слабљењу југословенског мита.¹⁷ Ову годишњицу

17 Милошевић на Газиместану истиче: „стицајем друштвених околности овај велики шестогодишњи јубилеј Косовске битке догодио се у години у којој је Србија, после много година, после много деценија, повратила свој државни, национални и духовни интегритет“... „шест векова касније, данас, опет смо у биткама, и пред биткама. Оне нису оружане, мада и такве још нису искључене.

такође је обележио југословенски филм „Бој на Косову“ режисера Здравка Шотре, а за нас, децу једнако важан, истоимени албум самолепљивих сличица. Албум је међу децом био популаран колико и они на тему фудбала, нинџи, „евокса“ или некада, „Повратка отписаних“.

Занимљиво, родитељи су, у више мени познатих случајева, охрабривали интересовање деце за ову тему. За неке припаднике старијих генерација Бој на Косову је био битан елемент српске митологије и идентитета, у односу на, до тада доминантни, југословенски наратив, сведеног готово на сферу маргиналног и приватног. Након Титове смрти, слома биполарног светског поретка, унутрашњих криза и крвавог распада Југославије, нови митови замењују старе, а стара пријатељства замењују стара непријатељства. У овом периоду су и даље приказивани партизански филмови, али и филмови који су преиспитивали југословенску митологију, а фокус стављали на националну историју (страдања). Окружење у ком сам одрастао, Нови Београд, није имало директно искуство рата, будући да се рат није догађао у Србији. Ипак, друштвена свакодневица је била дефинисана санкцијама, несташицом и криминалом, те проткана свакодневним сликама са ратишта (на телевизији), позивима на мобилизацију и наративима избеглица. У школе су уписивана деца избеглице, а многи од ученика су на ратишту имала чланове родбине или уже породице. У том смислу, искуство рата није било директно, али је било довољно присутан део свакодневице. Ипак, поменути осећај се није могао мерити са бомбардовањем Југославије 1999, када је и моја генерација имала непосредно искуство рата.

Ратне игре које смо играли на почетку ратова у Југославији тематски се нису разликовале од партизанских ратних игара генерација пре нас.¹⁸ Ове игре су подразумевале „партизане“ који су перципирани као Југословени, али пре свега, Срби, што је била последица промене идеје „непријатеља“. „Немци“ су поново перципирани као непријатељи због савезништва са страном са којом смо тада били у рату (Хрватска). Касније су „Швабе“ замењене „ушастама“. „Усташе“ су у игри, као и у партизанском филму, биле симбол зла и „далеког другог“, док термин „муслиман“ није коришћен. Дечје игре које су се играле у мом окружењу представљале су одраз релативно мултикул-

Али без обзира какве да су, битке се не могу добити без одлучности, храбрости и пожртвованости.“ (Реџат 2011).

18 Саговорник из Београда (рођен 1980. године) истакао да се не сећа како је научио концепт „партизана“, али се сећа да је још у вртићу учествовао у игри „партизани и Немци“, где је он био у тиму који је представљао немачке бомбардере, док су друга деца били „партизани“ који су се крили по соби у вртићу и гађала „бомбардере“.

туралног окружења, налик југословенском. Одредница „ми“ је била етничка, али и просторна (зграда, квартал).

„Четник“ као мотив није био заступљен. Ако је и било деце чији су дедови некада били припадници четничког покрета, или су родитељи „постали неочетници“, ретко је ко користио ову одредницу јавно. Са друге стране, и даље су многи дедови и родитељи у кварту били некадашњи припадници или поштоваоци наслеђа партизанског покрета, Тита и СФРЈ. Поред тога, домаће телевизијске станице нису често користиле овај термин како би означиле „Србе“ као опозицију (нео)усташама или „зеленим береткама“. Са друге стране, неке телевизијске станице у Хрватској користили су термин „четник“ или „србо-четник“ како би на негативан начин описале не митске непријатеље партизана, већ дехуманизовала „Србе“, на сличан начин на који су српске (југословенске) станице „Хрвате“ одређивале термином „усташа“.¹⁹

„Ми“, „(деца)ратници“, „водили смо рат“ око зграда која је била центар нашег света. „Зграда“ или „кварт“ постаје метафора одбране Београда, Србије и Југославије. Кроз ове игре јесте репродукована нетрпељивост и агресивност друштва која нас је окруживала, али је однос према „њима“ односно, „нама“, био дефинисан специфичним локалним контекстом. Групе актера у игри јесу подразумевале да представљају „Србију“ или „Југославију“, али је „патриотизам“ или „национализам“ перформираан у игри, био пре рефлексивна идеја опште, заједничке угрожености „нас“ од стране „њих“ заснована више на идеји колективизације, него на мржњи према хрватској, муслиманској или некој другој „другости“. Никад се није доводило у питање право припадника других етничких или религијских група да се играју, шта више, заједничка игра ојачавала је идеју о „нама“ као групи која представља нешто позитивно, људско, праведно и пре свега дефанзивно док је „непријатељ“ био потпуна инверзија поменутог. „Непријатељ“ који је на телевизији и у наративима одраслих, некада био дефинисан идеолошком одредницом, сада је био дефинисан етничком одредницом. У игри „они“ пре свега су били „противници“, категорија различита од политичког термина „непријатељ“ као ултимативног „другог“.

19 Наравно, ово не значи да деведесетих није било оних који су се поистовећивали са идејом „четника“ као претпостављеног, универзалног симбола српског отпора „усташама“ и екстремним муслиманима из периода Другог светског рата. Како Звијер примећује, многи који су се идентификовали са „четницима“ репродуковали су не историјске, већ стереотипне и пежоративне слике „четника“ проистекле из популарне културе, односно, филмова Вељка Булајића (Zvijer 2011, 81).

У локалним играма није било улога попут „Тихог“ или „Прлета“ али из контекста ратова на простору бивше СФРЈ. Били смо превише млади да би разумели шта се дешава око нас, или стварали идоле од војника са телевизије. Са друге стране, нешто старији саговорник (рођ. 1983) из Београда (Сремчица), поменуо је сећање на игру „Капетан Драган“. У овом крају, групе деце су се играле ратних игара у којима је централна фигура био Капетан Драган, за припаднике заједнице који су били избеглице, позитивна личност. Слично се дешавало и у заједницама ближим самом рату. Саговорник из Бијељине, рођен 1990. године поменуо је како је посматрао и учио дечје игре инспирисане свакодневицом, односно, дешавањима на фронту. Овај испитаник напомиње да је у том крају помен четника у свакодневном говору али и играма био чешћи, не нужно због везе тог краја Босне и овог покрета, већ због тога што је „четник“ био синоним за „Србина“, а тиме потпуна опозиција „усташама“ или „зенгама“.

Не сећам се да су деца у мом кварту играла ратних игара 1999. године, односно, за време „НАТО агресије на Југославију“ (Milošević 1999), како је овај рат означен у колективном сећању. Углавном су дечје активности биле сведене на гледање телевизије, спорт и скривање у склоништима и подрумима где су се играле друштвене игре. За време овог рата у кварту се причало о видео-игри на тему ратних авиона где је играч могао да се бори против НАТО-а као део југословенске ескадриле.²⁰ Но, мало ко је имао компјутер и интернет у овом периоду, тако да игру нисам никад ни видео. Годину дана касније, у Србију „стиже“ до данас актуелна компјутерска игра „кантер страјк“. Већина људи у Београду и даље није имала довољно јак интернет, тако да су оформљене „играонице“ у којима су парни бројеви рачунара (6, 8, 10 и више) повезивани („ЛАН“) кабловима како би играчи могли играти у два тима. Сећам се узвика играча који су језиком телевизије означавали „непријатеље“ у игри. „Ми“ смо увек били добри, „они“ су увек били лоши. Уколико би неко играо као „контратерориста“ он је, по узвцима, своју страну обележавао као „српску/југословенску“, док су „терористи“ били припадници „УЧК“²¹. Са друге стране, уколико би играли на страни „терориста“, и даље би „ми“ били „добри момци“, јер би играли као „Срби/Југославија“

20 Екипа часописа „Свет компјутера“ је у маја 1999. године направила „патриотску ескадрилу“ као „мод“ у постојећој игри „Миг-29“ са циљем да укључи што више играча који су у Србији имали прикључак за интернет и на тај начин „учествовали у (виртуелној) борби“ против НАТО-а. Гесло игре је гласило: „Небо је наше“ (Ašković & Vasović 1999).

21 Такована „Ослободилачка војска Косова“

против „контратерориста“ – припадника НАТО-а. Ово је последњи пример кога се сећам а да су особе из моје генерације (1985. година) играле ратне игре са предзнаком актуелних сукоба.

Завршна разматрања

Наративи које сам сакупио уско су повезани са културом сећања, политичким митовима и друштвеном стварношћу, као факторима који од наизглед универзалног феномена попут дечје игре, стварају хибридне просторе комуникацијског перформанса. Оно што се чини универзалним је структура игре која подстиче физички и вербални облик учествовања. Игра представља наизглед агресивни феномен, те је грубост, уз такмичарски дух, готово сталан предзнак ратних игара. Будући да се ради о учесницима који су свесни да се ради о игри као замишљеном а не стварном простору сукоба, агресивност није циљ. У том смислу, ове игре фигурирају као вентил за испољавање агресивности код деце (Hammar 2007). Кроз ову врсту игара индивидуа ствара однос са колективом. Поменуто утиче на развој личности појединца и односе унутар вршњачких група. Поред истицања исказивањем вештина, учешће у игри показује спремност појединца да прати колективна правила, побеђује али и губи у циљу групне а не нужно индивидуалне користи. Кооперацијом и пожртвованошћу развија се свест о поверењу, унутаргрупној блискости и колективизму (Lull 1987, 230).

Иако дечје ратне игре посматрам у оквиру одреднице „дечјег фолклора“ као спонтаног дечјег стваралаштва без учешћа треће стране, али не може се искључити фактор посредника из света одраслих. Неформални утицај окружења се огледа у ставовима и сећањима који потичу из породице и заједнице. Са друге стране, формални утицај потиче од државе која комуницира са друштвом посредством образовног система, масовних медија или популарне културе као фактора мапирања (јавног) простора и (пожељног) облика игре. Одреднице „нас“ и „њих“, у наративима мојих саговорника, нису производи пуког друштвеног сећања, већ памћења које (митску) слику „непријатеља“ прилагођава актуелном, доминатном друштвено-политичком дискурсу. Другим речима, породично и државно сећање, посредством феномена „ехо сећања“, на групном, односно, масовном нивоу, постаје предзнак друштвеног сећања и стварности маса. Може се рећи да су дечје игре облик меморијала, будући да игра наизглед репродукује сукобе из прошлости, а заправо памти и репродукује, ос-

ликава актуелне кризе и сукобе. Чак и улоге, митске или историјске, коренсподирају са наученим, позитивним моделом улоге појединца у колективном напору (Hammond&Potsch 2019, 2).

Дечје игре СФРЈ или постјугословенске ере директна су последица утицаја званичне, државне и партијске слике сећања на конструисање идеја „нас“ и „њих“ заснованих на Другом светском рату као „почетку историје“ односно, простору политичких митова пресудних по опстанак идеје „братства и јединства“. Не треба заборавити претњу локалног или глобалног сукоба, са којим се југословенско друштво сусретало. Еру СФРЈ обележила је претња ратова са непријатељем „од споља“ и константна претња „унутрашњег непријатеља“ (Zvijer 2011, 85). Идеја партизанске, народноослободилачке борбе није био етос везан само за прошлост, већ и за актуелни контекст у ком је друштво угрожено или може бити угрожено. Дакле, не само сећање на страдале, већ идеја (будуће) борбе, жртве и херојства у служби слободе веома је битан део наслеђа репродукованог у уџбеницима, медијима, књижевности и југословенском филму. ”Ова митологија учила је младе нараштаје, рецепијенте едукативно-дидактичког садржаја“ (Крел 2005, 67) друштвеним моделима заснованим на идеалу „партизанских светаца“, „бораца“ и „мартира“. Поменуто игре обрађују, за дете апстрактне или трауматичне појмове, које промишљају или превазилазе посредством игре као „психодраме“. Начин на који је концепт смрти схваћен у игри, зависи од околности у којима постоји далека или јасно присутна претња разарања или смрти ближњих па и самих играча (деце). „Смрт“ је у овим играма последица борбе која проистиче из сукоба идеја о злу, „другом“, „непријатељу“, односно, добру, које „ми“, по правилу, представљамо.

У игри је противник битан, али се његова улога разликује од идеје „непријатеља“. За разлику од света одраслих и политичке одреднице „непријатеља“ засноване на идеји ултимативног „другог“, у дечјој игри ова опозиција бива сведена на, човековој природи ближи, термин „супарник“ или „противник“. Разлика између две одреднице је у између такмичарског духа и нетрпељивости или мржњи. Оно што је у дечјим играма „другом“ давало стереотипне, етничке или идеолошке карактеристике није била дечја машта, већ јавни и приватни наративи одраслих. Деца су посредством игре, као прозора у свет одраслих, учила концепт рата, непријатеља и смрти.

Ако посматрамо игре као простор комуникације, у поменутом контексту, постоји метапорука поменутих наратива, порука која се односи на идеју рата, али и односа права и дужности грађана Југославије. Југословенски дискурс учитан у идеал партизанске борбе, односно, у митологију у чијем центру се налази наслеђе НОБ-а,

можемо, на нивоу друштвено-политичких порука, разумети кроз пример мита о „Ромулу и Рему“. Наиме, идеја о братоубиству као последици кршења правила, где Ромул убија Рема, након што овај прескаче зид који одваја брда на којим се гради град (Рим), представља одраз друштвеног контекста у ком је мит настао. По миту, Ромул и Рем стварају Рим, али у стварности римско друштво ствара Ромула и Рема, читавајући у мит сопствени дискурс, односно, идеологију (Џаро 2005, 87, 307). У миту је репродукована идеја по којој је Рим, као симбол реда проистеклог из колективизма, изнад сваког појединца, па чак и брата. У време римске империје која је опстајала управо захваљујући освајању и заштити територија, трауматично искуство војске, рата и смрти, представљало је свакодневицу свих грађана. У том контексту, порука „Рим изнад свега“ била је основа промишљања војске, рата и смрти, као саставног дела живота и идентитета сваког Римљанина. Искуство борбе и потенцијалне смрти, било је нужан предуслов припадању групи, заснованој по принципу колективних права и дужности као основе идеје континуитета учитане у митове као облик комуникације између свих делова друштва (хоризонтални ниво), односно, предака и потомака (вертикални ниво).

Други ниво порука подразумевао је репродукцију идеје митских улога пренесених на претњу „другог“, у чијем је конструисању пресудан фактор била држава, културна политика и политички дискурс као основа соц-културног контекста игре. Поменуто није било актуелно само у случају претње „окупатора“ из периода Другог светског рата, већ и у контексту потенцијалног сукоба са Стаљином (1948–1953) или у периоду „Хладног рата“ (1946–1991).²² Другим речима, очување Југославије подразумевало је сећање на борбу и жртве које су ово друштво „изродиле“, али и спремност да се, уколико је то потребно, слобода брани на исти начин. У овом контексту, они који би дали своје животе у народноослободилачкој борби, добијали би своје место колективном сећању и „вечности југословенске митологије“.

„Смрт“ је и у ратним играма последица борбе која проистиче из сукоба идеја о злу, „другом“, „непријатељу“, односно, добру, које „ми“, по правилу, представљамо. Ове игре су подразумевале идеју борбе, пожртвованости и жртве као предзнака колективне победе. У самим играма „победа“ није била дефинисана победом „партизана“ или „Срба“, већ учешћем на правој страни са заједничким идеалом од-

22 Јосип Броз Тито, једном приликом, реферирајући на актуелна збивања у свету, изјављује следеће: „Југославија може на бојном пољу поставити осам милиона људи, а осам милиона људи није шала... нарочито људи као што су Југословени који су навикли ратовати“. <https://www.youtube.com/watch?v=SHd9g9Vec5Y>

бране и слободе. Мотив смрти није представљао стварност, већ одражавао идеју митологизације, бесмртности оних који падну за виши, колективни циљ. Хероји не умиру, већ настављају да живе у југословенском сећању, специфично профаном, али и митском простору вечности дефинисане присуством жртви као заслужних грађана.

У том смислу, позитивна улога „партизана“ као бесмртног борца била је фиксна у игри, док су се слике непријатеља мењале. Идеја „Другог“ конципирана по кључу политичке климе пре него по историографским описима. Како Звијер истиче, слика „Немца“ као ултимативног окупатора није била ригидна већ, слично мотиву „Италијана“ или „Бугарина“, променљива категорија, условљена контекстом из ког се сећамо „непријатеља“ (Zvijer 2011, 67–71). „Усташа“ и „четник“, са друге стране, били су два лица партизанског непријатеља, где је једно представљало аспект културе заборављања у сврси одржања идеје заједничке партизанске и антифашистичке борбе и жртве; а друго унутрашњу, онтолошку претњу не само идеолошкој позицији комунистичке партије и социјалистичког дискурса пре и за време рата, већ и алтернативу овом светоназору након рата. Промена контекста одражавала се и на редефинисање поменутих или уметање нових слика „непријатеља“.

„Миленијалце“, генерацију која је наследила „бејби бум“ и „генерацију икс“, обликовао је другачији контекст од југословенског, обележен друштвено-политичком транзицијом и распадом државе, праћеним крвавим грађанским ратовима. Као што смо видели на примерима дечјих игара, мит о наслеђу партизанске борбе, до одређене мере замењују косовски и други митови, својствени специфичним етничким групама у међусобном сукобу. Ово не значи да су ратне игре на тему партизана потпуно изостале већ да су улоге у игри представљале апропријацију новом контексту. У контексту овог али и наредних ратних сукоба у и изван Србије, улоге учесника игара су представљале изразито националне одреднице које су превазилазиле до тада неприкосновени, југословенски идентитет. „Традиционални непријатељи“ („Немци“) у играма опстају, али се посредством света одраслих (ставови чланова породице, искуство рата, медији, филмови) трансформишу у нове, до скоро блиске „друге“, оличене у слици „(нео)усташе“, „зелених беретки“ или „УЧК“. Временом, у Србији, југословенски мит и наслеђе НОБ-а постаје секундарно у односу на Косовски мит. Ипак, оба мита садрже поруку о праведној борби против „непријатеља“ и још праведнијој жртви која, посредством борбе означава појединца као особу посебног статуса у профаном свету друштвеног памћења и(ли) метафизичком простору заслужних (српских) хероја и мученика.

„Непријатељ“ је, дакле, био памћен и репродукован по званичној матрици, чак и у дечјим играма. Ово је био део наслеђа али и апропријација у контексту изазова савремених, локалних и глобалних, друштвено-политичких тензија и конфликта. Игре су репродуковале јавни дискурс о непријатељу, а тиме и о „Србину“ или „Југословену“ чији идентитет почива на идеалу који деца кроз игру репродукују у позитивном, доминантном облику, свесна или несвесна потенцијално опозитног идеолошког наслеђа сопствених породица или заједница. „Заједница“ (породица, зграда, квартал, село, град) можда је концепт пресудан по когнитивни аспект промишљања „стварности“, пресудне пак за конструкцију форме, порука и смисла ратних игара. Заједница као когнитивни центар сваког појединца, чини се, својом (демографском, идеолошком) социјалном структуром и динамиком, представљала је жижну тачку културно-политичке комуникације државе и деце о идеји „угрожености“ и „рата“. Управо социјално окружење као каталист друштвених норми и културних улога, дефинисало је смисао ратних игара у мањој или већој мери аналогних јавном политичком дискурсу „значајног другог“ (државе).

Деца-играчи су, користећи оруђа (материјални аспект игре), симболе (значење, смисао, когнитивни аспект) и кооперацију (Karpatschof 2008, 12–13), игром, као лиминалним простором или жижном тачком комуникације, оваплоћивала ширу друштвену и културну стварност коју преиспитују. У оба случаја, у ери СФРЈ и послератне Србије, дечије игре су биле одраз идеја о континуитету угрожености друштва проистеклих из историјског искуства и актуелних страхова епохе репродукованих посредством државе а перципираних из позиције заједнице. „Угроженост“ стварна или фиктивна, посредством етничких или мултиетничких политичких митова, опстајала је као битан предзнак идеје угрожености друштава („ми“) од стране непријатеља („други“) као кључ по ком се усваја идеја колективизма и хомогенизује заједница. На тај начин, „супарник“ је, дефинисан језиком одраслих, у овој врсти игре постајао модел учења „непријатеља“. У том смислу, ратне игре су, репродукујући друштвено-политичку климу, фигурирале као простор меморијализације и стратум промишљања сопства у оквирима колектива, групе или нације као концепата дефинисаних друштвено-политичким дискурсом проистеклим из света одраслих. Чини се да ова врста игара опстаје захваљујући ригидној структури игре, односно, форми прилагодљивој специфичном контексту. У том смислу, теза о променљивости (форме и садржаја) као предзнаку постојаности дечјих ратних игара као простора рефлексije друштвеног и политичког контекста, те

простора промишљања „сопства“ и „других“, феномена условљених глокализацијским и доминацијским односима, чини се исправном. Ратне игре представљају облик дечјег стваралаштва, али нису пуки стожер идеја, већ стратум когнитивног и комуникацијског процеса.

Феномен нових нараштаја (попут „генерације зед“ 1996–2012), чини се, представља групу чији прозор у стварност умногоме зависи управо од света одраслих који кроје огромне виртуалне светове сазнања и социјализације, подложне учењавању политичких дискурса. Ако знамо да су традиционалне игре, по правилу, стварала деца за децу, уз одређену улогу одраслих као посредника тема, намеће се питање могућности друштвено-политичке инструментализације овог аспекта дечјег фолклора, данас кад одрасли креирају (виртуалне) светове дечијих активности, у којима су она конзументи порука пре него креатори смисла.

Литература и извори

- Aparuaј, Ardžun. 2011. *Kultura i globalizacija*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Bankova, Petya. 2017. „Children play war“. *The Belogradchik journal for local history, cultural heritage and folk studies* 8 (1): 113–132.
- Bojanin, Stanoje. 1999. „Igra“. u „Leksikon srpskog srednjeg veka“. Ur. Sima Ćirković & Rade Mihaljčić, Beograd: Knowlege: 255–257.
- Bulut, Sefa. 2020. „Trauma studies of children post world war II“. *Istanbul: Journal of psychology and clinical psychiatry* 11(1): 15–16
- Canclini, Garcia N. 1995. *Hybrid cultures: Strategies for Entering and Leaving Modernity*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Čapo, Erik. 2008. *Teorije mitologije*. Beograd: Clio
- Ćirković, Sima. 1999. „Viteške igre“, u „Leksikon srpskog srednjeg veka“. Ur. Sima Ćirković & Rade Mihaljčić, Beograd: Knowlege: 94–95.
- Đorđević, Tihomir. 1984. *Naš narodni život IV*. Beograd: Prosveta.
- Feldman, Daniel. 2019. „Children’s Play in the Shadow of War“. *American Journal of Play* 11 (3): 288–307.
- Gieselmann, Hartmut. 2007. „Ordinary Gamers – The Vanishing Violence in War Games and Its Influence on Male Gamers“. *Journal for Computer Game Culture* 1 (1): 1–8.
- Grossman, Haim. 2004. „War as Child’s Play: Patriotic Games in the British Mandate and Israel“. *Israel Studies* 9 (1): 1–30.
- Hammond, Phillip & Pöttsch, Holger. 2019. *War Games: Memory, Militarism and the Subject of Play*. Bloomsbury Academic.
- Hart, Jennifer L. & Tannock, Michelle M. 2013. „Young Children’s Play Fighting and Use of War Toys“. U *Encyclopedia on Early Childhood Development*.

- ur. Peter K. Smith. Montreal: Centre of Excellence for Early Childhood Development and Strategic Knowledge Cluster on Early Child Development: 1–6.
- Hercfeld, Majkl. 2004. *Kulturna intimnost*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Ivanišević, Milivoje. 1972. *Kulturne aktivnosti na nedovoljnorazvijenim područjima SR Srbije (bez autonomih pokrajina)*, Beograd: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka.
- Jakovljević, Tijana. 2009. „Games for Children as a Model of Folklore Communication“. *Etnološka istraživanja* [Ethnological Research] 14(1):51–67.
- Jončić, Petar. 2020. *Film i rat: mimikrija horora*. Beograd: Službeni glasnik.
- Karadžić Stefanović, Vuk. 2005. *Život i običaji naroda srpskoga*, Beograd: Politika & Narodna knjiga.
- Karadžić, Vuk. 1964. *Vukovi zapisi*. Beograd: Inicijal SKZ.
- Karpatschof, B. (2013). „Play, but not simply play: The anthropology of play“. u *Children's play and development: Cultural-historical perspectives*. ur. I. Schousboe & D. Winther-Lindqvist, Springer Science & Business Media.: 251–265.
- Krel, Aleksandar. 2005. *Dečije igre*. Beograd: Etnološka biblioteka.
- Kuljić, Todor. 2006. *Kultura sećanja*. Beograd: Čigoja.
- Levi, Pavle. 2009. *Raspad Jugoslavije na filmu*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Lull, James. 1987. „Thrashing in the pit: An Ethnography of San Francisco Punk Subculture“. U *Natural audiences: Qualitative research of media and effects*. ur. Thomas Lindelof, Norwood: Ablex publishing corporation: 225–252.
- Matejić, Julija, 2012. „Diskurs postgeneracije – Sećanje i identitet počnilaca i žrtava holokausta“, *Filozofija i društvo* 13 (3).
- Hammar, Stina. 1970. „Children and war games“. *International Journal of Early Childhood volume 2* (74): 74–77.
- Moren, Edgar. 1981. *Čovek i smrt*. Beograd: BIGZ.
- Naumović, Slobodan. 1995. „Ustaj seljo, ustaj rode: Simbolika seljaštva i politička komunikacija u novijoj istoriji Srbije.“ *Godišnjak za društvenu istoriju* 2 (1): 39–63.
- Naumović, Slobodan. 2009. *Upotreba tradicije u političkom i javnom životu Srbije na kraju dvadesetog i početku dvadeset prvog veka*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju i IP „Filip Višnjić“.
- Pavičić, Jurica. 2003. „Igrani filmovi Fadila Hadžića“. *Hrvatski filmski ljetopis* 34: 3–38
- Pavićević, Aleksandra. 2011. *Vreme (bez) smrti*. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Stajić, Mladen. 2014. „Uloga političkog prorostva burskog „Nostradamusa“ u formiranju ideologije konzervativne desnice u Južnoj Africi“. *Etnoantropološki problemi* 9 (4): 977–1006.
- Stajić, Mladen. 2020. „Politička upotreba proročanstva u Indoneziji“. *Etnoantropološki problemi* 15 (1): 269–311.

- Todorov, Cvetan. 1994. *Mi i drugi*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Traphagan, John. 2009. „The Oddness of Things: Morality Games and Interpretations of Social Change Among Elders in Rural Japan“. *The Asia Pacific Journal of Anthropology* 10(4): 329–347.
- Trebješanin, Žarko. 2009. *Predstava o detetu u Srpskoj kulturi*. Beograd: Sofos.
- Turner, Victor. 1974. *Dramas, Fields, and Metaphors: Symbolic Action in Human Society*. New York: Cornell University Press.
- Van Rheenen, Derek. 2012. „A Century of Historical Change in the Game Preferences of American Children“. *The Journal of American Folklore* 125 (498): 411–498.
- Verbery, Katherine. 1999. *The Political Lives of Dead Bodies: Reburial and Postsocialist Change*. New York: Columbia University Press.
- Vučetić, Radina. 2016. *Koka-kola socijalizam*. Beograd: Službeni glasnik.
- Watson, Max. 2019. „Games“. U *The Cambridge encyclopedia of anthropology*. ur. Felix Stain, CEA, Cambridge University Press: 1–14.
- Zvijer, Nemanja. 2011. *Ideologija filmske slike*. Beograd: Filozofski fakultet.

Интернет извори

- Lambert, Tim. 2022. „A brief history of toys“. *Local histories*. 5. maj. <https://localhistories.org/a-history-of-toys> (pristupljeno 03. avgusta 2022).
- Ašković, Aleksandar & Vasović, Nenad. 1999. „Nebo je naše“. *Svet kompjutera*. 1. maj. <https://www.sk.rs/arhiva/clanak/16564/nebo-je-nase> (pristupljeno 25. jula 2022).
- Milošević, Milan, 1999. „Prilog kulturi sećanja: Ratno Vreme“. *Vreme*, 27. mart. <https://www.vreme.com/vreme/prilog-kulturi-secanja-ratno-vreme> (pristupljeno 17. marta 2022).
- „Govor Slobodana Miloševića na Gazimestanu 1989. godine“. 2011. Pečat, 30. jun. <https://www.pecat.co.rs/2011/06/govor-slobodana-milosevica-na-gazimestanu-1989-godine> (pristupljeno 17. marta 2022).
- Škrabalo, Ivo. 2011. „Croatian Film in the Yugoslav Context in the Second Half of the Twentieth Century“. *Kinokultura*, 15. april. <http://www.kinokultura.com/specials/11/skrabalo.shtml> (pristupljeno 16. marta 2022).
- Miladinović, Veljko&Rosić, Branko. 2010. „Balkanski vestern: Rat crvenih kauboja i Indijanaca s bradom“, Online media press, 27. jun. <https://web.archive.org/web/20190630220514/http://www.pressonline.rs/zabava/life-style/123241/balkanski-vestern-rat-crvenih-kauboja-i-indijanaca-s-bradom.html> (pristupljeno 16. marta 2022).

SPORT

Иван Ђорђевић

Етнографски институт САНУ

ПРОТИВ МОДЕРНОГ ФУДБАЛА? ЕВРОПСКА СУПЕР ЛИГА И БУДУЋНОСТ 'НАРОДНЕ ИГРЕ'^{*}

Апстракт: Протекле три деценије донеле су дубинску трансформацију фудбала, некада перципираног као “народна игра”, чија је основна особина била инклузивност. Комерцијализација овог спорта у великој мери је направила јаз између традиционалних пратилаца ове игре и фудбалских клубова чија оријентација се са локалног нивоа проширила на глобални. У овом раду намеравам да се усредсредим на студију случаја неуспешног покушаја формирања „Супер лиге“, такмичења које је требало да створи ексклузиван клуб најбогатијих европских тимова чије чланство не би зависило од успеха у националним првенствима. Циљ овог рада је превасходно анализа медијског садржаја повезаног са покретањем Супер Лиге, са посебним акцентом на креирање наратива о „пропасти фудбала“ и „спасиоцима“ игре од насртаја „отуђених“ власника и председника клубова. У раду полазим од претпоставке да је формирање наведеног такмичења перципирано као политички догађај *par excellence*.

Кључне речи: модерни фудбал, комерцијализација, народна игра, навијачи, УЕФА

Увод

Током протекле две деценије, сваког лета, у време трајања првенствене паузе, када врхунски играчи бораве на егзотичним туристичким дестинацијама, још увек преостали пасионирани љубитељи фудбала у Србији вреле дане прекраћују разговорима о новим

* Текст је резултат рада у Етнографском институту САНУ који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја РС, а на основу Уговора о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2022. години број: 451-03-68/2022-14/200173 од 04.02.2022.

појачањима Црвене Звезде и Партизана, играчима који ће, баш ове сезоне, „направити разлику“ и донети вољеном клубу пласман у групну фазу неког од европских такмичења. „Мали Милуновић ће бити добар“, „Здјелар је баш оно што нам је фалило у везном реду“, може се чути пред сваку сезону која за клубове из Србије обично почиње веома рано, учешћем у квалификацијама за формате попут Лиге шампиона (ЛШ), у којима тимови из „малих“ држава попут Србије траже шансу да заиграју са „великима“. Ти „велики“ заправо су представници лига из пет богатих држава преваходно западне Европе, којима су места у ЛШ гарантована. Снови о гостовању Ливерпула или Реала из Мадрида на Маракани или стадиону ЈНА неких године постану стварност, а понекада се распрше већ у јулу или августу, када клубови из Србије наиђу на „традиционално неугодне“ противнике из Молдавије и Азербејџана.

Овај суморни фудбалски пејзаж, где се достизање групне фазе ЛШ сматра апсолутним успехом за некада европски релевантне клубове попут Звезде или Партизана, представља резултат трансформације фудбала, као културног феномена, која се догодила у последњих тридесет година. Данас је веома тешко замисливо да Црвена Звезда или румунска Стеауа доспеју даље од такмичења по групама, иако је реч о освајачима Купа европских шампиона, претече данашње ЛШ. Промена која се десила узрокована је процесима интензивне комерцијализације и комодификације фудбалске игре, пре свега условљеним великим приливом новца од стране телевизијских оператера. Ти процеси преваходно су се догодили у Енглеској, а затим и у Шпанији, Италији, Немачкој и Француској, стварајући огроман економски јаз између клубова из ових држава и остатка европског континента, укључујући и Србију (в. Ђорђевић 2014; Goldblatt 2014). Трансформација фудбала из „народне игре“ и забаве за радничку класу у спектакл и производ који се конзумира до сржи је изменила карактер овог спорта. Лојалност и јасно изражене емоције према клубу који је проистекао из локалне заједнице више нису перципирани као пожељне особине просечног навијача, кога је заменио софистицирани конзумент, заинтересован за врхунски перформанс на терену и висок ниво услуге и комфора на стадиону. Исто тако, савремени пословни модел у руковођењу фудбалским клубовима имплицира и то да је локално тржиште одавно превазиђено, док се маркетиншке стратегије усмеравају према глобалним конзументима из, рецимо, Кине и САД. Тако је председник италијанског Јувентуса Ђани Ањели, приликом свечаности уприличене поводом промене клупског грба – према савременој „бизнис“ терминологији „ри-брендинга логоа“ – изјавио како „имамо нове циљне групе које нису

класични фудбалски навијачи: миленијалце, жене и децу. Морамо се упитати шта мисли девојчица у Шангају и миленијалац у Мексико Ситију“. (Holiga 2017).

Све ове промене, које су довеле до тога да постоји релативно мали број богатих клубова из неколицине држава који „продају производ“ и далеко већи број оних који живе или преживљавају стварајући играче – производе и полупроизоде за потребе моћнијих, одавно су документоване и анализирани у низу књига и чланака (Giulianotti 2005; Goldblatt 2008; Whanell 2008; Goldblatt 2015). Исто тако, наведена трансформација узроковала је и реакције различитих актера повезаних са фудбалом, усмерене ка супротстављању новом пословном моделу, које се најшире могу дефинисати слоганом „Против модерног фудбала“ („Against Modern Football“). Ову борбу, укратко, карактерише одбацавање комерцијалног аспекта спорта и повратак вредностима за које се верује да су одликовале некадашњу фудбалску културу, при чему се најчешће реферише на упориште у локалним заједницама, лојалност и страст (Hill, Canniford and Millward 2018; Webber 2017).

Овај чланак свакако нема амбицију да изложи и анализира сву комплексност ових процеса, већ ће у њему бити представљена студија случаја која представља кулминацију неолибералне трансформације фудбала – покушај стварања тзв. „Европске Супер Лиге“ (ЕСЛ). Реч је о иницијативи коју је у априлу 2021. године покренуло дванаест европских клубова са циљем стварања новог такмичења практично затвореног типа ван ингеренција традиционалних струковних организација попут УЕФА, у коме би се право учешћа стицало не меритократски већ у односу на, условно речено, нефудбалске критеријуме, попут финансијске моћи и комерцијалног потенцијала. Ова иницијатива, како ће даље у тексту бити детаљније објашњено, повучена је после само два дана, након изузетно негативних реакција различитих актера, од фудбалских званичника, преко навијача, до политичара.

Циљ овог рада је превасходно анализа медијског садржаја везаног за покретање Супер Лиге, са посебним акцентом на креирање наратива о „пропасти фудбала“ и „спасиоцима“ игре од настртаја „отуђених“ власника и председника клубова. У раду полазим од претпоставке да је формирање наведеног такмичења перципирано као политички догађај *par excellence*, (Macedo, Dias and Mourao 2022) па ће се и теоријски оквир за анализу заснивати на широко схваћеним појмовима популизма (Brubaker 2017a, Brubaker 2017b), неолибералне трансформације (Vasevic 2019, Numerato 2015, Numerato and Giulianotti 2018) као и генералним дебатама о кризи демократије.

Игралиште за богате

О чему се заправо ради када је реч о пројекту Европске Супер Лиге и због чега је обзнањивање њеног оснивања изазвало тектонски поремећај у фудбалској Европи засењујући све остале догађаје и потиснувши пандемију Ковида-19 са насловних страна, телевизијских вести, о порталима и друштвеним мрежама да се и не говори? 18. априла 2021. године, у периоду када још увек није било назнака краја кризе изазване ширењем вируса, и док се публика још увек није у потпуности вратила на фудбалске стадионе, у јавности се појавило "писмо о намерама" потписано од стране 12 фудбалских клубова, потенцијалних оснивача ЕСЛ. У питању је било шест енглеских клубова, уз додатак три италијанска и три шпанска тима: Ливерпул, Манчестер Јунајтед, Манчестер Сити, лондонски клубови Арсенал, Челси и Тотенхем, Јувентус из Торина, милански великани Интер, Милан, Барселона, као и мадридски Реал и Атлетико. Сам поглед на ову листу, чак и за фудбалске лаике, указивао је да иза иницијативе стоје неки од најуспешнијих и најпопуларнијих клубова на свету, али и оних који привлаче и генеришу највише новца. Са друге стране, приметно је било одсуство чланова из остатка тзв. "Лига петице", клубова из Француске и Немачке, а пре свега Пари Сен Жермена, минхенског Бајерна и Борусије из Дортмунда, који су одбили учешће у пројекту, заједно са још неколицином традиционално великих клубова као што су лисабонска Бенфика или Порто.

Клубови потписници су у свом писму обзнанили намеру да формирају потпуно ново такмичење које не би било под ингеренцијом било које кровне организације попут УЕФА, већ би се налазило у приватном власништву оснивача. Основна карактеристика предложене лиге била је да клубови који су је основали задржавају трајно место у њој, без обзира на резултате које постижу било у оквиру овог такмичења било у националним првенствима. Према иницијалном нацрту, постојао би одређени број места за друге клубове који би своје место заслужили по критеријумима који нису били прецизно дефинисани.

Суштина овог предлога сводила се, наравно, на питање контроле новчаних средстава која се генеришу посредством такмичења која контролише УЕФА, где се посебно издваја Лига шампиона, као медијски најатрактивнији, најпраћенији и најкомерцијалнији формат. Клубови који су покренули иницијативу били су на становишту да су управо они ти који имају капацитет да створе новац, и да је постојање посредника попут УЕФА не само непотребно, већ и неправедно, с обзиром на то да је управо европска кућа фудбала не само

организатор већ и врхунски арбитар по питању расподеле финансијских средстава. Европска клупска елита је својим писмом, заправо, указала да би она требало да преузме контролу превасходно над продајом телевизијских права и спонзорствима, као основним извором новца у фудбалу, барем када су у питању најјаче европске лиге. Мање или више, захтеви Ливерпула, манчестерских клубова, Реала, Барселоне, Јувентуса и осталих, имали су исту мотивацију која је водила енглеске клубове почетком деведесетих година, када је, уместо Прве лиге под контролом енглеске Фудбалске асоцијације настао формат познат као Премијер Лига, у потпуности контролисан од стране клубова који у њему учествују. На сличан начин настала је и Евролига у кошарци, одвојивши се од ФИБА, кровне организације, и креиравши приватно такмичење са клубовима који поседују тзв. А лиценце, односно, гарантовано учешће, невезано за успехе или неуспехе на националном нивоу. Аргументи који стоје иза оваквих настојања свODE се на здраворазумски принцип да публика, односно конзументи, не желе да половину године гледају како други или трећи тим Челсија уништава Кошице или Лудогорец, где би „оно право”, међусобни сусрети „великих”, започело тек у завршним фазама такмичења. Уместо тога, добили би дерби мечеве сваке недеље. Консеквентно, судбина националних такмичења, лишених било каквог озбиљног такмичарског значаја, била би крајње неизвесна, јер би практично сва новчана средства створена такмичењима попут ЛШ била дистрибуирана унутар затворене групе власника, онемогућавајући бар привид праведне расподеле међу европским клубовима и савезима.

Ипак, поставља се питање шта је било толико чудно, невероватно и запањујуће у предлогу најбогатијих европских клубова, с обзиром на то да се тај модел успешно примењује већ деценијама, без претераног отпора и уз благослове спортских и државних институција? Због чега је ово писмо изазвало моменталну лавину индигнације, осуде, нимало дипломатских коментара од стране буквално свих актера на било који начин умешаних у фудбалска збивања? А реакције су биле заиста бурне. Председник УЕФА је, рецимо, отишао толико далеко да је покретаче пројекта назвао „лажовима” и „змијама”, оптуживши их за до тада невиђену похлепу (Welsh 2022, 3), запретивши да ће било који клуб који буде део овог такмичења бити у истом тренутку избачен из свих такмичења под покровитељством УЕФА, а играчима ће бити забрањено да играју за своје националне тимове. Подршку оваквом становишту дали су и кровна светска кућа фудбала, ФИФА, као и сви национални фудбалски савези, велики број клубова, удружења навијача и утицајних појединаца. Огласили су се и тадашњи премијер Велике Британије Борис Џонсон и француски председник

Емануел Макрон, у потпуности одбацивши идеју и оценивши је као неприхватљив покушај отимања фудбала од навијача.

Реакције у Србији биле су очекивано негативне, и на линији става који је заузела УЕФА. Локални фудбалски ауторитети огласили су се саопштењем у коме се наводи: „Фудбалски савез Србије изражава јасан став против формирања новог европског такмичења или тзв. ‘лиге богатих’, такмичења које својим израженим егоизмом узима фудбалу оно што га је учинило планетарним и најпопуларнијим, осећај заједништва и солидарности.”¹ Слично су реаговали и највећи српски клубови попут Црвене Звезде и Партизана. Огласили су се и навијачи ЦЗ транспарентом на стадиону „Рајко Митић”, који је гласио: „Подигните пречку, продужите стативе, па правите ‘Superleague’, играјте се тиме”, директно реферишући на концепт овог такмичења као копију формата великих америчких професионалних спортова, које карактерише затвореност лига. Од реакција локалних клубова, издвојио се и низ порука са званичног налога ФК Јавор из Ивањице на друштвеној мрежи Твитер, попут: „БРЕЈКИНГ! И поред великих притисака Флорентина Переза и осталих организатора, ФК Јавор Матис одбио је учешће у Супер лиги Европе. #LjuljajJavore”; „Не желимо лигу у којој нема комшијског дербија против Лучана и Твитер дербија против Вождовца”, као и „Да, тачно је, Ањели је био у Ивањици. Да, тачно је, понудио је огромну своту новца за верификацију и брендирање слогана #LjuljajJavore. Остали смо непоколебљиви. Јавор Фијат неће возити.”²

Поред вербалних осуда, пројекту ЕСЛ супротставили су се и навијачи организујући протесте на улицама и око стадиона, и то преваходно у Енглеској, који су низом акција настојали да по сваку цену спрече да њихови клубови буду део овог пројекта, о чему ће бити речи детаљније даље у тексту. Како год било, епилог унисоног и недвосмисленог одбацивања идеје о стварању „супер лиге богатих” био је такав да је само 48 сати након објављивања писма о намерама већина клубова повукла своје потписе и напустила пројекат. Власници енглеских клубова понизно су се извињавали навијачима и јавности. Тако је власник Ливерпула Џон Херни рекао: „Жао ми је, и ја

1 <https://www.telegraf.rs/sport/fudbal/3329417-fudbalski-savez-srbije-fss-superliga-evrope-podraska-uefa>, посећено 11.09.2022.

2 https://twitter.com/FKJavorMatis/status/1384038905213636612?ref_src=twsrc%5Etfw%7Ctwcamp%5Etweetembed%7Ctwterm%5E1384038905213636612%7Ctwgr%5E67289c11aa9459c9822cf964f71342feb8a4ba54%7Ctwcon%5Es1_&ref_url=https%3A%2F%2Fwww.bbc.com%2Fserbian%2Flat%2Fsrbija-56817466, посећено 12.09.2022.

сам једини одговоран за непотребну негативност која се појавила у последња два дана. То је нешто што нећу заборавити. И то показује моћ коју данас имају навијачи и коју ће, потпуно исправно, наставити да имају”. У сличном тону, један од власника Манчестер Јунајтеда Џоел Глејзер је истакао: „У последњих неколико дана сведочили смо великој страсти коју генерише фудбал, као и дубокој лојалности коју наши навијачи показују према овом великом клубу. Ви сте јасно показали противљење ЕСЛ, а ми смо послушали (...) Иако су ране свеже и разумем да ће бити потребно време да се ожиљци зацеле, ја ћу лично бити посвећен поновној изградњи поверења између нас и наших навијача, учећи из поруке коју сте послали са таквим убеђењем”.³

Бука која се ширила по медијима и социјалним мрежама нагло је утихнула, а противници ЕСЛ уживали су у победи која је спречила, према њиховом виђењу, потпуно уништавање европског фудбала и претварање „народне игре” у „забаву богатих”. Питање које је, међутим, остало неизречено, јесте: ко су, у ствари, били актери у овој борби, са којим мотивима су се борили, и, кључно, за кога се данас игра фудбал?

У наредном потпоглављу анализираћу превасходно медијски посредоване протесте фудбалских навијача у Енглеској, са посебним акцентом на поруке које су слали путем транспарената које су носили. У том смислу, настојаћу да осветлим контекст у коме се протест догодио, његов карактер, пре свега у односу на позиционирање актера у контексту центар – периферија, као и на који начин неолиберална трансформација утиче на дефинисање улоге фудбалског навијача. Покретање иницијативе за формирање ЕСЛ, као и протести против тог чина, могу, у том смислу, указивати на шире процесе креирања новог „идеалног” и „пожељног” навијача, превасходно к редефинисањем улога „позитивних” и „негативних” снага у фудбалу и, да се изразим у духу адекватном теми, коначни „рибрендинг” фудбалске културе.

Хладно, кишно вече у Стоуку и Ивањици

„У највећој мери данашњи фудбал представља опијум за масе, да не говоримо о крек кокаину” (Eagleton 2010), гласи чувени цитат Терија Иглтона у есеју названом „Фудбал, драги пријатељ капитали-

3 „Super League collapses: How fan reaction, revolt helped end English clubs' breakaway”, ESPN, 22.04.2021, доступно на <https://www.espn.com/soccer/blog-espn-fc-united/story/4366927/super-league-collapses-how-fan-reactionrevolt-helped-end-english-clubs-breakaway>, посећено 14.09.2022.

зма”. Ако је неко ко није упознат са локалним фудбалским обичајима половином априла 2021. године пратио понашање енглеских навијача након појаве писма које је обзнанило успостављање ЕСЛ, лако је могао закључити да се око стадиона налазе људи у тешкој адиктивној кризи, којима је управо одузета шанса да задовоље своју потребу за узимањем опијата. Ова окупљања носила су још већу тежину у контексту још увек присутних рестриктивних мера проузрокованих пандемијом, које су подразумевале забрану окупљања великог броја људи, чак и на отвореном простору.

Испред многих енглеских стадиона, упркос мерама, љути навијачи су носили транспаренте и узвикивали пароле, уз доминацију једне речи – похлепа. Главна мета напада били су тзв. власници – олигарси, богати појединци и компаније у чијем власништву се налази већина енглеских фудбалских клубова, укључујући и актере ангажоване око пропалог пројекта ЕСЛ. Они су оптужени да покушајем стварања ЕСЛ стављају финансијски интерес испред такмичарског. Контекст ових протеста знатно је шири, и подразумева, између осталог, оптужбе против преваходно, у случају Манчестер Јунајтеда, Ливерпула и Арсенала, америчких власника чије разумевање фудбала и спорта поједини навијачи не одобравају, сматрајући да они не разумеју *суштинску и традицију* енглеског фудбала. Према том ставишту, „прелепа игра” (*The Beautiful Game*) заснована је на принципу познатом као пирамида (в. Web et. al, 2020), односно шеме која подразумева огроман број аматерских и полуаматерских клубова који играју тзв. Недељну лигу (*Sunday league football*), која представља базу за даљи развој играча и њихов евентуални продор у више, професионалне рангове енглеског фудбала. Иконички карактер овог система најбоље описује део Лондона познат као *Hackney Marshes*, на коме се налази 82 фудбалска терена који служе искључиво као простор за такмичења аматерских клубова.

Управо на том трагу биле су поруке које су окупљени на протестима слали власницима клубова. „Наш клуб, наша историја, наша традиција, Кренке⁴ напоље”, гласила је једна од порука навијача ФК Арсенал, који су на капију стадиона окачили транспарент садржаја: „Срам вас било! Арсенал (1886–2021) – почивај у миру”. Слична порука осванула је и на огради Ливерпуловог стадиона, а током заједничког протеста испред стадиона Лидс Јунајтеда, навијачи ливерпулског клуба носили су транспарент на коме је писало: „Љубав према игри радничке класе, уништеној похлепом и корупцијом. Почивао у миру, Ливерпуле. Хвала за успомене”.

4 Власник ФК Арсенал, амерички пословни човек.

На практично свим протестним окупљањима могле су се видети и чути поруке „Створен од стране сиромашних, украли су га богати”, „Супер Похлепа”, „Продали сте наше душе”, као и „Фудбал припада нама”, „Навијач а не конзумент / купац”, „Ми одлучујемо када ћете играти”, као и „Фудбал без навијача је ништа”. Присутни су били и транспаренти са натписима „Ултимативна издаја”, „Фудбал припада нама, а не ВАМА”, као и један који је истицао: „Желимо наше хладне вечери у Стоуку”, реферишући на једну од дефинишућих тропа енглеског фудбала да, ма колико гламурозан и скупоцен тим имали, сви ти мајстори и звезде из богатих клубова бар два пута годишње морају да одиграју меч у овом малом тмурном граду на стадиону где се, бар до скоро, баштинио традиционални енглески стил игре, заснован више на физичким предиспозицијама него на тактици и техници.

Поруке послате са протеста у суштини се могу сажети у став да оснивање ЕСЛ представља чин отимања фудбала навијачима од стране богатих, отуђених и похлепних власника, чији је једини циљ финансијска корист. Отмица и издаја се у овом контексту тумаче као настојање да се (енглеском) фудбалу одузме оно што, из перспективе окупљених, представља недодирљиву традицију овог спорта, његове корене као игре радничке класе. Фудбал, у том смислу, никада не би смео да функционише на тај начин да новчана добит и комерцијални мотиви буду испред такмичења, славе и лојалности. Коришћење термина попут „душа”, „издаја”, „љубав” или „срамота” јасно указује на то да се у фудбал читавају превасходно емотивне вредности и да управо та емотивна инвестиција одваја ову игру од других, чинећи је неприхватљивим окружењем за хладне, безосећајне пословне људе који се воде правилима „бизниса”, доживљеног као врста „нечисте” активности.

Овај оправдани гнев, снажне и емотивне поруке које су послали навијачи енглеских клубова у пролеће 2021. године одају утисак како је у питању био догађај без преседана, иницијатива помоћу које би „прави” навијачи били протерани са стадиона, чин који би фудбал отео онима који су га створили и због којих постоји. Парадокс такве перцепције, међутим, лежи у чињеници да се све то због чега су се људи на улицама и друштвеним мрежама с правом бунили, одавно догодило. Да су ови протести започели почетком деведесетих година прошлог века, када је оснивана Премијер Лига и када су енглески клубови постали интересантни пројекти за улагање богатим појединцима и компанијама, оштрица критике због отимања фудбала била би знатно бриткија. Да енглески фудбал од почетка деведесетих година није доживео огромну трансформацију (Goldblatt 2014,

Ђорђевић 2015) која је традиционалну публику, припаднике радничке класе, преселила у пабове и на улице услед сталног повећавања цена карата и чињења суботње забаве неприуштивом, а све то је било праћено строгим мерама надзора и казних мера које су традиционално навијање учинили практично немогућим, бука и бес због појаве иницијативе „богатих” били би знатно разумљивији. Наравно, током протекле три деценије догодило се много протеста и конкретних акција навијача против комерцијализације и комодификације фудбала, од чега је вероватно најилустративнији пример оснивање алтернативног и аутентичног Манчестер Јунајтеда под називом Јунајтед оф Манчестер (FC United of Manchester). Овај клуб настао је као реакција на продају „старог” Јунајтеда америчким власницима 2005. године (в. Brown 2008; Millward and Poulton 2014). Након неуспешних протеста, навијачи манчестерског великана одлучили су да покрену сопствени клуб, којим ће управљати навијачи-чланови директно демократским путем. Овај клуб се тренутно такмичи у седмом рангу енглеског фудбала, и представља један од ретких примера оваквог управљачког модела. Иако је случај оснивања алтернативног клуба подигао медијску праšину и изазвао интересовање јавности, модел који је био понуђен није прихваћен са претераним ентузијазмом нити од јавности, а још мање од фудбалског естаблишмента. Такође, нити сам „стари” Манчестер Јунајтед није претрпео превелику штету након ове побуне, опстајући ако не увек такмичарски у врху енглеског фудбала, онда свакако у контексту финансијске моћи и комерцијалног потенцијала.

Овај парадокс можда се најбоље може илустровати речима Герија Невила, легендарног фудбалера Манчестер Јунајтеда и енглеске репрезентације, који тренутно представља веома утицајну фигуру у енглеској јавности. Он је био један од првих који је устао против оснивања ЕСЛ, истичући да „они стварају монопол, радњу затвореног типа, такмичење где вам је чланство гарантовано (...) Шта је поента? Они узимају све овој земљи: Пирамиду, искреност такмичења, поштење и интегритет такмичења које ми вреднујемо, и они то нама узимају (...) Да, ми знамо да Манчестер Јунајтед има више новца, да Ливерпул има више новца (...) Можемо да живимо са тим. Увек ће бити клубова са више новца, али они могу да изгубе код куће од Шефилд Вендсдеја (...) а они покушавају да то отму и да направе франшизни фудбал. Никада!” Са друге стране, у истом разговору, Невил каже: „ (...) Био сам тих када су Глејзери преузели Јунајтед, мислио сам да је свима јасно да, када клуб постане део Премијер лиге, може бити купљен и може остати ван контроле играча, навијача, било кога. Ја верујем у слободно тржиште” (Welsh 2022, 6).

Велш са правом указује на ову контрадикцију, где је позиција коју заузима некадашњи фудбалер таква да је потпуно оправдано да одређени клубови, појединци или компаније имају користи од комерцијализације и финансијализације фудбала (Welsh 2022, 7), све док се то одиграва у контексту који одговара, условно речено, локалном тржишту. Невилу не само да није сметала чињеница да су амерички власници преузели његов клуб, већ није имао примедби и на перманентну трансформацију Лиге Шампиона, у којој су клубови из Енглеске, Шпаније и Италије имали све привилегованији статус и гарантовано учешће бивајући трећи или четврти на табели, док су се шампиони других (сиромашних) држава борили за учешће у безброј кругова квалификација, најчешће добијајући прилику да заиграју у неком од мање атрактивних и исплативих европских такмичења.

Управо овај парадокс указује због чега је борба навијача Манчестер Јунајтеда из 2005. године била значајно мање успешна него протести из 2021. године против оснивања ЕСЛ. Довољно је погледати да је у овом сукобу против „богатих и отуђених власника”, на самом врху пирамиде стајала УЕФА, оснивач формата ЛШ у којој се истим тим богатим клубовима дају привилегије и финансијска добит, са једином разликом што у новчаној расподели одређени, знатно мањи, део ипак добијају и сиромашна „млађа браћа” са, рецимо, истока Европе.

Навијачи који су, заједно са УЕФА бранили историју, традицију и суштину енглеског и европског фудбала заправо нису они исти навијачи који су се бунили против комерцијализације фудбала крајем осамдесетих и деведесетих година, нису чак ни они који су настојали да спрече претварање клубова у франшизе двехиљадитих. Политичка битка која се повела око иницијативе за оснивање ЕСЛ уклапа се у модел који представља основни *modus operandi* данашњег глобалног политичког простора – популизам. Под овим концептом, следећи Брубекера, подразумевам праксу у којој се говори у име народа, а увек против отуђених елита (Brubaker 2017b, 5). У овом контексту, УЕФА наступа као заступник потлачених, заштитник свих оних који се боре против „отимања фудбала од народа”.

Тај „народ” који чува традицију и суштину фудбала, као и у сваком другом популистичком дискурсу, крајње је нејасно дефинисан, јер су и сами актери крајње разнородни. Фудбалски савези, клубови и навијачи из сиромашнијих земаља, налазећи се између чекића и наковња, свакако бирају мање зло, у коме имају бар минималну шансу да остану релевантни и бар донекле присутни на мапи европског фудбала, јер би им такмичење попут ЕСЛ заправо у потпуности ускратило не само могућност учешћа у такмичењима већ и

било какву финансијску компензацију. Са друге стране, „народ” су и навијачи који су изашли на улице да протестују против „лиге богатих”. Занимљиво је приметити да је највећи број њих то урадио само у Енглеској, док је у другим европским земљама тако бурна реакција изостала. Због тога се поставља питање агенсности управо тих људи, односно кога су они заправо заступали, позивајући се на историју и традицију „народне игре”? Ступајући раме уз раме са УЕФА и другим представницима фудбалског естаблишмента, они су у суштини постали субјекти који су кооптирани у већ одавно трансформисан европски фудбал, где је стварање ЕСЛ само логичан наставак већ створене профитно оријентисане индустрије забаве. На тај начин се редифинише и сам појам навијача, где познате паролe о спречавању уништења „духа фудбала” сада нису усмерене против оних снага које фудбал настоје да претворе у „бизнис”, попут УЕФА или Премијер Лиге, већ та потенцијална субверзија бива кооптирана у систем који се самодefинисао као „мање зло”. Свесно или несвесно, креира се фигура новог, пожељног навијача који мрзи „отуђене олигархе” а воли традицију и против је „модерног фудбала”, где управо његови креатори постају саборци у тим биткама. Тај навијач постаје оно што Ђулијаноти и Нумерато називају грађанином-конзументом (*citizen/consumer, citimer*) (Numerato and Giulianotti 2018), освешћени појединац који партиципира у оквирима система, чије су акције, уколико и постоје, у супротности са контракултурним карактером навијачког покрета, и чије потребе подразумевају конзумацију фудбалског спектакла. У том смислу треба и разумети понизна извињења власника клубова, који су се у својим писмима након одустајања од пројекта ЕСЛ, листом позивали на моћ навијача, љубав, лојалност и традицију, показујући спремност да „убудуће” слушају њихово мишљење.

Управо на том трагу треба истаћи Нумератово упозорење, где он, говорећи о неолибералној трансформацији фудбала, истиче како покрет „против модерног фудбала”, у контексту позиционирања актера, представља изузетно комплексно поље истраживања (Numerato 2015, 122–133). Он истиче да је тај покрет, ако се о њему уопште може и говорити, сачињен од изразито хетерогених група и појединаца, чији ставови се по многим питањима у потпуности разилазе. Против „модерног фудбала” су и горе поменути „ситимери”, али и групе које практикују насиље, које испољавају хомофобију или су отворено расистичке. Све те групе и појединци чинили су и данас чине значајан део популације која је инвестирана у фудбал, а чија партиципација се перципира неприхватљивом, не само од стране естаблишмента већ и од званичних удружења навијача. Управо стога је нови савез између

УЕФА и побуњених навијача имао за циљ да дефинише аутентичне баштинике фудбалске традиције и историје, бар симболички креирајући слику пожељне фудбалске публике.

Уколико се окренемо овлашној компаративној анализи, узимајући као пример реакције на оснивање ЕСЛ у Србији, може се доћи до закључка да је битка „навијача” против „смрти фудбала” на европској периферији доживљена знатно другачије. Реакције фудбалског савеза и већих клубова биле су очекивано на линији УЕФА, подржавајући модел у коме је, у тренутним околностима, њихов опстанак једино и могућ. Иронична реакција, рецимо, навијача Црвене Звезде, који су, овлашно се осврнувши на „фудбалски земљотрес” лаконски закључили да актери могу слободно да се играју својом лигом, указује на суштински мањак интересовања за борбу која није њихова. Исто тако, духовите објаве на Твитеру о „брендирању” слогана „Љуљај јаворе”, представљају исказивање јасног осећаја да је реч о сукобу унутар европског центра где носиоци моћи у потпуности превиђају постојање актера који такође имају своје „хладне, кишне ноћи у Стоуку”.

Закључна разматрања

У овом тексту настојао сам да анализирам контекст у коме се појавила иницијатива за оснивање „такмичења за богате”, ЕСЛ. Низ догађаја који је почео од обелодањивања пројекта до његове брзе пропасти указао је превасходно на правац у коме се креће елитни европски фудбал. Још важнија последица овог, по свему судећи, трапавог и неприпремљеног потеза, била је редефинисање односа моћи унутар фудбалског естаблишмента.

Вишедеценијска борба „против модерног фудбала”, која је за мету имала комерцијализацију и финансијализацију игре, протежирану од стране корумпиране елите оличене не само у власницима клубова и лига, већ и у УЕФА, претворила се у борбу против неколицине „американизованих” појединаца који су одједном постали извор свега лошег што у фудбалу данас постоји. Кооптирајући ову конкретну борбу, УЕФА је преко ноћи постала заштитник потлачених и чувар традиције и историје „народне игре”, промовишући, како се наводи у саопштењу Фудбалског савеза Србије, „осећај заједништва и солидарности”. Навијачи који су устали против оснивања ЕСЛ тако су постали савезници у сукобу против „отимача традиције”, постајући субјекти коначне трансформације фудбала у производ који се конзумира.

Ови догађаји указали су на још једну важну ствар – све дубљи јаз између европског центра и периферије. У суштини, читав сукоб је, може се рећи, био ограничен на неколицину богатих држава и лига западне Европе, а посебно Енглеску, као фудбалски регион у коме је комерцијализација овог спорта отишла најдаље. Сви остали били су мање-више неми посматрачи у овој игри, у којој су гневни навијачи Вест Хема заборавили да, до пре неколико десетина година, нису имали шта да траже на гостовању у Београду или Букурешту, и где им не пада на памет да буду део „хладне, кишне ноћи у Ивањици”.

Пропаала иницијатива за покретање ЕСЛ указала је, заправо, на неумитни пут којим се креће елитни европски фудбал, са, можда, по којом препреком која ће успутно бити превазиђена. УЕФА, као новоуспостављена заштитница права „аутентичних навијача”, тако ће, мирне душе, моћи да настави трансформисање своје Лиге Шампиона у такмичење где ће богати бити све богатији а сиромашни све сиромашнији. Саша Крел, коме је посвећен овај зборник, на овакав развој ситуације имао би само један коментар: „Ја вам нисам ништа рекао, али видећете...”

Литература:

- Bacevic, J. 2019. Knowing Neoliberalism, *Social Epistemology*, 33:4, 380–392.
- Brown, A. 2008. ‘Our club, our rules’: fan communities at FC United of Manchester, *Soccer & Society*, 9:3, 346–358.
- Brubaker, R. 2017a. Populism’s Perfect Storm, *Boston Review*, <https://bostonreview.net/articles/rogers-brubaker-perfect-populist-storm/>
- Brubaker, R. 2017b. Why populism? *Theory & Society* 46, 357–385.
- Ђорђевић, I., 2014. Kako je „narodna igra” osvojila svet, *Kratka društveno-ekonomska istorija fudbala u Evropi i Srbiji. Glasnik Etnografskog instituta SANU* 62(1), 181–198.
- Ђорђевић, I. 2015. *Antropolog među navijačima*. Beograd: XX vek.
- Eagleton, T. 2010. Football: a Dear Friend to Capitalism, *The Guardian*, <https://www.theguardian.com/commentisfree/2010/jun/15/football-socialism-crack-cocaine-people>
- Giulianotti, R. 2005. *Sport: a Critical Sociology*. Oxford: Malden Polity.
- Goldblatt, D. 2008. *The ball is Round: a Global History of Football*. 1st Riverhead trade pbk. ed. New York: Riverhead Books.
- Goldblatt, D. 2014. *The Game of Our Lives: The Meaning and Making of English Football*, London: Nation Books.
- Hill, T., Canniford, R., & Millward, P. 2018. Against Modern Football: Mobilising Protest Movements in Social Media. *Sociology*, 52(4), 688–708.

- Holiga, A. 2017. J. Problem sa rebrandingom Juventusa, Telesport. <https://telesport.telegram.hr/kolumne/nogomet-narodu/j/>
- Macedo, A., Dias, M.F. & Mourão, P.R. 2022 A literature review on the European Super League of Football – Tracing the Discussion of a Utopia?, *International Journal of Sport Policy and Politics*, 14:3, 563–579.
- Millward, P., & Poulton, G. 2014. Football Fandom, Mobilization and Herbert Blumer: A Social Movement Analysis of F.C. United of Manchester, *Sociology of Sport Journal*, 31(1), 1–22.
- Numerato, D. 2015. Who Says “No to Modern Football?” Italian Supporters, Reflexivity, and Neo-Liberalism. *Journal of Sport and Social Issues*, 39(2), 120–138.
- Numerato, D., & Giulianotti, R. 2018. Citizen, consumer, citimer: The interplay of Market and Political Identities within Contemporary Football Fan Cultures. *Journal of Consumer Culture*, 18(2), 336–355.
- Webber, D. M. 2017. ‘Playing on the Break’: Karl Polanyi and the Double-movement ‘Against Modern Football.’ *International Review for the Sociology of Sport*, 52(7), 875–893.
- Welsh, J. 2022. The European ‘Super-League’ Debacle: Why Regulation of Corporate Football is Essential, *Soccer & Society*, DOI: 10.1080/14660970.2022.2054805
- Whannel, Garry. 2008. *Blowing the Whistle, Revisited*. New York: Routledge.

Jadranka Đorđević Crnobrnja

Etnografski institut SANU

„BORBE PELIVANA“ – PRIMER TAKMIČENJA U RVANJU U GORI*

Apstrakt: „Borbe pelivana“ je takmičenje u rvanju koje se odvijalo u Dragašu i u pojedinim goranskim selima na prostoru Gore (AP Kosovo i Metohija) jedan duži istorijski period. *Pelivanstvo* se smatra oblikom narodnog rvanja. Takmičenja u Gori su se organizovala na otvorenom, na zelenim površinama, kao prateći događaj praznovanja *Đurena*, svadbi i suneta, kao i za 1. maj – Međunarodni praznik rada. „Borbe pelivana“ se smatraju osmanskim nasleđem na prostoru današnjeg Balkana. *Pelivanstva* u Gori danas više nema. Reč *pelivan* potiče od persijske reči *pelevan* koja se koristi za junaka. Pomenuti termin je zbog svog značenja i simbolike počeo da se koristi kao naziv poslastičarnica, i to uglavnom onih čiji su vlasnici Goranci. S obzirom na to ne čudi da se reč *pelivan* uglavnom dovodi u vezu sa poslastičarnicama. Namera ovog rada je da se ukaže na lokalne osobenosti takmičenja u rvanju („borbe pelivana“) koja su se odvijala na prostoru Gore u drugoj polovini dvadesetog veka. Ujedno se ukazuje na vezu koja postoji između rvanja i poslastičarstva spram analize medijskih sadržaja koji su dostupni na pojedinim internet stranicama, kao i uz konsultovanje usmenih izvora i relevantne literature.

Ključne reči: *pelivan*, *pelivanstvo*, Gora, Goranci, poslastičarnica „Pelivan“.

Uvod

Ideja da se u radu pozabavim „borbama pelivana“¹ u Gori potekla je usled razmišljanja o temi kojom bih mogla da dam svoj doprinos Zbor-

* Tekst je rezultat rada u Etnografskom institutu SANU koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS, a na osnovu Ugovora o realizaciji i finansiranju naučnoistraživačkog rada NIO u 2022. godini broj: 451-03-68/2022-14/200173 od 04.02.2022.

1 Izraz „borbe pelivana“ koji koristim u radu je pod znacima navoda jer takmičenje pelivana u rvanju posmatram u kontekstu sportskog nadmetanja.

niku radova koji je posvećen dr Aleksandru Krelu. Saznanje da je se Sale, kako smo ga najčešće oslovljavali, jedan period svog naučnog i istraživačkog rada usmerio ka istraživanjima tradicionalnih takmičarskih igara, pre svega igrovnih aktivnosti dečaka u ruralnoj sredini (Krel 2005), i da je pri tom bio veliki ljubitelj sportskih takmičenja i društvenih aktivnosti koje su u vezi sa sportom, podstaklo me je na to da istraživački fokus usmerim ka pelivanstvu u goranskoj zajednici. Ujedno, Saša Krel mi je, kao kolega i prijatelj, pružao veliku podršku prilikom istraživanja goranske zajednice i kulture koje sam obavljala u prvoj i drugoj deceniji 21. veka. U tom kontekstu mi je skrenuo pažnju na poslastičarnicu „Pelivan“ u Beogradu. S obzirom na to mogu reći da postoji više međusobno povezanih niti koje spajaju izbor teme ovog rada i sećanje na našeg dragog prijatelja, kolegu i saradnika Sašu Krela.

* * *

Istraživanja goranske zajednice, migracija, kao društvenih i kulturnih praksi Goranaca koje sam obavljala u Beogradu, Tutinu i Gori su mi omogućila da jednim delom posvetim pažnju i prikupim podatke i o pelivanima, a u vezi sa tim i o poslastičarstvu kao vrsti zanimanja kojim se Goranci decenijama bave. Narativni diskurs koji se može pratiti u svakodnevnoj komunikaciji sa ljudima u Beogradu pokazuje da se naziv goranskih poslastičarnica Pelivan u Srbiji neretko dovodi u vezu sa beogradskom poslastičarnicom „Pelivan“, ali ne i sa pelivanima, tj. rvačima. U tom kontekstu je opravdano potražiti odgovore na pitanje kako je reč pelivan postala sinonim za poslastičara i naziv za poslastičarnicu čiji su vlasnici Goranci.²

Rad je koncipiran tako da u prvom delu govorim o osobenostima „borbe pelivana“ u Gori. Ujedno ukažem na mogućnost da se pelivanstvo posmatra u kontekstu tradicionalnih sportskih veština. U drugom delu sagledavam sponu između pelivana rvača i pelivana poslastičara.

Rad se jednim manjim delom oslanja na usmene narative koje sam sakupila obavljajući terensko istraživanje na prostoru Gore (AP Kosovo i Metohija).³ S obzirom na to da pisanje rada nije bilo moguće zasnovati samo na narativima sagovornika,⁴ našla sam se u situaciji da u radu kori-

2 Ovim pitanjem se pozabavila i Nataša Anđelković (v. „Pelivani, sladoled i Balkan: Zašto je rvač sinonim za poslastičara“ 29. Jul 2020. (<https://www.bbc.com/serbian/lat/balkan-53531081>) (preuzeto 14.12.2021.)

3 Razgovore sa sagovornicima sam obavljala usled terenskog istraživanja u Dragašu (varošica koja predstavlja administrativni i zdravstveni centar u Gori), kao i u pojedinim goranskim selima početkom avgusta 2022. godine.

4 Ovom prilikom želim da se zahvalim svim sagovornicima koji su izdvojili dragoceno slobodno vreme za razgovor. U vezi sa tim ističem da se o pelivanstvu najčešće

stim informacije navedene u okviru pojedinih medijskih sadržaja dostupnih na internetu. Pri tom sam svesna da je kod upotrebe ove vrste izvora potrebna opreznost u pogledu naučne valorizacije podataka koji se u njima navode. Uprkos tome, smatram da tu vrstu materijala nije opravdano isključiti iz analize,⁵ jer, kao što se pokazalo i u ovom istraživanju – mediji imaju ulogu u kreiranju narativa kod sagovornika kao i javnog diskursa o poslastičarnicama koje nose naziv Pelivan. U tom smislu, određena pažnja je usmerena ka novinskim tekstovima u kojima se govori o poslastičarnicama „Pelivan“ u Beogradu, Jagodini i u pojedinim drugim gradovima u Srbiji, a u tom kontekstu i o pelivanstvu u Gori.

Prilikom istraživanja i pisanja rada koristila sam podatke o pelivanima i pelivanstvu koji se navode u literaturi. U tom pogledu, smatram značajnim istaći da etnoloških i antropoloških istraživanja i radova o pelivanima i pelivanstvu u Gori koliko mi je poznato za sada nema. Prema mojim saznanjima, o toj temi je kod nas inače malo pisano. Knjiga „Pelivanstvo. Tradicionalna forma rvanja“ Save Bojovića (1994) je u tom pogledu predstavljala primarnu literaturu koju sam koristila. Kao izvor podataka, koristim i usmena predanja pripadnika goranske zajednice o pelivanima i pelivanstvu koja su pretočena u pisanu formu (knjige, zbirke pesama, romani) od strane autora koji su poreklom iz Gore.⁶ Neizostavan izvor podataka predstavljaju i internet strane kreirane od strane pojedinih Goranaca.

S obzirom na to da u domaćoj etnologiji i antropologiji nedostaju radovi u kojima bi se analizirale „borbe pelivana“ kod Goranaca, ovaj tekst se može posmatrati kao jedan manji doprinos etnološkim i antropološkim istraživanjima pelivanstva u Gori, a u izvesnom smislu, i istraživanjima tradicionalnih formi društvenih aktivnosti i sportskih veština Goranaca u prošlosti.⁷

Navela sam da je u kontekstu teme ovog rada fokus jednim delom usmeren i na narative o poslastičarnici „Pelivan“ u Beogradu, kao i njenim osnivačima koji vode poreklo iz Gore. Narativi mojih sagovornika, a pre svega oni koji se mogu pratiti na internetu govore o tome kako je osnivač

razgovaralo uzgred, odnosno da su sagovornici o toj temi govorili u kontekstu narativnog diskursa koji se tiče goranske svadbe.

- 5 Više o ulozi medija u društvenom konstruisanju određenih narativa i kulturnih predstava, konkretno kada je u pitanju fudbal, videti kod: Đorđević 2009: 91–100.
- 6 U radu navodim bibliografske podatke samo za onu literaturu koju sam koristila pri pisanju ovog teksta. Na osnovu mojih dosadašnjih istraživanja goranske zajednice i kulture mogu reći da u okviru te zajednice postoji izražena sklonost i nadarenost za umetnost, ovde konkretno mislim na nadarenost za stvaranje književnih dela.
- 7 “Borbe pelivana” u Gori postoje danas samo u sećanju ljudi. Pri tom se najčešće govori o pelivanima u periodu druge polovine dvadesetog veka i to u kontekstu organizovanja svadbi, suneta i *Durena*.

pomenute poslastičarnice bio poznati pelivan iz Gore koji je nakon jednog uspeha i pobeđe u rvanju dobio novčanu nagradu koja mu je pomogla da otvori svoju poslastičarsku radnju u Beogradu.⁸

Pelivanstvo u Gori

Reč *pe(h)livan* potiče iz persijskog jezika i koristi se najčešće za mušku osobu koja poseduje izuzetne fizičke sposobnosti, koja je snažna i hrabra (za artistu na žici, recimo).⁹ U Gori se ona upotrebljavala za rvača, odnosno osobu koja praktikuje tradicionalni oblik rvanja, ali i za fizički snažnu osobu.¹⁰

Prema podacima koje beležim u literaturi i na jednoj od goranskih internet stranica,¹¹ pelivanstvo kao poseban stil rvanja počinje da se javlja i razvija u Gori u osmanskom periodu.¹² Savo Bojović ujedno navodi da

8 U jednom od razgovora sa sagovornicima u Dragašu avgusta 2022. godine, koje sam obavila sa saradnicima u sklopu istraživanja na projektu „Istraživanje i evidentiranje nematerijalnog kulturnog nasleđa Goranaca u Gori“, dolazim do podatka da Mustafa Pelivan iz Zlipotoka nije otvorio prvu goransku poslastičarsku radnju u Beogradu, kako se inače navodi u novinskim tekstovima i sluša u narativima sagovornika, već da je to bila jedna porodica iz Broda. Sagovornik koji je navodio da je Mustafa Pelivan prvi Goranac koji je pokrenu poslastičarsku radnju u Beogradu je naglašavao da o tome postoje i novinski tekstovi u *Politici*. S obzirom na to da nakon tih razgovora nismo bili u prilici da o pelivanstvu i poslastičarskoj radnji „Pelivan“ u Beogradu razgovaramo i sa drugim sagovornicima, ostaje da u kontekstu ovog rada iznesem podatke sa kojima raspolazem za sada, a da se ovom temom posebno pozabavim tokom narednih istraživanja goranske zajednice, kulture i tradicije.

9 Prema navodima Škaljićevog rečnika reč pelivan označava: Pehlivān, pelivān (pers.) artist na žici, akrobata na žici ili na užetu. < tur. pehlivan artist, akrobata, junak. < pers. pehlewān, pehluwān (Škaljić 1966, 513–514).

U Vujaklijinom Leksikonu stranih reči i izraza stoji: Pelivan (pers. pehlewān) borac, junak, rvač, atleta, artist, akrobata. (Vujaklija 1996/97, 663)

10 Videti: <https://mlicanin.weebly.com/pelivani.html> (pristupljeno 5.7.2022)

11 Reč je o internet stranicama koje su pokrenuli i vode Goranci sa namerom da pripadnicima svoje zajednice, a pre svega široj javnosti, predstave kulturne osobenosti goranske zajednice i tradicije, ali i saznanja i predanja o dešavanjima na prostoru Gore u određenom istorijskom periodu. Informacije koje se mogu čitati na tim stranicama su manjim delom preuzete iz stručne literature, a u glavnom se kao izvor koriste književna dela pojedinih goranskih autora. U pogledu pelivana i pelivanstva se informacije mahom baziraju i na predanjima koja su usmenim putem prenošena i čuvana u okviru goranske zajednice. Jednim delom su zabeležena i u pripovetkama, romanima i drugim književnim formama čiji autori su Goranci. Ta vrsta izvora svakako zahteva posebno istraživanje i sa aspekta domaće etnologije i antropologije.

12 Razvoj pelivanstva u periodu vladavine osmanskog carstva se dovodi u vezu sa značajem koji se rvanju pridavao na dvoru kako u pogledu strategije ratovanja tako

pelivanstvo predstavlja najstariji sport na području Gore (Bojović 1994).¹³ Smatra se da ovaj način rvanja potiče od persijskog narodnog rvanja slobodnim stilom i da se kao takav razvijao i zadržao kod muslimanskog stanovništva na području Kosova i Metohije, kao i u Makedoniji (Bojović 1994, 11).¹⁴ Pelivanstvo u Gori se postepeno razvijalo i u osnovi je predstavljalo i zadržalo vid takmičarske igre i zabave sve do perioda kada prestaje da se praktikuje.¹⁵

„Borbe pelivana“ su se izvodile prilikom porodičnih svečanosti vezanih za životni ciklus pojedinca – sunet i svadba (v. Bojović 1994, 31, 33). Takmičenja pelivana se u tom kontekstu mogu pratiti jedan duži istorijski period na šta nas, uz narative sagovornika, upućuju internet sadržaji i usmena predanja pretočena u pisanu formu.¹⁶ Tako u okviru uvoda u anegdotu *Pelivanska obuka* (goranski: *Ders pelivanski*) Ljajko Šefit navodi:

„Ranije su svadbe u Gori trajale po tri i više dana. Na dan kada mladoženja izlazi sa drugovima u poslednjoj momačkoj večeri, organizovala su se razna sportska takmičenja (*sehir*) kao što je: troskok, bacanje kamena s ramena, slobodno rvanje i trke dece. Mladoženja bi to posmatrao i delili bi se pokloni pobjednicima. Na tim takmičenjima je u rvanju skoro uvek bio pobjednik Hamit Onbašija.“ (Šefit 2022, 197).

„Borbe pelivana“ su se povodom svadbi i suneta organizovale na zelenoj površini u okviru seoskog atara, navode sagovornici. Nije u potpunosti jasno na koji način su definisana pravila igre.¹⁷ Moguće je da su ih

i iz potrebe zabave (Bojović 1994, 18). Videti: <https://mlicanin.weebly.com/pelivani.html> (pristupljeno 5.7.2022)

- 13 Prema „predanju koje živi u narodu“ (Bojović 1994, 30) pelivanstvo su u Goru „doneli čobani iz daleke Anadolije još u vreme Turaka“ (Bojović 1994, 30).
- 14 U Makedoniji se takmičenja pelivana odvijaju i u sadašnjosti (v. Nauljeni mišićavi muškarci u snažnom zagrljaju: Skidaju majice, pljeskaju se po nogama, a onda počinje borba! (autor D.J.) <https://www.telegraf.rs/vesti/2397489-nauljenimiscavi-muskarci-u-snaznom-zagrljaju-skidaju-majice-pljeskaju-se-po-nogama-a-onda-pocinje-borba-foto> (preuzeto 28.8.2022)
Grad Jedrene u Republici Turskoj je pelivanima i ljubiteljima pelivanstva poznat u prvom redu po takmičenju pelivana koje ima izuzetno dugu tradiciju (v. Novaković, Turska, sport i običaji: Pelivani iz Jedrena – rvanje za čast i prestiž. <https://www.bbc.com/serbian/lat/svet-61761286>) (preuzeto 26.6.2022)
- 15 Nije mi poznato kada je pelivanstvo prestalo da se praktikuje u Gori. Sudeći prema navodima Save Bojovića, tome su doprinele migracije stanovništva iz Gore (1994, 36). Migracije postaju intenzivnije osamdesetih godina 20. veka (v. Đorđević Crnobrnja 2020, 45–62). Sudeći prema tome, u tom periodu dolazi do prekida tradicije održavanja „borbi pelivana“ i praktikovanja pelivanstva.
- 16 Videti: Idrizi Aljabak 2004, 14–16.
- 17 Kako su izgledale pripreme za takmičenje i nadmetanja pelivana u Gori videti kod: Bojović 1994, 11–15, i <https://mlicanin.weebly.com/pelivani.html> (pristupljeno 5.7.2022)

prvi pelivani učili i usvojili tako što su prisustvovali nadmetanjima koja su organizovana na nekom drugom mestu u kojem su boravili po osnovu nekog posla.¹⁸ Postepeno su se ta znanja i veštine prenosila iz generacije u generaciju rvača, odnosno rvači su ih usvajali i praktikovali spram svojih fizičkih sposobnosti.¹⁹ Iz narativa sagovornika saznajem da nije svako selo imalo svoje pelivane.²⁰ Tako su pojedina sela bila poznata u Gori, a i široj javnosti, po pelivanima, odnosno dobrim rvačima. U tom smislu se posebno pominje Zlipotok kao selo koje je bilo poznato po pelivanima.²¹ Pelivani su se isticali po svojim izuzetnim fizičkim sposobnostima koje su razvijali i sticali upravo sa namerom da postanu snažni i vešti rvači, tj. pelivani koji će biti poznati i cenjeni i izvan svog lokalnog okruženja.²² Karcula pelivan se u tom pogledu navodi kao jedan od najpoznatijih goranskih pelivana (v. Idrizi Aljabak 2004, 14–16).²³

Sagovornici napominju da su pelivani za učešće u nadmetanjima koja su organizovana povodom suneta ili svadbi dobijali određenu novčanu nadoknadu.²⁴ Tako se prema broju pelivana koji su se nadmetali mogao odrediti i materijalni status porodice, odnosno domaćina koji je pozivao pelivane i organizovao njihovo takmičenje.²⁵

Iz razgovora sa sagovornicima saznajem da su se nadmetanja pelivana odvijala i prilikom proslave godišnjih praznika kao što su *Đuren*

18 Migracije muške populacije iz Gore su postojale takoreći oduvek, jer je u pitanju planinski kraj u kojem je bilo razvijeno stočarstvo, ali i trgovina. Osim toga, muškarci su tražili mogućnost zaposlenja i zarade odlazili u njima bliža i dalja mesta (v. Đorđević Crnobrnja 2020, 45–62).

19 Bojović navodi da su u pojedinim selima u okolini Prizrena i u Makedoniji postojale škole za mlade pelivane (v. Bojović 1994, 33).

20 U predanju o Karculi pelivanu se navodi da je u njegovo doba (kraj 19. veka) svako selo imalo svog pelivana (v. Idrizi Aljabak 2004, 14).

21 U tekstu “Pelivani i pelivanstvo, zaboravljeni u vremenu” se navodi da su “čuveni” goranski pelivani bili i iz sela Kruševo i Restelica. Videti: <https://mlicanin.weebly.com/pelivani.html> (pristupljeno 5.7.2022)

Savo Bojović, u tom smislu, navodi i neka druga sela u Gori, kao što su Mlike, Krstac, Brod (Bojović 1994, 13).

22 Prema tekstu navedenom na: <https://mlicanin.weebly.com/pelivani.html> (pristupljeno 5.7.2022)

23 Iz razgovora sa sagovornicima saznajem da se u selu Zlipotok nalazi poslastičarnica koja nosi njegovo ime.

24 Na internet stranici *Moja Gora* je navedeno: “Gorani su nekada bili poznati kao puškari i pelivani – rvači koji su zarađivali za život tako što su se borili za novac ili hranu.” (<http://mojagora.freevar.com/obicaji.html>) (pristupljeno 23.8.2022)

25 Navedeni podatak se odnosi pre svega na period druge polovine 20. veka. Pelivanstvo se u tom smislu može posmatrati i kao vid povremenog radnog angažovanja koje pojedincu može da obezbedi neku zaradu. (up. Bojović 1994, 64).

i Bajram.²⁶ Narativi upućuju na to da su „borbe pelivana“ predstavljale priliku da se meštani goranskih sela okupe na jednom mestu, zabave i, uz navijanje, podrže svoje favorite. Takmičenjima pelivana su uvek prisustvovali samo muškarci. U tom pogledu se ta nadmetanja mogu posmatrati kao jedan u nizu događaja koji ukazuje na postojanje razlika između muške i ženske sfere delovanja u okviru goranske zajednice. Na ovaj kontekst skrećem pažnju pre svega zbog toga jer poslastičarstvo predstavlja zanimanje, odnosno javnu sferu koja je takoreći oduvek bila rezervisana za muške članove porodice. Podela poslova po rodnoj osnovi u porodici i zajednici je bila prisutna i u okviru drugih zanata koje Goranci najčešće obavljaju (aščije, pekari, krojači i sl.), s tim da su se vremenom i žene počele uključivati u taj domen rada. Uprkos tome, glavni majstori su uvek muškarci. Navedeno se jednim delom može objasniti radnim migracijama muške populacije, tj. pečalbom (goranski: *gurbet*) koja je decenijama bila prisutna u okviru goranske zajednice (v. Đorđević Crnobrnja 2020), a delom i pozicijom žene u privatnoj i javnoj sferi u okviru goranske zajednice (v. Divac 1995, 195–202; Hasani 2003, Ranković 2020, 613–639), koju je potrebno posmatrati i u kontekstu muslimanske religijske prakse prisutne na prostoru Balkana (v. Gavrilović 2007, 113–116).²⁷

* * *

Nakon što su predstavnici rvačkog saveza u bivšoj SFRJ pokazali interesovanje za „borbe pelivana“, pelivanstvo u Gori je dobilo na značaju i u širem društvenom kontekstu. Takmičenja u rvanju pelivana su organizovana i za 1. maj (Bojović 1994, 30). Takmičenja u rvanju pelivana u Dragašu su vremenom prerasla u vrstu sportske manifestacije na kojoj su učestvovali i rvači iz drugih sredina, a ne samo pelivani iz Gore. U knjizi „Pelivanstvo – tradicionalna forma rvanja“ se navodi da su takmičenja u rvanju pelivana u Gori bila poznata u regionu, odnosno na prostoru tadašnje države (SFRJ). (Bojović 1994) Autor je smatrao da su takmičenja u rvanju u Gori poznata po „brojnosti i po kvalitetu pelivana učesnika“ (1994, 29) i da su spram toga mogla da prerastu u „internacionalni turnir

26 *Duren* je goranski naziv za praznik koji se tradicionalno proslavlja u goranskim selima u periodu od 5. do 9. maja svake godine (v. Pavlović 2021, 159–189)

27 Pitanje rodni uloga u okviru privatne i javne sfere delovanja u okviru goranske zajednice u Gori i izvan Gore predstavlja temu koja je nedovoljno istraživana u okviru etnologije i antropologije u Srbiji (v. Đorđević Crnobrnja 2020). S obzirom na to neophodno je obaviti dodatna istraživanja rodni uloga i pozicija koja će omogućiti obavljanje sveobuhvatnije analize i iznošenje potpunijih zaključaka.

– festival pelivanskih formi rvanja“ (1994, 29). Tako se takmičenje u Dragašu navodi kao „primer uspele sportske manifestacije te vrste, na kojoj se okuplja desetina hiljada ljudi iz raznih krajeva zemlje i iz inostranstva.“ (Bojović 1994, 9)

Prema navodima Bojovića:

„PELIVANSKI TURNIR U DRAGAŠU izuzetan je i ima sve mogućnosti da jednog dana postane značajna internacionalna manifestacija, poput FESTIVALA TRADICIONALNIH FORMI RVANJA. Interesantna je činjenica da se za ovu priliku sakupe naši brojni iseljenici sa raznih kontinenata, naši radnici iz inostranstva, kao i brojni radnici koji žive i rade u raznim krajevima naše zemlje.“ (Bojović 1994, 13)

Bojović je ta takmičenja dovodio u vezu i sa razvojem turizma u Gori (Bojović 1994, 36).

U tom pogledu se pelivanstvo u Gori može posmatrati i kao vrsta sportske aktivnosti koja ima širi društveni i kulturni značaj. Ukoliko imamo u vidu da je u pitanju takmičenje koje se organizovalo povodom 1. maja, Međunarodnog praznika rada, koji se u vreme socijalizma na prostoru tadašnje države obeležavao upravo organizovanjem različitih prigodnih manifestacija, moguće je „borbe pelivana“ u Gori dovesti u vezu sa tom praksom. Drugim rečima, ta praksa se može posmatrati u kontekstu kreiranja određenog društveno poželjnog modela takmičenja i obrazaca ponašanja. Ukoliko rvanje u Gori posmatramo kao vrstu sportske aktivnosti moguće je ta takmičenja analizirati u kontekstu društvene i političke instrumentalizacije pelivana i njihovih takmičenja, odnosno kao primer “instrumentalizacije sporta” (Đorđević 2009, 91, 101).

Pelivanstvo u Gori putem društvenog angažovanja i organizacije takmičenja dobija na značaju kao društvena praksa koja na određeni način može da doprinese kreiranju identiteta pojedinca i zajednice.²⁸ Ukoliko imamo u vidu da su nadmetanja pelivana u selima u Gori organizovana povodom svadbi i suneta, odnosno kao segmenat porodične tradicije koja se praktikuje u javnom domenu, kao uostalom i ostali segmenti svadbe, opravdano je pelivane posmatrati u kontekstu identifikacije pojedinca sa Gorom i goranskom zajednicom. Premda uloga poslastičarnica koje nose naziv Pelivan nije od ništa manjeg značaja, upravo suprotno. One vremenom zbog svog naziva postaju simbol goranske zajednice upravo izvan Gore. Navedeno se može pojasniti time što se pelivanstvo praktikovalo u Gori i što javnost izvan Gore nije bila upoznata sa tom društvenom praksom na način koji bi pelivanstvu omogućio njegovu afirmaciju kao simbola goranske zajednice izvan Gore.

28 Više o tom kontekstu kada je fudbal u pitanju videti: Đorđević 2006, 22–34, Đorđević 2009, 89–103; Kovačević i Žikić 2014, 783–803.

Pelivanstvo kao tradicionalan sport

Rvanje se smatra jednim od najstarijih (takmičarskih) sportova na svetu. Prema podacima navedenim na internet stranici Olimpijskog komiteta Srbije, rvanje je bilo zastupljeno na Olimpijskim igrama, kao i u srednjem veku.²⁹

Pelivanstvo u Gori se tokom jednog dužeg perioda razvijalo kao tradicionalna forma rvanja. Pelivani se u tom kontekstu smatraju takmičarima koji praktikuju slobodan stil rvanja, tj. tradicionalnu formu rvanja.³⁰ Savo Bojović smatra da je stil rvanja u Dragašu i okolini:

„sličan ili potpuno adekvatan turskom stilu koji se gaji u narodu, pa je zato ponegde i u nekim mestima manje poznat kao pelivansko borenje. Više je poznat kao narodno rvanje ALATURKA, upravo zato što je narodu ostalo u sećanju da se taj stil najčešće upotrebljavao u međusobnom rvanju turskih rvača, pa mu je otuda i ostao taj naziv.“ (1994, 35)

Istakla sam da su budući pelivani svoja znanja i veštine u rvanju sticali učeći od drugih goranskih rvača. Drugim rečima, rvanje se kao veština prenosilo „s kolena na koleno“ (v. Bojović 1994).³¹ U vezi sa tim se postavlja pitanje da li se rvanje u Gori može posmatrati kao tradicionalan sport i to u odnosu na određene klasifikacije koje se daju u domaćoj i inostranoj literaturi (v. Bjeljac, Brankov, Ćurčić 2021, 1259). Rvanje se, prema opštim klasifikacijama tradicionalnih sportova i igara, može uvrstiti u kategoriju borilačkog sporta (Bjeljac, Brankov, Ćurčić 2021, 1259–1260). Premda je potrebno imati u vidu da se klasifikacije tradicionalnih sportova tiču opštih mesta i da često nisu dovoljno precizne s obzirom na to da je pri određivanju neke igre ili sporta važno imati u vidu prostor i period u kojem se sportovi i igre odvijaju (up. Bjeljac, Brankov, Ćurčić 2021, 1260).³²

Rvanje u Gori se može posmatrati kao tradicionalna sportska aktivnost u periodu druge polovine 20. veka ukoliko se polazi sa stanovišta da postoji kontinuitet u održavanju „borbi pelivana“ jedan određeni period.

29 Videti: <https://oks.org.rs/sportovi/rvanje/> (pristupljeno 20.8.2022.)

30 Za detaljan opis pripreme pelivana za takmičenje, potom njihove odevne prakse, stila rvanja i pravila koja su se poštovala kod takmičenja videti: Bojović 1994.

31 U vezi sticanja znanja i veštine u rvanju postoje predanja koja se navode u literaturi (književnim ostvarenjima goranskih autora), kao i na internet stranicama (v. <https://mlicanin.weebly.com/pelivani.html>) (pristupljeno 5.7.2022)

32 Na ovom mestu je važno napomenuti da je Aleksandar Krel pružio klasifikaciju tradicionalnih takmičarskih igara dečaka u svojoj knjizi: *Dečje igre. Tradicionalne srpske takmičarske dečje igre u Tovariševu (Bačka)* (2005). Tom klasifikacijom su antropološka istraživanja tradicionalnih takmičarskih igrovnih aktivnosti dečaka dobila novu dimenziju koja je od velikog značaja za razumevanje tradicionalnih igara u širem društvenom kontekstu.

Pitanje je da li se pelivanstvo, tj. rvanje u Gori može smatrati sportom s obzirom na to da predstavlja „narodnu formu rvačke veštine“ (Bojović 1994, 19). Pelivanstvo se i u drugim sredinama smatra „narodnim slobodnim stilom rvanja“ (Bojović 1994, 19). Slobodni stil rvanja predstavlja i olimpijsku sportsku disciplinu od 1920. godine.³³ Navedeno upućuje na to da je pelivanstvo u Gori opravdano posmatrati kao tradicionalnu veštinu koja ima odlike slobodnog stila rvanja. S obzirom na to rvanje u Gori se može smatrati sportskom disciplinom.

Kada se o rvanju govori u kontekstu tradicionalnih sportova i igara moguće je posmatrati ga i kao nematerijalno kulturno nasleđe u sredinama u kojima postoji rvanje na otvorenom kao vrsta sportske aktivnosti koja je prisutna i u sadašnjosti.³⁴

Prema jednoj definiciji:

„Tradicionalni sportovi i igre u Srbiji predstavljaju korpus znanja i veština koja se prenose iz generacije u generaciju. Njihovu osnovu čine narodne sportske igre sa izraženom takmičarskom komponentom, koje su u prošlosti bile široko zastupljene, sa spektrom raznovrsnih nadmetanja da bi vremenom, u većini slučajeva, bile zaboravljene. Danas se održavaju igre modifikovane u izvesnoj meri, a najčešće se promovišu kroz organizovanje različitih manifestacija, koje često imaju i takmičarski deo (kroz zabavu, sport i turizam) sa ciljem da se tradicionalni sportovi i igre sačuvaju od zaborava.“ (Bjeljac, Brankov, Ćurčić 2021, 1277)

Imajući u vidu navode u pomenutoj definiciji – pelivana i njihovih nadmetanja u Gori više nema. Samim tim je o pelivanstvu u Gori moguće govoriti kao o tradiciji koja ne postoji u praksi, već živi u sećanju pojedinih Goranaca, pre svega starijih osoba.³⁵ Informacije o pelivanima koje su mi sagovornici pružali nisu bile sadržajne, što se jednim delom može smatrati posledicom toga da su pelivani i njihova takmičenja pominjani u kontekstu razgovora o drugim temama, pre svega o goranskoj svadbi. Uprkos tome, spram mojih ranijih istraživanja društvenih i kulturnih praksi Goranaca mogu reći da su sagovornici retko govorili o pelivanima i pelivanstvu u Gori, odnosno ta tema je bila zastupljena u znatno manjem obimu u odnosu na prisutnost ostalih sadržaja. Spram toga, pelivanstvo

33 Prema informacijama navedenim na internet stranici Olimpijskog Komiteta Republike Srbije, u okviru rubrike: Borilački sportovi. Rvanje. <https://oks.org.rs/sportovi/rvanje/> (pristupljeno 23.8.2022)

34 U vezi sa tradicionalnim sportskim aktivnostima i nematerijalnim kulturnim nasleđem videti: Bjeljac, Brankov, Ćurčić 2021, 1257–1283.

35 Tokom terenskog istraživanja u Gori u avgustu 2022. godine samo su neki od sagovornika pružali informacije o pelivanima i njihovim nadmetanjima.

nisam prepoznala kao osobenost goranske zajednice, pogotovo kada je reč o drugoj polovina 20. i prvim decenijama 21. veka.³⁶

Deskripcije „borbi pelivana“ upućuju na to da se pripreme za nadmetanja, kao i takmičenje, odvijaju za vreme određenih ritualnih radnji, odnosno da se rvanje može analizirati i u tom kontekstu.³⁷ Rvanje se može posmatrati i kao aktivnost putem koje se konstruišu i ispoljavaju različiti identiteti koji doprinose kreiranju simboličkih predstava (up. Kovačević i Žikić 2014, 790) o rvanju, rvačima, kao i zajednici iz koje rvači potiču. Poznato je takođe da „u datoj lokalnoj sredini sport služi kao etnokulturni identifikacioni marker“ (Kovačević i Žikić 2014, 793). Goranci nisu razvili posebnu tehniku rvanja koja bi mogla da bude marker goranske zajednice i identiteta u tom smislu (v. Bojović 1994). Rvanje u Gori je ipak uticalo na kreiranje identitetskih praksi unutar goranske zajednice. U prilog tome se mogu navesti narativi sagovornika kako dobri rvači i poslastičari neretko vode poreklo iz sela Zlipotok i Kruševo (up. Zejneli 2015, 14; Idrizi i Idrizi 2020, 455, 481–483). Rvanje je, u tom smislu, predstavljalo sponu između pripadnika jednog sela, odnosno uticalo je na kreiranje, nazovimo ih tako, mikroidentitetskih veza, koje su se, u izvesnom smislu, reflektovale i u okviru drugih društvenih praksi i odnosa.³⁸ S obzirom na napred navedeno, rvanje pelivana u Gori se, u određenom istorijskom periodu, odnosno u jednom vremenskom segmentu u prošlosti, može posmatrati i u kontekstu njegovog „kulturnog manifestovanja“ (Kovačević i Žikić 2014, 783), i u kontekstu „oruđa za konstruisanje identiteta i kulturnog simbola“ (Kovačević i Žikić 2014, 783), kao i u kontekstu „aktivnosti vezane za slobodno vreme i ekonomiju“ (Kovačević i Žikić 2014, 783). U sadašnjosti se pelivani predstavljaju kao simboli Gore i goranske zajednice samo na jednom goranskom internet sajtu.³⁹ Za razliku od navedenog, o goranskim poslastičarnicama koje nose naziv Pelivan se govori i piše i u sadašnjosti.⁴⁰

36 Navedeno zapažanje ima smisla ukoliko se uzme u obzir podatak da se pelivanstvo u Gori ne praktikuje u sadašnjosti. Uprkos tome, ostaje da se u nastavku ovog istraživanja potraži odgovor na pitanje upotrebe pelivanstva u kreiranju simbola Gore i Goranaca u drugoj polovini dvadesetog veka.

37 Detalji u vezi sa pripremom rvača za takmičenje, kao i opisi samog nadmetanja dvojice rvača su dati kod: Bojović 1994.

38 Kontekst koji se tiče kreiranja određenih društvenih, kulturnih i političkih podela unutar same zajednice zahteva posebnu analizu. U pitanju je osetljiva i složena tema, pogotovo za istraživača koji zajednicu posmatra *izvana*.

39 v. <https://mlicanin.weebly.com/pelivani.html> (pristupljeno 5.7.2022)

40 Interesovanje o poslastičarskom zanatu kod Goranaca i razlozima za njegovo nestajanje ili modifikovanje na prostoru nekadašnje SFRJ postoji i kod novinara iz inostranstva (o tome saznajem na osnovu komunikacije sa jednim novinarom koji je poreklom iz Albanije).

Goranske poslastičarnice i poslastičarstvo su u fokusu medija, o čemu ne svedoče samo novinski tekstovi, već i pojedine reportaže.⁴¹

Pelivani – poslastičari

Kako je naziv za rvača postao sinonim za poslastičarnicu – pitanje na koje naizgled nije teško naći odgovor, pogotovo ukoliko se uzmu u obzir novinski tekstovi u kojima se nastoji pojasniti veza između poslastičarstva i rvanja i to najčešće na osnovu informacija koje pružaju sadašnji vlasnici poslastičarnice „Pelivan” u Beogradu.

Godine 2021. je obeležen 170. rođendan poslastičarnice „Pelivan” u Beogradu, s tim što se pomenuta radnja nalazi u Bulevaru kralja Aleksandra blizu osamdeset godina.⁴² Ta poslastičarnica se smatra prvom u Srbiji koja je ponela naziv Pelivan. Prema navodima predstavljenim na internet stranici poslastičarnice – otvorio ju je Mustafa Pelivanović Pelivan daleke 1851. godine (v. Đorđević Crnobrnja 2020, 15)⁴³ u blizini Stambol kapije (današnji Trg Republike) novcem koji je dobio za nagradu kada je pobedio u „borbi pelivana”. Narativi koji se mogu pratiti u medijima govore da su druge poslastičarnice u Srbiji ponele naziv Pelivan upravo po toj prvoj goranskoj poslastičarnici u Beogradu.⁴⁴

Sudeći prema podacima zabeleženim u novinskim tekstovima, prva goranska poslastičarnica je dobila naziv Pelivan po Mustafi Pelivanoviću:

„On je bio pelivan, odnosno rvač koji je na jednom takmičenju osvojio prvo mesto i od dobijene novčane nagrade otvorio poslastičarnicu u Beogradu. Od tog perioda, među Gorancima je postalo popularno da uče poslastičarski zanat, a učili su ga upravo u Pelivanu.

Prva poslastičarnica nalazila se kod Stambol kapije, na današnjem Trgu republike, sve do 1941. kad je srušena u bombardovanju Beograda. Deda današnjih vlasnika Azir Pelivanović premestio je poslastičarnicu u Bulevar kralja Aleksandra 20 gde se i danas nalazi.” (Ilić 2018)⁴⁵

41 Videti: „Poslastičarstvo u Gori: Kolači po receptima iz stare Jugoslavije.“ <https://www.radiokim.net/vesti/drustvo/poslasticarstvo-u-gori-kolaci-po-receptima-iz-stare-jugoslavije.html> (pristupljeno 23.8.2022)

42 Nataša Anđelković, “Pelivani, sladoled i Balkan: Zašto je rvač sinonim za poslastičara?” 29. Jul 2020. <https://www.bbc.com/serbian/lat/balkan-53531081> (preuzeto 14.12.2021)

43 Prema: <https://pelivanbeograd.rs/o-nama/> (pristupljeno 2.3.2020) Pomenuta adresa nije bila aktivna 2022. kada sam obavljala istraživanje.

44 Ime Pelivan je zaštićeno kao intelektualna svojina od 2013. godine (v. N. Anđelković, “Pelivani, sladoled i Balkan: Zašto je rvač sinonim za poslastičara?” 29. Jul 2020.) <https://www.bbc.com/serbian/lat/balkan-53531081> (preuzeto 14.12.2021)

45 Ilić Bojana, *Pekar & Poslastičar* Broj 15, april/maj 2018 god. <http://pekariposlasticar.rs/poslasticarnica-pelivan/> (pristupljeno 25.6.2022.)

O poslastičarnici „Pelivan“ u Beogradu se može čitati i u tekstu „Ostvarena želja narodnog poslanika”.⁴⁶ Autor teksta na osnovu razgovora sa Donazidom Džumhur, unukom Malića Pelivanovića navodi da je prvi vlasnik pomenute poslastičarnice bio Mehmed Pelivanović, sin Mustafe zvanog Pelivan. Mustafa se navodi kao prvi iz porodice koji je u Prizrenu uspeo da stekne osnovni kapital i pokrene poslastičarsku radnju, te tako započne porodični zanat (2015, 13).

Ono što se u vezi sa poslastičarnicom „Pelivan“ može primetiti jeste to da su Goranci svoje poslastičarske radnje, koje su otvarali u skoro svim gradovima u nekadašnjoj SFRJ, neretko nazivali upravo Pelivan. Tako je taj naziv postao simbol za goransku poslastičarnicu (v. Zejneli 2015, 14–15).⁴⁷ Sudeći prema narativima sagovornika i navodima u novinskim tekstovima, naziv Pelivan za goranske poslastičarnice potiče od reči *pelivan* koja se u okviru goranske zajednice koristi za rvača, ali i kao nadimak.⁴⁸ Zanimljivim se čini to što se u knjizi „Goranci svačiji i ničiji“ navodi:

„Ovaj naziv ima svoju istoriju a poznat je po njenom osnivaču Maliću Pelivanoviću, nekadašnjem činovniku u kraljevskoj vladi Petra Prvog Karađorđevića. Prvi lokal otvorio je u Beogradu daleke 1924. godine u Bulevaru Revolucije naspram Narodne Skupštine.“ (Zejneli 2015, 14)

Autor ujedno navodi da je Malić Pelivanović „kao bogat i ugledan pomagao i drugim Gorancima da se bave poslastičarstvom ili kulinarsvom.“ (Zejneli 2015, 14)

Iz ovde navedenih narativa nije moguće razumeti u potpunosti kako je jedan pelivan iz Gore sa nagradom koju je dobio kao pobednik u rvanju mogao da započne porodični zanat poslastičara u Beogradu sredinom de-

46 Ostvarena želja narodnog poslanika. Zgrada u Vasinoj 9 vraćena kćerki Malića Pelivanovića (1892–1965)”, Informator Gradske opštine Stari Grad, novembar 2015. broj 80, str. 13. Autor J.Z. Ovom prilikom se zahvaljujem Dušanu Drljači na tekstu koji mi je dao pre nekoliko godina znajući da su goranska zajednica i kultura u fokusu mojih istraživanja. Dušan Drljača je bio naučni savetnik u Etnografskom institutu SANU.

47 To ipak ne znači da su sve poslastičarnice čiji su vlasnici Goranci nosile naziv Pelivan. Osim toga, dešavalo se da su naziv Pelivan za poslastičarnicu koristili i pripadnici drugih etničkih zajednica, recimo, Albanci u Skoplju. Sagovornici su upotrebu naziva Pelivan za goranske poslastičarnice doveli u vezu sa nastojanjem da se prikrije etnička pripadnost vlasnika kako bi se sprečile eventualne neprijatnosti od strane većinskog stanovništva. Drugim rečima, u pitanju su strategije etničke mimikrije. Osim toga, koliko mi je poznato, poslastičarnice u Dragašu i u pojedinim goranskim selima nemaju naziv Pelivan. Posebnost u tom pogledu predstavlja poslastičarnica u Zlipotoku čiji je naziv Karcula. Da podsetim, Karcula (Korcula) Pelivan je zbog svojih uspeha u rvanju postao legenda goranskog pelivanstva (v. Bojović 1994, 34).

48 Neretko se uz lično ime rvača dodaje i nadimak Pelivan. Videti: <https://mlicanin.weebly.com/pelivani.html> (pristupljeno 5.7.2022).

vetnaestog veka.⁴⁹ Spram toga se narativi koji impliciraju vezu pelivanstva i poslastičarstva mogu posamtrati kao vrsta predanja koje igra ulogu u kreiranju identitetskih praksi i identifikaciji pojedinca sa goranskom zajednicom.

* * *

S obzirom na to da su moja istraživanja pelivanstva u Gori i poslastičarstva kao obeležja goranske zajednice i dalje u toku, u ovoj fazi nije moguće ponuditi sveobuhvatnije zaključke, već se naziru samo smernice kojima se istraživačko traganje može kretati kako bi se delovi mozaika sklopili u celinu.

Izvori:

- Andelković, Nataša „Pelivani, sladoled i Balkan: Zašto je rvač sinonim za poslastičara” 29. jul 2020. <https://www.bbc.com/serbian/lat/balkan-53531081> (preuzeto 14.12.2021.)
- Ilić Bojana, Pekar & Poslastičar Broj 15, april/maj 2018 god. <http://pekariposlasticar.rs/poslasticarnica-pelivan/> (pristupljeno 25.6.2022.)
- Nauljeni mišićavi muškarci u snažnom zagrljaju: Skidaju majice, pljeskaju se po nogama, a onda počinje borba! (autor D.J.) <https://www.telegraf.rs/vesti/2397489-nauljeni-misicavi-muskarci-u-snaznom-zagrljaju-skidaju-majice-pljeskaju-se-po-nogama-a-onda-pocinje-borba-foto> (preuzeto 28.8.2022)
- Novaković, Konstantin, „Turska, sport i običaji: Pelivani iz Jedrena – rvanje za čast i prestiž.” Postavljeno postavljeno 15.6.2022. <https://www.bbc.com/serbian/lat/svet-61761286> (preuzeto 26.6.2022)
- Olimpijski Komitet Republike Srbije. Borilački sportovi. Rvanje. <https://oks.org.rs/sportovi/rvanje/> (pristupljeno 23.8.2022)
- Pelivani i pelivanstvo, zaboravljeni u vremenu. <https://mlicanin.weebly.com/pelivani.html> (preuzeto 25.6.2022)
- Poslastičarnica „Pelivan” – mesto na kome caruju vrhunske poslastice Beograda. <https://www.011info.com/bilo-jednom-u-beogradu/poslasticarnica-pelivan-mesto-na-kome-caruju-vrhunske-poslastice-beograda> (preuzeto 25.6.2022)
- „Rvanje je najstariji sport na svetu, da li ste znali to?!” Postavio: J.M. 14. ФЕБРУ-АРА, 2019 (<https://convivo.rs/uncategorized/rvanje-je-najstariji-sport-na-svetu/> (pristupljeno 26.6.2022)

49 Sudeći prema podacima koje Irena Kolaj Ristanović navodi u svojoj doktorskoj disertaciji: „Kulturni identitet muslimana u Beogradu 1841–1867.“ u Beogradu u tom periodu nije bilo poslastičarskih radnji (2021, 161–183). Ovom prilikom iskazujem zahvalnost kolegincima i saradnicima na projektu Katarini Radisavljević iz Muzeja Vojvodine u Novom Sadu na podsticajnim sugestijama u vezi sa istraživanjem poslastičarskog zanata kod pripadnika goranske zajednice u prošlosti.

Literatura:

- Bjeljac Željko, Jovna Brankov i Nevena Ćurčić. 2021. „Tradicionalni sportovi i igre kao element nematerijalnog kulturnog nasleđa na prostoru Srbije.“ *Etnoantropološki problemi*, n. s. god. 16 sv. 4 (2021): 1257–1283.
- Bojović, Savo. 1994. *Pelivanstvo. Tradicionalna forma rvanja*. Beograd: Unireks – Nikšić. Pruezeto sa: <https://ug1lib.org/book/3038526/17fdde> (preuzeto 9.3.2022)
- Divac, Zorica. 1995. „Svadbeni običaji u Sredačkoj župi i Gori.“ U: *Šarplaninske župe Gora, Opolje i Sredska. Antropogeografsko-etnološke, demografske, sociološke i kulturološke karakteristike*, (Dragoslav Antonijević, Milovan Radovanović, ur.), 195–202. Beograd: Geografski institut „Jovan Cvijić“, Posebna izdanja, knj. 40/II.
- Dorđević, Ivan. 2006. Sport i nacionalni identitet. Fudbalska priča „nepostojeće nacije“. *Antropologija 1*: 22–34.
- Dorđević, Ivan. 2009. „Umeju li antropolozi da igraju fudbal? Sport i identitet u savremenoj Srbiji.“ *Antropologija 2*: 88–103.
- Dorđević Crnobrnja, Jadranka. 2020. *Nismo prekidali sa Gorom. Etnicitet, zajednica i transmigracije Goranaca u Beogradu*. Posebna izdanja knj. 93. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Gavrilović, Danijela. 2007. “Gender, Religion, Fundamentalism – The Case of Islam.” In: *Islam at the Balkans in the past, today and in the future* (Dorđević, Todorović, Mitrović, ur.), 113–116. Niš: Yugoslav Society for the Scientific Study of Religion.
- Hasani, Suzana. 2003. *Etnološke karakteristike Šarplaninske Župe Gora*. Diplomski rad. Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu. Beograd.
- Idrizi, Sadik Aljabak. 2004. *Gora, daleka i sama*. Prizren: Alem
- Idrizi, Sadik Aljabak i Admir Idrizi Aljabak. 2020. *Kruševo (Gora)*. Prizren: Utilis
- Kolaj Ristanović, Irena. 2021. „Kulturni identitet muslimana u Beogradu 1841–1867.“ Doktorska disertacija. Filološki fakultet, Univerzitet u Beogradu.
- Kovačević Ivan i Bojan Žikić. 2014. „Antropologija fudbala“. *Etnoantropološki problemi*, n. s. god. 9. 3 (2014): 783–803.
- Krel, Aleksandar. 2005. *Dečije igre. Tradicionalne srpske takmičarske dečije igre u Tovariševu (Bačka)*. Beograd: Srpski genealoški centar.
- Pavlović, Aleksandar. 2021. „Proslava Đurena u Prizrenskoj Gori – prilog istraživanju.“ *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Prištini LI (2)*: 159–189.
- Ranković, Sanja. 2020. „Čitanje muzičkih iskustava žena iz Gore“. *Glasnik Etnografskog instituta SANU LXVIII*, sv. 3 (2020): 613–639.
- Šefit, Ljajko. 2022. *Anegdote za Goranci. Anegdote o Gorancima*. Gora 2022.
- Zejnol, Zejnoli. 2015. *Goranaci svačiji i ničiji (a ipak svoji)*. Subotica: Grafoprodukt

Богдан Д. Дражета

Универзитет у Београду – Филозофски факултет
Институт за етнологију и антропологију
Одељење за етнологију и антропологију

ДА ЛИ СУ НАВИЈАЧИ ЧУВАРИ ГРАНИЦЕ У МОСТАРУ: ЕТНОЛОШКО-АНТРОПОЛОШКА АНАЛИЗА НАВИЈАЧКОГ ИДЕНТИТЕТА ПРИСТАЛИЦА „ВЕЛЕЖА“ И „ЗРИЊСКОГ“*

Апстракт: Основно питање на које се настоји одговорити у овом раду јесте да ли су навијачи чувари границе у Мостару? Ближе речено, питање је везано за то да ли су присталице два фудбалска клуба у граду на Неретви – Фудбалског клуба „Вележ“ и Хрватског спортског клуба „Зрињски“ – чувари симболичке, а самим тим, етничке границе, тј. да ли се у основи навијачког идентитета налази религија, локални идентитет или нешто треће? Теренски рад учесталог и спорадичног карактера почев од 2017. године наоვაмо, произвео је грађу на основу које ће бити дат одговор на горенаведено питање, постављено од стране Александра Крела током одбране моје докторске дисертације везане за проблеме идентификације у Мостару и Сарајеву 2019. године. Тзв. „навијачке зоне“ у Мостару постају „етничке зоне“ одељење симболичком и етничком границом, у којима је приступ Другима забрањен.

Кључне речи: навијачи, границе, Вележ, Зрињски, Мостар, Босна и Херцеговина

Увод

Мостарски фудбалски дерби јесте не само спортски, већ и културни догађај. У њему се не одмеравају само два фудбалска клуба,

* Реализацију овог истраживања финансијски је подржало Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије у склопу финансирања научноистраживачког рада на Универзитету у Београду – Филозофском факултету (број уговора 451-03-68/2022-14/ 200163)

Вележа и Зрињског, већ две заједнице у оквиру истог града – Мостара. О томе како је и на који начин Мостар постао град у коме је присутна симболичка, а некадашња физичка граница, писао сам на неколико места (Дражета 2021, 107–110; Дражета 2018, 60–62). Важно је напоменути да је њено постојање, везано за рат који се на простору Босне и Херцеговине водио у периоду од 1992. до 1995. године,¹ с тим што је сукоб на подручју Мостара завршен потписивањем Вашингтонског споразума 1994, правног акта заслужног за постојање Федерације Босне и Херцеговине.² Следећих десет година, град је званично био подељен на већински хрватски Западни Мостар и већински бошњачки Источни Мостар. Након административног и правног уједињења 2004. године, заокружена је формална јединственост урбане целине (Gunzburger Макаш 2007, 355–409), док је становништво у одређеној мери наставило да одржава друштвене праксе препознавања некадашње ратне линије поделе на симболичком плану (Palmberger 2013, 544–560; Дражета 2021, 117–247; D’Allesio 2013, 451–480). Једна од илустрација мостарске свакодневице, у том смислу, јесте фудбалски дерби и однос становника према њему, као и самом граду на Неретви.

Приликом одбране моје докторске дисертације везане за проблеме идентификације у Мостару и Сарајеву 2019. године, Крел ми је поставио питање да ли су навијачи чувари границе у Мостару? Ближе речено, питање је било везано за то да ли су присталице два фудбалска клуба у граду на Неретви – Фудбалског клуба „Вележ“ и Хрватског шпортског клуба „Зрињски“ – чувари симболичке, а самим тим, етничке границе, тј. да ли се у основи навијачког идентитета налази религија, локални идентитет или нешто треће? Одговор на постављено питање покушају да пружим током наредних страница овог рада, на основу грађе добијене током теренског истраживања почев од 2017. године наовамо. У периоду од 2017. до 2019. интензивно сам боравио у Мостару, док сам након 2020. године спорадично одлазио и вршио краћа поновљена истраживања, каква су већ разматрана у

1 Сви војни окршаји на простору Босне и Херцеговине завршени су потписивањем Дејтонског споразума, којим је држава Босна и Херцеговина подељена на два ентитета – Федерацију Босне и Херцеговине и Републику Српску. Обе правне и административне јединице могу доносити заједничке одлуке и блокирати исте, чиме централна власт бива слабија у односу на ентитетску (Hejden 2003, 146–148).

2 Тим споразумом је такође окончан сукоб између Армије Републике Босне и Херцеговине (АРБиХ) и Хрватског вијећа одбране (ХВО). Прва војска је била већински бошњачка, а друга већински хрватска у смислу етничке припадности бораца (Bollens 2007, 170–174).

српској етнологији и антропологији (Дрљача 1987; Миленковић 2003; Ковач и Миленковић 2006; Ковач 2007, Milosavljević 2013). Домаћа наука активно проучава навијачке заједнице (Ђорђевић 2014; Ђорђевић 2015, 2016; Стајић и Гаџановић 2019) и бави се антропологијом фудбала уопште (Ковачевић и Жикић 2014; Ђорђевић 2016; Ковачевић 2020). Сви подаци добијени од Мостараца који се изјашњавају као припадници три етничке заједнице, хрватске, бошњачке и српске, као и оних који су у четвртој категорији условно названој „остали“, биће искоришћени да се у овом раду одговори на горенаведено питање нашег пријатеља и колеге Саше, коме сматрам да сам остао дужан да детаљније опишем и протумачим ситуацију по питању односа симболичке и етничке границе, с једне, и навијача као чувара те границе, с друге стране.

Навијаштво у Мостару и навијачи као чувари границе

Према речима испитаника, границе између навијачких зона постојале су пре ратних дешавања 1992–1994. године на подручју Мостара. Тада су се оне односиле на присталице ФК Вележ, међу којима је било Хрвата, будући да је Зрињски као спортско друштво био забрањен. У новом делу града, данашњем западном делу, постојала је „раја из Омладинске“ (садашња улица Хрватске младежи) или „Чикаго“, затим група „са Авеније“ (улица Краља Томислава) или Центра II. Свака група имала је свој назив и своју заставу, што је потпуно ишчезло на почетку рата, јер је Зрињски враћен на играчку сцену. Догодиле су се велике миграције муслиманског тј. бошњачког и српског становништва, док је хрватска популација почела да навија за Зрињски. У току војних сукоба образована је линија фронта и касније поделе између два одвојена града, а затим западног, претежно хрватског дела и источног, претежно бошњачког дела једног те истог града. Тако су настале и две велике навијачке зоне које и данас егзистирају дуж некадашње ратне линије фронта, односно симболичке границе која Мостар дели на политичко-идеолошком али не и формално-правном и административном нивоу. Бошњаци су наставили да подржавају Вележ, док су Хрвати почели да подржавају Зрињски. Послератна фудбалска ситуација у Мостару и Босни и Херцеговини обрађена је у другим студијама (Mills 2010; Kate 2014; Rolland 2007).

Некадашње „квартовске“ поделе у Мостару су сведене на ниво „шале“ у доба постсоцијализма, мада се према познавању урбане

топографије људи и даље деле на „праве Мостарце“ и „не-Мостарце“. У разговорима са испитаницима се појавио виц који каже да навијачка скупина Вележа тренутно броји више људи у Скандинавији него у Мостару, будући да је у граду дошло до замене становништва – у источни део Мостара доселила се бошњачка популација из источне и јужне Херцеговине, док се у западни део Мостара доселило хрватско становништво из западне и северне Херцеговине, као и појединих делова југозападне Босне. Из града се иселила већином српска популација, као и одређени део бошњачке популације, махом у скандинавске земље. Стога велики део испитаника криви „праве Мостарце“ односно „не-Мостарце“ за увећање међуетничких и навијачких тензија, одржавање симболичке границе путем изазивања сталних инцидената и друге активности повезане са постојањем две навијачке зоне у граду на Неретви (Дражета 2021, 143–155; 181–189; 217–224; 242–246; Bjelakovic and Strazzari 1999, 73–102).

Иако већином навијају за Зрињски, један мањи део Хрвата у Мостару подржава Ногометни клуб „Широки Бријег“, што је повезано и са унутрашњим границама међу Хрватима у граду на Неретви (Дражета 2021, 143–157). За Зрињски не навијају само Хрвати, већ и Срби „прохрватске оријентације“, као што за Вележ навијају Срби „пробошњачке“, односно „промостарске“ оријентације (Дражета 2021, 203–206). Многим Србима географска тј. просторна расподеленост диктира за који ће клуб навијати, те тако они који живе на десној обали Неретве, у претежно хрватском делу града, подржавају Зрињски просто због тога што је то клуб из њиховог града. С друге стране, Срби са леве обале Неретве, претежно насељене Бошњацима, присталице су Вележа, сматрајући да су Срби управо са Бошњацима већински учествовали у стварању тог клуба који је, пре свега, био замишљен као раднички и општенародни за време Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, а данас је мултиетнички и показује да се поделе могу превазилазити као што је то чињено за време бивше Југославије. Један од примера којим су поделе превазилажене међу Мостарцима, према речима испитаника, био је највећи број етнички мешовитих бракова, што се могло срести и међу становницима Тузле.

Бошњаци из Мостара сматрају да су неки њихови сународници у прошлости такође пристајали на компромисе са Хрватима тако што су нпр. играчи Муслиманског омладинског шпортског клуба (МОШК) из периода између два светска рата наставили да играју у фудбалској лиги Независне Државе Хрватске и тиме подржали хрватску политику, као што то данас раде поједини Срби навијајући за Зрињски. С друге стране, Хрвати су мишљења да Срби подржавају

један од два градска клуба и да чак не могу подржавати Вележ кад на његовом грбу, према речима једног саговорника, „још увијек стоји петокрака, што асоцира на репресију комунизма.“ Може се, дакле, приметити да су навијачке зоне повезане са симболичком границом која урбани простор дели на два дела, претежно насељена Хрватима односно Бошњацима.

Постоји пример једне особе која наводи да навија за оба мостарска фудбалска клуба јер тиме жели да покаже људима како да превазиђу поделе, мада тај покушај код других особа не наилази на шире одобравање, већ осуду због јасног незаузимања стране. Постоји други пример човека који је некада навијао за Вележ а сад навија за Зрињски, тако да се стари другари „Вележовци“ сада шале на његов рачун јер га питају како је играо „Свињски“. Зато им он збија шале да је њихов тим „Вехлеж“ домаћин у „Кнауф арени“, чиме алудира на уметање слова „Х“ у поједине речи међу Бошњацима у последње три деценије,³ као и на упитан квалитет Вележовог стадиона у контексту наведене марке гипсаних плоча у грађевинарству. Трећи пример јесу нпр. људи који навијају за Вележ, док њихова деца која су одрасла у другој градској четврти навијају за Зрињски. Родитељима у том случају није лако али се полако „привикавају“ на такву ситуацију. До обрнутог случаја није долазило, јер су у Мостару током социјализма, према речима саговорника, сви били Вележовци кад је Зрињски био забрањен, тако да Мостарци сада могу само да „пређу у Зрињски“ у смислу симпатија. У етнички мешовитим браковима један супружник под утицајем другог такође промени клупско опредељење, мада о тој теми испитаници нису говорили много.

У Мостару делују и други фудбалски клубови као што су ФК „Локомотива“ Мостар, НК „Мостар“, а некада је постојао ОФК „Мостар“. У оближњим насељима наслоњеним на град делују НК „Цим“ и ФК „Благај“, чији називи потичу од истоимених места, затим постоје ХНК „Бранитељ“ из Родоча и ФК „Бјелопољац“ из Потока два Мостару такође блиска насеља. Сви ти клубови такмиче се у нижим фудбалским лигама. Неки од њих имају националне префиксе, други националне симболе, показујући да су фудбал и навијаштво повезани са етничком тј. националном припадношћу, мада наведени клубови, према испитаницима, немају јачег одјека у јавности, медијима и међу популацијом, као што има градски дерби између Вележа и Зрињског.

3 О том феномену је писано на више места (Greenberg 2009, 212–213; Попадева и Дражета 2021, 653–668).

Приликом разговора о оснивању два фудбалска клуба, појављује се наратив о припадању Граду Мостару у смислу поделе на „старосједиоце“ и „дошљаке“. Хрвати сматрају да је Зрињски основан 1905. године, доказујући тиме свој утицај у обликовању спорта у граду на Неретви. За њих је Вележ основан 1922. године као „илегалан клуб“,⁴ јер је већина чланова оснивачког одбора била комунистичког опредељења. Бошњаци сматрају да није могло да се нађе једанаест особа која знају правила фудбала у Мостару 1905. године, тако да Зрињски сигурно тада није могао да буде основан. Чак и да је клуб постојао, не би могао да се такмичи у некој озбиљној лиги јер у то време није постојао фудбалски стадион у граду. Такве приче везују се за размишљање према коме су Бошњаци, уз Србе и Јевреје, староседеоци у Мостару, претежно на левој обали Неретве, док су Хрвати досељеници који су на десној обали реке живели у селима Цим и Илићи, данас територијално спојеним са Мостаром (Дражета 2021, 236–237). Према томе, Хрвати нису могли да имају фудбалски клуб када у то доба нису ни живели у граду, тако да је сваки покушај да Мостар учине „хрватским столним градом“ путем навијачког идентитета још један од низа неуспеха, сматрају интервјуисани Бошњаци. С друге стране, Хрвати мисле да су Бошњаци измислили разне приче како би оправдали Вележово одсуство из урбане зоне, будући да је клупски стадион смештен у насељу Врапчићи покрај Мостара. Одговор из редова бошњачког народа је да су хрватске војне снаге истерале Вележ са свог стадиона на почетку рата 1992. године, те да повратак након завршетка војних сукоба никада није остварен, јер су локалне власти тадашњег Западног Мостара дале Вележов стадион Зрињском на коришћење на 99 година. Власти Федерације Босне и Херцеговине могу да пониште ту одлуку али немају политичке воље јер се постојеће поделе даље продубљују. Срби у овим полемикама претежно нагињу Бошњацима што се тиче размишљања о старости клуба, позицији на коме треба да буде његов стадион и који народ представља као „изворно“ мостарско градско становништво.

Приликом истраживања етничке идентификације у Мостару, јављали су се различити односи становништва према симболичкој граници у оквиру урбане зоне. Осим што је економска повезаност све јача из године у годину, у порасту су ноћни изласци, посете културно-историјских знаменитости, музички и културни догађаји

4 О оснивању фудбалских клубова у Босни и Херцеговини и њиховој повезаности са националним покретима, писано је опширније на другом месту (Kate 2014, 75–83).

међу припадницима свих етничких заједница на подручју читавог града. У том случају, оно што симболичку границу „одржава“ јесте постојање различитих графита. Теренско истраживање почев од 2017. године наовамо показало је да у западном делу града постоје, између осталих, натписи „Ултрас“ (назив групе навијача Зрињског), „Западни Мостар“, грб Зрињског, кукасти или обични крстови и велика латинична слова „U“, док у источном делу града могу нпр. да се примете натписи „Рођени“ (назив групе навијача Вележа), „Црвена армија“, петокраке односно грб Вележа, итд. Један испитаник наводи да је прекопута школе у којој ради освануо графит са словом „U“, крстом и натписом „Ултрас Шантићева“, иако је у том делу града (претежно хрватском) Шантићева улица заправо улица Мила Будака. Дакле, правилно би било да је писало „Ултрас Будак“, сматра саговорник, додајући да је недуго након појављивања графита исти био прецртан.⁵

Прецртавање графита јесте једна од пракси којима две навијачке скупине настоје да укажу једна другој да су у стању да пређу симболичку границу између два дела града, односно две навијачке зоне, као и да могу демолирати локал у коме једна навијачка група проводи време, као што се то чини ритуалом забадања заставе у рату. Испитаници наводе да у овим акцијама обично учествују „деца рођена после рата“, пошто се у њиховим кућама о Другом прича на негативан начин. Међутим, таквих инцидента је, како тврде, све мање из године у годину. Дешавало се да навијачи различитих клубова чак излазе на слична места где слушају алтернативну и електронску музику, проводе време на рејв журкама и тиме доказују припадност једној те истој супкултури. Чак је након рата дрогирање као поткултура (посебно конзумирање хероина), спојило навијаче оба мостарска фудбалска клуба и друге припаднике хрватске и бошњачке етничке заједнице, јер су људи у потрази за наркотицима одлазили у сваки део града. То су потврдили испитаници свих националних припадности (Дражета 2021, 164–165; 189).

5 Од 2022. године Шантићева улица у Мостару се у продужетку назива Алексе Шантића, а не више др Миле Будака. Промењени су називи још пет улица које су носиле имена спорних личности везаних за усташку власт током Другог светског рата. Тако је Улица Вокића и Лорковића постала Улица Тина Ујевића, Улица витеза Рафаела Бобана Улица фра Људевита Ластве, Улица Јуре Францетића постала је Хумска улица, затим Улица таборника Иве Зеленике променила је назив у Циглана и, напослетку, Улица жупана Ђуре Спужевића је постала Улица Исмета Ице Вољевице. Види у: Одлука о измјени назива улица на подручју Града Мостара (24. сједница Градског вијећа Града Мостара сазив 2020–2024).

У Мостару се, следствено територијалном односу становника према симболичкој граници, јавља исти такав однос код оног дела популације који припада навијачким скупинама. Разговори са директним учесницима навијачких догађаја и физичких обрачуна између две навијачке групе, Рођених и Ултраса, показали су да међу ватреним присталицама оба клуба постоји огроман зазор од одласка у други део града, осим уколико тамо не иду колима, тј. налазе се у транзиту. Навијачи тако постају „чувари границе“ – симболичке, а самим тим и етничке, будући да поред свих горенаведених „варијација на тему“ по питању навијања и даље Бошњаци претежно навијају за Вележ, односно Хрвати за Зрињски. Ту се мора напоменути да постоје Срби који учествују у обрачунама претежно на страни Вележа, мада постоје и они који у много мањој мери одлазе на (не) заказане туче у име Зрињског.

Испитаници су навели да постоје посебни механизми праћења одређених особа које одлазе на утакмице као навијачи. Наиме, момци из супарничке скупине путем друштвених мрежа или пре уласка на стадион на коме ће се градски дерби одржати гледају ко како изгледа да би касније могли да га пресретну и пребију. Због тога готово сви навијачи не могу да се осећају безбедно ако у другом делу града обављају неку активност и стрепе да ли ће их момци „са друге стране“ препознати. Кафићи за које се зна да примају навијаче такође могу бити легитимна „мета“ друге навијачке групе (Дражета 2021, 163–177). Још једна од метода препознавања јесте уочавање особа различитог клупског опредељења на базену или у ноћним клубовима. У оним локалимa у којима је дозвољен улаз навијачима, девојке из једне етничке заједнице обично препознају девојке из друге етничке заједнице и знају да им запрете како би им ставиле до знања на чијој су територији. Други пример јесте када момци из једне навијачке скупине нису сигурни у то ко се налази у „њиховом локалу“, те шаљу девојке међу момке из друге навијачке групе или друге етничке заједнице уопште. Уколико путем упознавања ти момци изговоре име карактеристично за „други народ“, спрема им се „сачекуша“ испред локала након забаве, мада су у тим сукобима често испаштали други гости и случајни пролазници (Дражета 2021, 168–169). Због тога су многи клубови увели списак навијача како би спречили даље инциденте.

Поједини саговорници наводе да су навијачки сукоби били карактеристични за Шпански (Шпањолски) трг који се налази на самој симболичкој линији разграничења (Дражета 2021, 231). Поред јавног градског простора невидљива симболичка граница се, дакле, поја-

вљује у одређеним локалима са клупским и националним обележјима, мада постоје локали који су заједнички и у којима не долази до нереди навијачког карактера. Сви испитаници се, међутим, слажу да је инцидената све мање из године у годину и да је најопаснији период био непосредно након рата када су се догађала неразјашњена убиства различитих хрватских и бошњачких институционалних челника, јавних личности и других за заједницу битних особа. То не значи да људи са дресом Зрињског могу отићи у источни део града, као што се неко са дресом Вележа не појављују у западном делу града. Туче су чак почеле да се дешавају све чешће ван мостарског урбаног простора, у другим градовима, на бензинским пумпама и поред магистралних путева.

Један део саговорника сматра да Мостар није изузетак када је у питању безбедност грађана током одржавања градског дербија, будући да су то иначе „високоризични догађаји“. Многи због тога немају проблем да живе, раде и проводе време у свим деловима урбане територије, као што веће препреке немају ни грађани Сарајева, Београда, Атине, Москве и других градова у којима градски дербији заузимају важно место у спортском животу града (Дражета 2021, 208–209). Фудбалске утакмице између националних репрезентација су такође ризичне иако се не играју у Мостару, јер присталице неког тима могу после гледања меча прошетати једним делом града у дресовима какви нису баш „пожељни“ и тиме можда, нехотице, изазвати нове инциденте. Саговорници додају да сви људи имају жељу за фудбалом и воле спорт, као што постоји жеља за сексом или музиком, тако да је дерби Вележ–Зрињски само још један у низу таквих догађаја. Други део испитаника потпуно је слојан око става да је безбедност читавог града угрожена управо због сукоба навијачких група, када се симболичка граница „види и осјети“. Дешавало се да чак фудбалери оба тима не могу да проводе време у локалима смештеним у делу града у коме „влада“ супарничка навијачка група. Остале праксе попут физичких обрачуна на линији разграничења, „упадања“ на територију под ингеренцијом друге навијачке групе и заказаних туча ван урбаног простора, детаљније су описане у претходном деловима рада.

Мањи број испитаника су мишљења да се навијачки идентитет готово увек везује уз етнички тј. национални идентитет, те да обично међу навијаче одлазе деца која су „лоше васпитана“ тј. „научена мрзити“, на шта се надовезују медији чија је улога углавном раздвајање народа. Други део испитаника мишљења је да навијаштво нема више велике повезаности са националним оквиром, већ да то тако предста-

вљају медији, а у вези са државним уређењем које „форсира“ етничку припадност свих грађана Босне и Херцеговине. Чак се може догодити да пријатељи, одрасли заједно у Мостару током социјализма, имају децу која учествују у физичким обрачунима између навијачких група. У интервјуима је наглашено да религијска припадност нема везе са фудбалом, већ се она користи од стране навијача, тако да њихови сукоби нису на верској основи, а самим тим ни на етничкој тј. националној. Један од доказа су нпр. сватови који са националним заставама могу проћи сваким делом града и, према речима једног испитаника, „на то готово нико неће „обратит’ пажњу“. Када би колона навијача покушала да учини исто са клупским обележјима, брзо би дошло до вербалног а врло вероватно и физичког обрачуна, мишљење је већине испитаника. Дакле, проблеми са симболичком тј. етничком границом у Мостару јесу навијачке а не националне природе, што потврђују и поједини бивши навијачи који сада као све остале особе могу да проводе време у било ком делу града, док раније нису могли. Неки саговорници мисле да су навијачи „незреле особе“ које љубав и страст према породици замењују страху према клубу, тако да више не могу ни да уштеде новац који зараде јер све одлази на карте, дресове, шалове и остале навијачке реквизите.

Закључак

На основу изнетих података у раду може се рећи да навијачи јесу чувари симболичке тј. етничке границе у Мостару и да се у основи навијачког идентитета не налази првенствено религија, иако се иста донекле користи у навијачкој симболици. Оно што јесте у основи навијачког идентитета јесте локални идентитет, тачније поистовећивање навијача са делом града у коме они и други становници живе. У источном (претежно бошњачком) делу града се навија углавном за Вележ, док се у западном (претежно хрватском) делу града навија већински за Зрињски. Локални оквир повезан је са етницитетом у већој мери међу навијачима Зрињског, а нешто мање међу навијачима Вележа, будући да је навијачка симболика код првих хрватска и делом мостарска, са већински хрватским саставом навијача, а код других југословенска, босанско-херцеговачка и мостарска, мада по саставу навијача претежно бошњачка.

Нешто што такође чини навијаштво оба клуба јесу елементи какви постоје и међу навијачима у другим градовима – физички обрачуни, социјализација и одрастање „на улици“, коришћење и продаја наркотика. Последњи елемент уз слушање алтернативне и електрон-

ске музике чак спаја навијаче на одређеним местима. Ипак, тзв. „навијачке зоне“ у Мостару постају „етничке зоне“ одељење симболичком и етничком границом, у којима је приступ Другима забрањен, односно навијачима ФК „Вележ“ („Рођени“) у западном делу града и ХШК „Зрињски“ („Ултра“) у источном делу града. Физички обрачуни, различите методе праћења појединаца и група, прецртавање графита и друге активности чине навијаштво у граду на Неретви поузданим маркером симболичке границе, некадашње ратне линије фронта. Међутим, већина становника Мостара може слободно проводити време у било ком делу града, обављајући широк спектар активности, чак и бивши навијачи. Стога је наратив о непостојању или мањку безбедности у Мостару на почетку треће деценије двадесет првог столећа врло штуро и неопрезно пласиран у медијима и јавности. Постоје варијације по питању навијања за одређени клуб, пре свега међу српском заједницом у Мостару која је током социјализма подржавала Вележ, а у постсоцијализму почиње да подржава и Зрињски у одређеној мери. Хрвати су некада релативно већински навијали за Вележ а данас навијају за Зрињски, као и за Широки Бријег у много мањој мери. Бошњаци су у бившој Југославији навијали за Вележ, а то чине и данас⁶.

Извори

Одлука о измјени назива улица на подручју Града Мостара. 24. сједница Градској вијећа Града Мостара сазив 2020–2024. Доступно на: <https://vijese.mostar.ba/sr/sjednice/2020-2024/sjednice-2022/item/577-24-sjednica-gradskog-vijeca-grada-mostara-saziv-2020-2024>. [27. август 2022]

Литература

Дражета, Богдан. 2021. *Етничка идентификација и границе у Босни и Херцеговини: примери Мостара и Сарајева*. Београд: Одељење за етнологију и антропологију Филозофског факултета у Београду и Досије студио.

6 Да ли су навијачи чувари границе у Мостару, питање које је поставио Александар Крел током одбране моје докторске дисертације везане за проблеме идентификације у Мостару и Сарајеву 2019. године, добило је какав-такав одговор. На одбрани тезе се можда нисам снашао „на прву“, већ сам у овом тексту покушао да исправим ту грешку. Ако постоје други светови који у етнологији и антропологији нису доказиви, нити се покушавају истраживати као нешто што се не види сопственим очима, онда овај одговор може допрети до Салета. Мислим да га је он донекле био свестан, али да би данас волео да га чује и опомене ме да сам мали и да треба још увек да учим. Слава му и хвала!

- Дрљача, Душан. 1987. „Значај етнолошких стационарних и поновљених прочувања једног насеља“. *Етнологишке свеске* 8: 21–28.
- Ђорђевић, Иван. 2014. „Чија је ово игра? Један поглед на улогу фудбала у конструкцији националног идентитета“. *Етнoантропoлoшки прoблeми*, н.с. 9 (1): 83–103.
- Ђорђевић, Иван. 2016. „Фудбал у антропологији и другим хуманистичким наукама“. *Гласник Етнoгрaфскoј институту САНУ* 64 (2): 211–216.
- Ковач, Сенка. 2007. *Марсел Гриол и научна преиспитивања на крају двадесетог века*. Београд: Музеј афричке уметности у Београду.
- Ковачевић, Иван и Бојан Жикић. 2014. „Антропологија фудбала“. *Етнoантропoлoшки прoблeми*, н.с. 9 (3): 783–803.
- Миленковић, Милош. 2003. *Прoблeм етнoгрaфскoг ствaрнoг: Пoлeмикa o Сaмoу у кризи етнoгрaфскoг рeaлизмa*. Београд: Српски генеалoшки центар.
- Попадева, Татјана и Богдан Дражета. 2021. „Језичка политика и идентитет: случај Босне и Херцеговине“. *Зборник Матице српске за друштвене науке* 180 (4/2021): 653–668
- Bjelakovic, Nebojsa and Francesco Strazzari. 1999. “The Sack of Mostar, 1992–1994: The Politico-Military Connection.” *European Security* Vol 8, Issue 2: 73–102.
- Bollens, Scott A. 2007. *Cities, Nationalism and Democratization*. London and New York: Routledge.
- D’Alessio, Vanni. 2013. “Divided and Contested Cities in Modern European History. The Example of Mostar, Bosnia-Herzegovina.” In *Beyond the Balkan: Toward an Inclusive History of Southeastern Europe*, ed. Sabine Rutar, 451–480. Zürich and Münster: Lit Verlag.
- Ђорђевић, Иван. 2015. *Антропoлoг мeђу нaвијaчимa*. Београд. Библиотека XX век.
- Ђорђевић, Иван. 2016. “The Role of Red Star Football Club in the Construction of Serbian National Identity.” *Traditiones* 45 (1): 117–132.
- Greenberg, Robert D. 2009. “Dialects, Migrations, and Ethnic Rivalries: The Case of Bosnia-Herzegovina.” *Journal of Slavic Linguistics* 17 (1–2): 193–216.
- Gunzburger Makaš, Emily. 2007. “Representing Competing Identities in Postwar Mostar.” PhD diss., Cornell University.
- Hejden, Robert M. 2003. *Skice za podeljenu kuću. Ustavna logika jugoslovenskih sukoba*. Београд: Samizdat B92.
- Kate, Emily. 2014. “The War of Positions: Football in Post-Conflict Bosnia-Herzegovina.” PhD diss., Brunel University.
- Kovač, Senka i Miloš Milenković. 2006. „Ponovljene studije u antropologiji: Fan Bek vs. Griol“. *Антропoлoгија* 2 (2): 89–109.
- Kovačević, Ivan. 2020. *Flm, fudbal i politika: antropološki ogledi*. Београд: Oдeлјeнјe зa eтнoлoгију и антропoлoгију Филoзoфскoг фaкултeтa у Бeогрaду и Dосијe studio.

- Mills, Richard. 2010. "Velež Mostar Football Club and the Demise of "Brotherhood and Unity" in Yugoslavia, 1922–2009." *Europe-Asia Studies* 62.7: 1107–1133.
- Milosavljević, Ljubica. 2013. „Zašto su "namćori" otišli iz komšiluka? Predstavljanje starosti u domaćoj televizijskoj reklami – ponovljeno istraživanje“. *Етноантрополошки проблеми*, н.с. 8 (1): 117–148.
- Palmberger, Monika. 2013. "Practices of border crossing in post-war Bosnia and Herzegovina: the case of Mostar." *Identities: Global Studies in Culture and Power* 20 (5): 544–560.
- Rolland, Stéphanie. 2007. "Le football dans la Bosnie-Herzégovine d'après-guerre: exhibition symbolique et exaltation identitaire." *Migracijske i etničke teme* 23 (3): 185–208.
- Stajić, Mladen i Ivana Gačanović. 2019. „Crna ovca i bela vrana: pank među navijačima Partizana“. *Етноантрополошки проблеми*, н.с. 14 (3): 999–1025.

ABSTRACTS

Katarina RADISAVLJEVIĆ

AN ANTHROPOLOGIST IN THE MUSEUM OR EVERYTHING YOU DID NOT KNOW ABOUT MUSEOLOGY BUT YOU BELIEVE YOU KNOW

Abstract: Aleksandar Krel began his ethnological-anthropological career with museology. His short-lived engagement at the Museum of the City of Novi Sad and later in the Ethnographic Museum will be the starting point in my attempt to demonstrate that the museum does not consist of trinkets only. The starting assumption is that behind museum items there are people who made them, bought them and used them. Ethnological museum items carry, apart from the spirit of the epoch from which they originate, the personal stories of their owners and creators. In this regard, anthropology, as well as museology, if applied correctly, are, in their final instance, the story about people and their lives shaped by opportunities determined by society, as well as by personal choices. Furthermore, a museum item enshrines different types of identities, which are sometimes blatantly clear, while sometimes they are hidden under the layers of oblivion. The paper deals with the ways in which it is possible to interpret museum items as the materialisation of several elements, such as: the spirit of the time when they were created, the time when they were collected, and the identity they enshrine.

Keywords: Museology, traditional clothing stereotypes, furrier craftsmanship, dress and identity, fashion

Miloš MILENKOVIĆ

COLLECTIVE IDENTITY IN THE WORK OF ALEKSANDAR KREL: NON-DESTRUCTIVE CONSTRUCTIVISM

Abstract: The paper examines the concept, theoretical-methodological framework and implications of researching collective identity in the work of Aleksandar Krel. The main characteristics of his work are: 1) striving to reconcile “national science” with the contemporary anthropological theory, 2) deep respect of the research subjects, their knowledge, beliefs, objectives, worldviews and feelings, and 3) a successful model of inclusion of stakeholders, though not promoted given the author’s unassuming nature, which is particularly important for explaining the social impact and the purpose of dealing with ethnology-anthropology. The analysis of Krel’s work shows that his approach can be described as non-destructive constructivism.

It is an important, but rare solution available to the politics of ethnology-anthropology and, in broader terms, to social sciences and humanities, so that they adapt the results of their work to the 21st century. Krel's work is recommended as a model for younger authors and as an inspiration for contemporaries.

Keywords: Aleksandar Krel, history of Serbian ethnology, contemporary Serbian anthropology, collective identity, inclusion of stakeholders, non-destructive constructivism, respect of research subjects.

Goran-Pavel ŠANTEK

PLAY AND TRANSCENDENCE

Abstract: The paper first examines the reasons why play, particularly children's play is a marginalised research topic in most ethnological and anthropological traditions, with a special focus on the situation in southeastern Europe. The starting point of examination is the overview, analysis and synthesis of research into games defined by Aleksandar Krel in his work *Children's Games. Traditional Serbian Competitive Children's Games in Tovariševo (Bačka)* (2005). In scientific terms, the paper contributes primarily to Krel's interdisciplinary and multi-theory approach to the topic of games, which includes disciplines from biology to philosophy, including theoretical approaches from diffusionism to semiotics. The main questions that the paper aims to answer is why people play and how the conceptual equalisation of play and life takes place.

Keywords: Aleksandar Krel, play, children's play, meaning of life, ludicrousness, transcendence.

Vladeta PETROVIĆ

CONTRIBUTION TO THE HISTORY OF CHILDHOOD: CHILDREN IN SELECTED SERBIAN MEDIEVAL NARRATIVE SOURCES AND LEGAL MONUMENTS (XIII–XV CENTURIES)

Abstract: The paper analyses the mentions of children and childhood in written historical records of medieval Serbia. The research basis will be the hagiographies of Serbian rulers and legal codes.

Keywords: newborn, child, toddler, childhood, heritage, hagiography, Nomocanon, *Sintagma*, Matija Vlastar, charter, Middle Ages, Serbia.

Gordana GARIĆ PETROVIĆ

STATISTICAL DATA ON CHILDREN IN SERBIA IN THE LATE 19TH AND EARLY 20TH CENTURIES

Abstract: The paper analyses statistical data on children in the period from 1890 to 1905. Owing to the collection and analysis of statistical data by the Statistical Department of the Ministry of National Economy of the Kingdom of Serbia, we have today data on the birth rate, number of stillbirths, death rate of newborns and children, share of youth in general population, death causes, school population... Statistical records are available for each year in the period covered by this research, allowing for the analysis of demographic trends.

Keywords: children, Kingdom of Serbia, demography, population.

Branko BANOVIĆ

“MOSQUE!”: ANTHROPOLOGICAL ANALYSIS OF THE CONTROVERSIAL CHILDREN’S GAME “MOSQUE”

Abstract: Drawing on the theories about the role of children’s games in children’s socialisation and enculturation, understanding children’s games as a form of folklore communication and taking into account studies about the impact of contemporary traumatic events on the structure and function of children’s games, the present research focuses on the analysis of the controversial children’s game “mosque” (“džamija”) sporadically played in Pljevlja (Montenegro) in the early 1990s. Comparative research material presents data about the same game in Banja Luka (Bosnia and Herzegovina). In both cases, the place where the game was played were the cities of rich Islamic heritage, with two ethnic and cultural poles, centred around the Orthodox and Islamic identity, with the majority Orthodox population and with pronounced religious tensions at the time the game was played. As children’s games reflect the patterns present in real life, and given that children sometimes emulate in games the traumatic events they witness in real life, a particular focus of the paper will be placed on examining the link between the game and the appertaining social and cultural context. The unconscious layers of the game will be tackled by studying folklore, which is taken as a socially acceptable mechanism that expresses forbidden or suppressed content.

Keywords: “mosque”, Pljevlja, Banja Luka, rich Islamic heritage, majority Orthodox population, religious tensions.

Milan TOMAŠEVIĆ

CONCEPTS OF THE FAR FUTURE AMONG CHILDREN: THE CASE STUDY

Abstract: The text outlines the framework to examine the formation of worldview among children and adolescents. The focus is placed on defining the concept of worldview and importance of ideas about the future of the planet Earth, Solar System and universe among children completing primary school. The paper relies on the case study and the interview with a fourteen-year-old boy who saw the film *Timelapse of the Future: A Journey to the End of Time*, as a synthesised version of the contemporary cosmological scenario and the situation that awaits the universe in the very distant future. The text aims to present a potential framework for understanding the philosophy of life among members of *Generation Z* and the role of science in expounding their worldviews.

Keywords: children, worldview, cosmology, future, identity.

Bojan ŽIKIĆ

TO WHAT EXTENT DOES REALITY FIT INTO THE BOARD? THE CULTURAL COGNITIVE MODEL OF THE WORLD IN WAR ON THE EXAMPLE OF BOARD GAME “AXIS & ALLIES”

Abstract: “Axis & Allies” is a board game depicting a spring 1942 political map of earth. There may be two to five players in charge of strategic, military and economic resources of the USSR, Germany, Great Britain, Japan and the USA. The Allies’ objective is to capture one of the two main cities of the Axis powers, which, in turn, aim to gain economic dominance over the Allies. The playing board corresponds to the two-dimensional geopolitical projection of our planet, i.e. it is divided into territories and aquatories over which participants fight. The given simulacra of the physical space are abstracted in such way that they have their economic value (territories), which is commensurate with their production power, i.e. the amount of military units they can produce or the amount of monetary units (expressed in billions of dollars) – used for the production of military units – earned by the country in their possession. The “Axis & Allies” is examined as a cultural cognitive contraction of reality: it is shaped by historical experience and knowledge primarily about strategic and tactical pursuance of a concrete armed conflict, and the use of natural resources and importance of controlling the physical space for the given purposes, including the narrative post-hoc hierarchical valuation of importance of individual events in the war for its outcome. Along with all this, the game enables simulations

of different outcomes of World War II, i.e. it functions as a cultural, cognitive model of physical reality, historical knowledge about it and its discursive construction.

Keywords: cognitive anthropology, board games, World War II, cultural models.

Đorđina TRUBARAC MATIĆ

**FRANNY'S FEET IN THE SHOES
OF BELGRADE PRIMARY SCHOOL PUPILS
(OR ABOUT AN EXAMPLE OF HYBRIDITY OF
CONTEMPORARY CHIDLORE)**

Abstract: The paper presents the newly recorded child playing practice – *feet*, describes it based on field data, and contains its main folklore-semiotic analysis. A special emphasis is placed on its genesis, markers indicating the hybrid form of child postfolklore created by the intertwining of elements from different spheres and channels of communication: on the one hand, traditionally channelled oral childlore (reliance on the elements of the genre model of nursery rhymes), and on the other hand, media content in the form of children's animated television series of Canadian origin known in Serbia as *Franny's Feet*, broadcast since 2015 to date on several TV channels. It is indicated that this hybrid nature of the described playing practice represents in fact the natural source of folklore channelling of the mental world of contemporary children, shaped under the influence of numerous and different communication channels, of which, in the early age, one of the most dominant is the children's television programme.

Keywords: child (post)folklore, nursery rhymes, role play, *feet*, *Franny's Feet*, cartoons, hybridity of contemporary childlore.

Danilo TRBOJEVIĆ

**CHILDREN'S WAR GAMES AS AN ARENA OF
CONSIDERATION OF THE SOCIAL-POLITICAL REALITY,
CRISIS AND CONFLICT**

Abstract: Children's war games are a form of childlore, the platform for creation and education, a memorial practice and space for constructing identity, as well as a mediator in adopting political or ideological discourses of the world of grown-ups. In different social-cultural contexts, the public, hegemonic picture of social memory often had its, in some cases undesirable, alternative suppressed to the

traumatic, private margin. Children's games of this type for different generations represented the communication space imbued with fluid pictures of war, conflict or enemy, through which one not only recalls, but also remembers, reproducing specific pictures of cultural reality and social roles. Through the analysis of narratives about the practice of war games of generations that grew up in the era of the SFRY and after its dissolution, the paper attempts to reach conclusions about the role of the game as a mediator in social and political communication of peer groups and the government (the world of children's imagination and the world of grown-ups) as the focal point of the construction of ideas about "us" and "others", "heroes" and "the enemy" in a specific context.

Keywords: children's war games, Yugoslavia, ideology, nationalism, otherness.

Ivan ĐORĐEVIĆ

AGAINST MODERN FOOTBALL? THE EUROPEAN SUPER LEAGUE AND THE FUTURE OF THE 'PEOPLE'S GAME'

Abstract: In the past 30 years, football has gone through a deep transformation. Once perceived as a "people's game", whose basic feature was inclusiveness, the game became deeply commercialized. The commercialization of this sport has largely created a gap between the traditional followers of this game and football clubs whose orientation has expanded from the local level to the global market. In this paper, I intend to focus on the case study of the failed attempt to form so called "European Super League" (ESL), a competition that was supposed to create an exclusive club of the richest European teams whose membership would not depend on success in national championships. The aim of this work is primarily the analysis of media content related to the launch of the Super League, with a special emphasis on the creation of narratives about the "doom of football" and the "saviours" of the game from the "alienated" club owners and presidents. The main assumption in this article is that the formation of the ESL has been perceived as a political event par excellence.

Keywords: modern football, commercialization, people's game, football fans, UEFA

Jadranka ĐORĐEVIĆ CRNOBRNJA

"PELIVAN FIGHTS" – AN EXAMPLE OF WRESTLING COMPETITION IN GORA

Abstract: "Pelivan fights" are a wrestling competition taking place in Dragaš and some Goran villages in the area of Gora (AP Kosovo and Metohija) over a longer

historical period. *Pelivanstvo* is considered a form of national wrestling. Competitions in Gora were organised in the open, in green surfaces as an event accompanying *Duren* – weddings and circumcisions, and on 1 May – the International Workers' Day. "Pelivan fights" are considered Ottoman heritage in the area of the present-day Balkans. *Pelivanstvo* no longer exists in Gora. The word *pelivan* originates from the Persian word *pelevan*, denoting a hero. Owing to its meaning and symbolism, the term began to be used as the name for cake shops, mostly those owned by Goranci. It is therefore no wonder that the word *pelivan* is mostly associated with cake shops. This paper aims to indicate local specificities of the wrestling competition ("pelivan fights") taking place in the area of Gora in the second half of the 20th century. It also elucidates the link between wrestling and confectionery business in the context of analysis of media content available on some websites, with reliance on oral sources and relevant literature.

Keywords: *pelivan*, *pelivanstvo*, Gora, Goranci, cake shop "Pelivan".

Bogdan D. DRAŽETA

ARE FOOTBALL FANS THE GUARDIANS OF THE BORDER IN MOSTAR: ETHNOLOGICAL-ANTHROPOLOGICAL ANALYSIS OF THE IDENTITY OF SUPPORTERS OF "VELEŽ" AND "ZRINJSKI"

Abstract: The main question that we aim to answer in this paper is whether football fans are the guardians of the border in Mostar. More specifically, the question relates to whether the supporters of two football clubs in the city on the Neretva river – the football club "Velež" and the Croatian sports club "Zrinjski" – are the guardians of the symbolic and, thus, of the ethnic border, i.e. whether religion, local identity or something else is at the root of the fans' identity. Frequent and sporadic field work since 2017 to date has yielded material facilitating the answer to the above question, which Aleksandar Krel asked me when in 2019 I defended my doctoral thesis about identity problems in Mostar and Sarajevo. The so-called "football supporters' zones" in Mostar are becoming "ethnic zones", separated by the symbolic and ethnic border, to which the access of Others is forbidden.

Keywords: football fans, borders, Velež, Zrinjski, Mostar, Bosnia and Herzegovina.

CIP – Каталогизација у публикацији –
Народна библиотека Србије, Београд

316.7:39(082)

159.922.72(082)

796(796)

012 Крел А. (082)

ANTROPOLOGIJA sporta, igara i detinjstva : zbornik radova
u čast dr Aleksandra Krela (1968–2021) / Bojan Žikić, Ivan Đorđević,
Vladeta Petrović (uredili). – Beograd : Univerzitet, Filozofski fakultet,
2022 (Beograd : Službeni glasnik). – 271 стр. ; 24 cm

Str. 7–9 :Predgovor / urednici Zbornika. – Tiraž 200. – Napomene
i bibliografske reference uz tekst. – Bibliografija uz svaki rad. –
Summaries.

ISBN 978-86-6427-241-4

а) Крел, Александар (1968–) -- Библиографије

б) Културна антропологија -- Зборници

в) Детињство -- Зборници

г) Спорт -- Зборници

COBISS.SR-ID 81374473

ISBN 978-86-6427-186-8

9 788664 271868

